М.В. БАБІЛУНГА
Б.Г. БОМЕШКО

ІСТОРІЯ ПРИДНІСТРОВСЬКОЇ МОЛДАВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

10 клас

Підручник для загальноосвітніх закладів

Рекомендовано Міністерством просвіти ПМР як підручник

Тирасполь * ІРОіПК * 2021

УДК 94(478)(075.3)
ББК 63.3(4Мол5)я72
Б12

Методичний апарат підручника підготували
Є.О. Матвєйчук і Л.В. Петракова

Переклад з російської на українську мову ***О.М. Курилас***

Бабілунга М.В., Бомешко Б.Г.

Б12 Історія Придністровської Молдавської Республіки. 10 кл.: підручник для загальноосвітніх закладів / перекл. з рос. на укр. мову О.М. Курилас. – Тирасполь: ІРОіПК, 2021. – 272 с.

Підручник призначений для вивчення історії Придністровської Молдавської Республіки в 10 класі середніх шкіл відповідно до програми і стандартів з історії, затверджених Міністерством просвіти ПМР. У ньому описуються різні етапи історичної еволюції людського суспільства на землях Придністров'я, починаючи з моменту заселення їх людьми в найдавніші часи і до кінця XIX ст. У підручнику розкриваються особливості історичного шляху Придністров'я як геополітичного прикордоння культур і цивілізацій різних народів, історія регіону у складі Київського і Галицько-Волинського князівств, Золотої Орди, Русько-Литовської держави, Кримського ханства, Речі Посполитої, Російської імперії. Пильна увага приділяється висвітленню Придністров'я як козацької землі, його ролі у формуванні козацтва.

УДК 94(478)(075.3)
ББК 63.3(4Мол5)я72

Оригінал-макет підготовлений творчою групою співробітників
Видавництва Придністровського університету
Обкладинка: Бендерська фортеця. Фото В.В. Іванова

ПЕРЕДМОВА

Дорогі старшокласники!

У 6–9 класах ви познайомилися з історією рідного краю – Придністровської Молдавської Республіки. Сподіваємося, що ви уважно та з цікавістю перегортали сторінки літопису своєї землі, близьких і далеких предків. Адже, за словами великого поета О.С. Пушкіна, повага до свого коріння, свого минулого і є те, що відрізняє цивілізацію від дикості.

Ви вже добре знаєте, що наша мала батьківщина – Придністров'я – особлива земля. З незапам'ятних часів вона була геополітичним прикордонням. Багато народів, що мігрували через цю територію, активно заселяли її. У процесі еволюції деякі з них – кіммерійці, фракійці, давні греки і римляни, давні слов'яни, скіфи, германці та гуни, печеніги, половці й інші народи – зникли з лиця землі. Представники ж таких етносів, як росіяни, молдавани, українці, і сьогодні продовжують тут жити. Разом із болгарами, гагаузами, євреями та представниками інших національностей вони склали багатоетнічну і багатокультурну єдину спільність – придністровський народ. Після розвалу Радянського Союзу він створив свою державу, історію якого ви зараз вивчаєте.

Можливо, з курсу «Історія рідного краю» ви пам'ятаєте, що в минулому і сьогоденні Придністров'я рідко можна виявити періоди затишшя, коли край відпочивав від численних набігів ворогів, від нещадної боротьби за панування над цією територією різних держав і народів. Тут часто билися між собою представники різних цивілізацій – як європейських, так і азіатських. У регіоні мирно уживалися, а часто і конфліктували одна з одною східнослов'янська і східнороманська, західнослов'янська і близькосхідна культури, світ католицтва та язичництва, православ'я та ісламу.

Вивчаючи в 6–9 класах історію Придністров'я, ви познайомилися з історичними етапами формування людського суспільства: від кам'яного віку до сучасних днів. Безсумнівно, багато фактів, що стосуються історії рідного краю, ви вже добре знаєте.

У 10 і 11 класах ми з вами знову вивчатимемо історію рідного краю. Але якщо в молодших і середніх класах ви знайомилися тільки з основними її сторінками, збирали і вивчали краєзнавчі матеріали, запам'ятовували послідовність і хронологію подій, то тепер ваші завдання трохи ускладнюються.

Вам необхідно навчитися струнко і логічно описувати основні етапи історії ПМР і всебічно характеризувати їхні особливості. Зокрема вам потрібно безпомилково називати хронологічні рамки і форми правління різних держав, яким Придністров'я належало в ті чи інші відрізки часу, – Кіммерійського царства, Скіфської держави, Київської Русі, Галицького і Галицько-Волинського князівств, Золотої Орди, Великого князівства Литовського і Руського, Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії, Московської Русі, Російської імперії, Радянського Союзу (МАРСР у складі України, МРСР), а також Співдружності Незалежних Держав, Придністровської Молдавської Республіки. Ви повинні «дружити» з історичними і географічними картами, легко визначати межі та місцезнаходження держав, частиною яких у різні часи було Придністров'я.

Адже це, друзі, ваша земля. Вам тут жити і працювати, вам захищати й упорядковувати спільну державу – Придністровську Молдавську Республіку. І наскільки добре ви будете знати її історію, настільки легше вам буде розібратися у проблемах і складнощах сьогоднішнього і завтрашнього дня, а отже, вам будуть зрозумілі перспективи подальшого розвитку країни, побудови в ній сучасного вільного і демократичного громадянського суспільства. Без знання своєї історії таке передання соціального досвіду з покоління в покоління неможливе.

Цей підручник стане вам добрим помічником і другом у пізнанні рідної історії. Уважно читайте питання і завдання до кожного параграфа. Вони допоможуть вам глибше проаналізувати й осмислити зміст навчального матеріалу, сформулювати власні висновки, перевірити знання. Зверніть увагу на завдання із зірочкою – вони вимагають дослідження додаткової літератури.

Хронологія історичних подій і дат подає в найкоротшому вигляді основні віхи багатовікового шляху нашої батьківщини – постарайтеся запам'ятати найбільш важливі з них. Термінологічний словник роз'яснює значення маловживаних термінів і понять, що зустрічаються на сторінках підручника. Спробуйте самі, спираючись на текст підручника, пояснити нові для вас слова в рубриці «Колонка ерудита».

І, звичайно, не забувайте, що підручник – тільки основа ваших знань. Для їхнього розширення і поглиблення читайте журнал «Щорічний історичний альманах Придністров'я», а також документи, книги, брошури з історії нашої республіки, які є в сільських і міських бібліотеках. Відвідуйте історичні сайти інтернету. Черпайте інформацію із засобів масової інформації, телебачення і радіо. Вивчайте рідну історію.

Успіхів вам, діти!

Розділ I

НАЙДАВНІШІ ЛЮДИ НА БЕРЕГАХ ДНІСТРА (від кам'яного віку до великого переселення народів)

Глава I
ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД У ПРИДНІСТРОВ'Ї

Трипільське поселення періоду енеоліту

§ 1. КАМ'ЯНИЙ ВІК І ПЕРВІСНООБЩИННА ЕПОХА

Заселення Придністров'я первісними людьми

Перехідним ступенем між людиноподібною мавпою і людиною розумною був пітекантроп, який з'явився в ході еволюції приблизно 800–500 тис. років тому. Ріст його становив не менше 170 см, об'єм мозку – 850–900 куб. см (у людиноподібних мавп – 600, у людини – приблизно 1400–1600 куб. см). Пітекантропи їли, як показують розкопки, м'ясо близько 70 видів ссавців, до того ж смажили його на багатті. Вогонь первісні люди використовували не тільки для приготування їжі, а й для обігрівання печер, у яких вони жили невеликими групами по 30–40 чоловік.

Пітекантропи стали заселяти південь Європи і береги Дністра приблизно 300 тис. років тому, коли відбувався черговий натиск на континент Великого заледеніння. Величезний льодовик заввишки 2–3 км повільно рухався тоді з Півночі на Південь, підминаючи і знищуючи все живе на величезних просторах Європи. Зупинився він лише перед Карпатськими горами. На землях Придністров'я, які знаходилися на південь від них, клімат був близький до заполярного. Їх покривала тундра і хвойні ліси. Тут жили мамонти, північні олені, шерстисті носороги і шаблезубі тигри. Люди могли вижити в цих суворих умовах, тільки ховаючись у глибоких печерах, постійно обігріваючи їх багаттям.

Така печера (одна з найвідоміших на Сході Європи) розташовувалася на лівому березі Дністра на околиці с. Вихватинці Рибницького району. Вона була облаштована давніми людьми у товщі сарматських вапняків на правому схилі яру, який сьогодні місцевими жителями називається «Рипа луй Мафтей» (яр Мафтея). Археологи знайшли тут велику кількість примітивних кремнієвих знарядь праці – ножів, скребків, відбійників, а також численні відщепи і відламки, які свідчать про те, що виготовленням цих знарядь праці займалися мешканці печери. По дну глибокого яру протікав у ті часи звивистий струмок, у якому давні люди ловили рибу і добували молюсків. Крім того, знайдені археологами кістки мамонтів, шерстистих носорогів, оленів, коней, зубрів та інших тварин свідчать про те, що мешканці цієї печери полювали на них. Також були знайдені останки левів, ведмедів і гієн, яких людям доводилося виганяти з печер, де вони ховалися.

Період раннього палеоліту (кам'яного віку) характеризувався тим, що нечисленне населення даної території займалося збиранням і полюванням. Сліди цієї діяльності знайдені в Колкотовій балці в районі Тирасполя і біля Тираспольського гравійного кар'єру. Більшу частину часу первісні люди ховалися в печерах і скельних навісах, рятуючись від лютої холоднечі та жорстоких хижаків. Добуваючи собі їжу, вони невеликими групами ходили околицями і полювали на різних тварин, збирали

їстівні плоди, пташині яйця, комах, молюсків. У колективному полюванні та збиранні, в облаштуванні печер і скельних гротів, у виготовленні примітивних знарядь праці та зброї для полювання поступово народжувалися і розвивалися певні риси людської спільноти. Розподіл мізерного добутку первісні люди здійснювали за принципом «від кожного за здібностями, кожному – за потребами». Такий тип справедливого суспільного устрою іноді називають «первісним комунізмом».

Неандертальці на берегах Дністра

Приблизно в період від 150 до 40 тис. років до н. е. пітекантропів у Європі змінюють неандертальці. Це був новий важливий крок у подальшій еволюції природи від людиноподібних мавп до людини розумної. За своїм зовнішнім виглядом і розумовими здібностями неандерталець ще мало був схожий на сучасну людину. Його лоб був похилим, черепна коробка низька, підборіддя позбавлене виступу, а розбірливе мовлення він лише починав освоювати. Вчені стверджують, що мозок неандертальця за обсягом майже наближався до аналогічного показника сучасних людей. Безсумнівно також – неандерталець мав більш високі розумові здібності, ніж пітекантроп.

У середньому палеоліті (середньому кам'яному віці) неандертальці вже вміли виготовляти зручні знаряддя із кремнію, кісток тварин і дерева. Можливо, вони вже тоді навчилися добувати вогонь і використовувати шкури тварин як одяг і настил у своїх печерах. У неандертальців вперше в історії виникає звичай ховати померлих родичів. Поховання цього періоду, що зустрічаються на території різних країн Європи, вказують на те, що у них з'являються певні моральні норми: турбота про членів колективу, почуття близького та нерозривного зв'язку між родичами. Створена неандертальцями Мустьєрська культура кам'яного віку поширюється на широких просторах Європи, Азії й Африки і досягає навіть Полярного кола – суворий клімат первісних людей не лякав.

Якщо пітекантропи були у Придністров'ї досить рідкісним явищем (збереглися лише поодинокі залишки їхніх стоянок), то неандертальці заселили край набагато щільніше. Приблизно 80-40 тис. років до н.е. на берегах Дністра існували стоянки давніх людей біля с. Наславча і селища Атаки на Правобережжі. Є подібні сліди біля сіл Каларашовка, Тарасівка, Молодова і в інших місцях. На правому березі Дністра біля с. Молодова на Україні така стоянка досліджена вченими найретельнішим чином. Це житло на березі річки заглиблювалося в землю на 10 метрів і було круглястої форми. Каркас у нижній частині зміцнювався черепами, лопатками і бивнями мамонта, а встановлені зверху жердини вкривалися шкурами тварин. Тут жив колектив людей, що нараховував від 20 до 60 його членів.

Тимчасове потепління в епоху середнього палеоліту дозволило неандертальцям оселятися не тільки в печерах і під скельними навісами, але і будувати собі житла,

схожі на яранги. Водночас вдосконалюються знаряддя праці: вони стають більш гострими й ефективними. Гостроконечником із кремнію користувалися як метальним знаряддям, ножем розчиняли туші тварин під час полювання здебільшого чоловіки і підлітки. Жінки, старі та діти застосовували скребло для обробки шкур. Вони ж таки шили одяг членам колективу, займалися збиранням їстівних рослин, дрібних тварин і комах, доглядали за дітьми і людьми похилого віку. Таким чином йшло формування первісної общини з її кровноспорідненими зв'язками і турботою про ближніх. На території Придністров'я у Пруто-Дністровському межиріччі на сьогодні відкрито близько 300 стоянок неандертальців, які проживали тут приблизно 20–30 тис. років тому. Наукові дослідження показали, що на берегах Дністра, Реуту і Пруту жило приблизно від 700 до 1400 предків людини; більшість із них – у північній частині Придністров'я.

Поява кроманьйонців. Матріархат

Неандертальці пізнього кам'яного віку (верхнього палеоліту) були попередниками людини сучасного фізичного типу – кроманьйонця. Процес еволюції та становлення сучасної людини був пов'язаний з умінням пристосуватися до швидких змін клімату і навколишньої природи. Виживали і плодилися, витісняючи менш пристосованих, ті істоти, які швидше формували людську спільноту, могли долати дикі тваринні інстинкти і вдосконалювати знаряддя праці, способи полювання, суспільні відносини. Кроманьйонці склали перше досить складне людське співтовариство: яке говорило, мислило, міркувало, передавало накопичений досвід із покоління в покоління. Це були великі люди на зріст до 180 см з об'ємом черепа до 1600 куб. см. Вони мали прямий лоб, надбрівні дуги (замість надбрівного валика, як у пітекантропів і неандертальців), яскраво виражений виступ підборіддя. Кроманьйонці не були вкриті густим волосяним покривом (шерстю), як їхні попередники. Словом, первісні люди, які повністю заселили простір Європи приблизно від 50 до 15 тис. років тому, мали вигляд сучасної людини. На нашій території виявлена їхня стоянка поблизу с. Рашків Кам'янського району на березі р. Багулянки, яка впадає у Дністер. Тут були знайдені понад 50 тис. виробів, виконаних кроманьйонцями, зокрема скребки різних форм, різці, скребла, вістря для списів, а також різні вироби з кісток і рогів тварин, зокрема мамонта, бізона, північного оленя, козулі, шерстистого носорога та ін. Аналогічна стоянка існувала і на правому березі Дністра в районі сучасного с. Косеуць біля м. Сороки. Тут давні жителі поповнювали свій раціон рибою – серед знахідок є безліч гарпунів і гачків із кістки.

В епоху пізнього палеоліту людство переходить від стадних відносин до ранніх форм родової общини, яка базується на кровноспоріднених відносинах та колективізмі, пов'язаному з усвідомленням свого спільного походження і тісних родинних зв'язків. З'являється парна сім'я всередині родових громад. Зміцнюється роль жінки

як родоначальниці, годувальниці, берегині сімейного вогнища. Така система взаємовідносин носить назву «матріархат».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
– яранга
– зіджантропи
– австралопітеки
– матріархат

1*. Згадайте з курсу історії Стародавнього світу, скільки тисяч років тому з'явилася людина розумна? Як давно людина освоїла вогонь?
2. Який вплив на зміну клімату зробило Велике заледеніння? Як у цих умовах вдалося вижити людям?
3. Наведіть докази того, що на околиці с. Вихватинці проживали пітекантропи близько 300 тис. років тому.
4. Поясніть термін «первісний комунізм». Які обставини змушували людей жити і працювати спільно?
5. Як змінилися зовнішність, рід занять, житла у неандертальців у порівнянні з пітекантропами? Про які риси характеру неандертальців свідчить той факт, що вони дбали про дітей і старих, ховали померлих?
6. Опишіть фізичний тип кроманьйонця. Під впливом яких чинників відбувалася еволюція людського суспільства?
7. Назвіть стоянки пітекантропів, неандертальців і кроманьйонців на території лівобережжя і правобережжя Дністра. Як ви думаєте, чому їхня кількість поступально збільшувалася?

§ 2. НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ І ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА У ПРИДНІСТРОВ'Ї

Мезоліт і неоліт у Придністров'ї

Остаточний відступ льодовика з європейського континенту і різке потепління відбувалися на рубежі верхнього палеоліту і середньокам'яного віку (мезоліту) приблизно 20–10 тис. років до н. е. Холодолюбиві рослини поступово почали зникати, і колишня тундра покрилася буйними луками, густими лісами, в яких жили зубри, бурі ведмеді, кабани, вовки, лисиці, зайці та інші тварини, відомі нам і сьо-

годні. Життя давніх людей ставало комфортнішим. Їм більше не потрібно було рятуватися від морозів у глибині печер і скельних гротів. Археологи знайшли у Пруто-Дністровському межиріччі понад 50 мезолітичних стоянок, зокрема біля сіл Сенатівка, Подойма, Білочі, Рашків Кам'янського району і Нова Андріяшівка Слободзейського району.

Це були стоянки невеликих груп людей, які постійно пересувалися в пошуках дичини. На стоянках археологи знаходять кістки тварин, різні кремнієві знаряддя – наконечники, різці, тонкі відщепи, пластини, відламки. Крім того, первісні люди виточували тонкі й гострі як бритва кам'яні леза, які вони вставляли в дерев'яні та кістяні держаки і використовували для обробки шкур тварин, під час полювання і в побуті. У період мезоліту з'являється і більш досконала зброя – лук і стріли. За допомогою них можна було успішно полювати не тільки на великих, але і на дрібних тварин і птахів. У цей часовий період людина приручила собаку і свиню, почала використовувати глину для виготовлення посуду.

Зміна типів господарства людини

Епоха мезоліту, пов'язана з відступом льодовика й істотною зміною клімату в Південно-Східній частині Європи (12-8 тис. років до н. е.), підготувала наступний виток нашої історії – неоліт (новий кам'яний вік) і обумовлену ним неолітичну революцію, яка почалася в VI тисячолітті до нашої ери і тривала протягом двох тисяч років. Суть цієї революції полягала в корінній зміні типів господарства, які побутували у людей. Полювання і збирання, характерні для всіх попередніх періодів історії людства, допомагали людям знайти основні засоби до існування. Тип «привласнюючого господарства», коли людина обмежувалася переважно тим, що давала їй природа, поступово видозмінюється ще в мезоліті. Адже полювання не завжди буває вдалим і його результати не могли задовольнити зростаючі потреби людей.

Перехід до «виробничого господарства» (корінна зміна типу) позбавив людину від випадковостей і примх природи, залежності від середовища проживання. На зміну полюванню приходить скотарство, збиранню – землеробство. Все, що людям було потрібне для життєдіяльності, вони стали створювати у своєму господарстві: обробляти землю, сіяти і вирощувати їстівні рослини, дерева, кущі; приручати тварин і птахів, годувати і доглядати за ними, отримувати молоко, сир, м'ясо, шкіри й іншу продукцію тваринництва.

У VI–V тис. до н. е. природні умови у Придністровському регіоні характеризувалися наступним чином. На півночі – луки чергувалися з дубовими лісами. На півдні до Чорного моря панував степ, що заріс густою ковилою, яка ближче до Дністра і його приток переходила в заплавні ліси, населені дикими тваринами. Відступ льодовиків все далі на північ вів до поступового потепління і сухості клімату, зміни

водного режиму річок і пов'язаного з ними відкладення родючого мулу в річкових долинах. Це у свою чергу сприяло заснуванню землеробства, яке вимагало і вдосконалення знарядь праці.

З'являються відшліфовані кам'яні сокири для вирубування лісу під ріллю, плуги (рала) з дерева і рогів тварин, човни з видовбаного дерева, весла, сани, навіть лижі. Головне – в людських співтовариствах вже можна було виділити фахівців (ремісників), які професійно виробляли знаряддя праці, зброю, одяг, взуття, посуд, прикраси.

Буго-Дністровська культура

На період VII–VI тис. до н. е. формується особливий тип господарства, який сучасні вчені називають «буго-дністровська культура». Її носії проживали у невеликих селищах із декількох осель на низьких річкових терасах Дністра. У кожній наземній оселі або напівземлянці оселялося по кілька сімей. Люди обробляли землю мотиками з рогів тварин, використовували кремнієві ножі та серпи для жнив, зернотерки з каменю, вирощували пшеницю, ячмінь і просо.

Усі мешканці селища були об'єднані в одну родову общину, яка жила за традиціями матріархату і поклонялася матері-прародительці роду. На лівому березі Дністра біля с. Цекинівка на Україні було виявлене жіноче поховання. Останки належали жінці невисокого зросту (142–143 см), яка померла приблизно у 60 років і мала прижиттєві деформації зубів, пов'язані, очевидно, з затягуванням вузлів і в'язанням сітей. До цього часу належать і знайдені жіночі статуетки, що символізують культ родючості й образ великої богині-матері.

Культура лінійно-стрічкової кераміки

У середині V тис. до н. е. у Пруто-Дністровському межиріччі з Центральної Європи приходять нові племена, які асимілювали і розчинили в собі населення буго-дністровської культури. Прибульці розселилися на Верхньому і Середньому Дністрі, в долинах річок Прут і Серет. Археологи назвали їх носіями культури лінійно-стрічкової кераміки. Ці давні люди займалися розведенням великої рогатої худоби, кіз, овець і свиней, а також вирощуванням пшениці, ячменю і гороху. Вони вміли прясти пряжу з вовни свійських тварин, виготовляти верстати, на яких ткали тканину.

Племена цієї культури використовували у праці та побуті шліфовані сокири, кам'яні зернотерки, крем'яні серпи та інші вдосконалені знаряддя. Залишки їхніх поселень знайдені на правому березі Дністра, на Середньому Дністрі, на берегах Реуту, Бика та інших малих і великих річок. Це були великі поселення площею у два і більше гектарів, що складалися з кількох десятків осель і різних господарських будівель.

У таких селищах жили близькоспоріднені родини, до того ж кожна з них мала свою індивідуальну оселю. Це були напівземлянки, основне приміщення яких знаходилося нижче поверхні землі, а зверху височіли невеликі стіни і дах. Опалювалися вони глиняними або кам'яними вогнищами. Посуд, виготовлений носіями культури лінійно-стрічкової кераміки, був кулястої форми, темно-сірого або чорного кольору, лощений до блиску, з тонкими лініями і маленькими ямками на них. Цей візерунок контурами нагадує сучасний нотний запис.

Племена трипільської культури

На рубежі VI–V тис. до н. е. населення культури лінійно-стрічкової кераміки витісняється і поглинається іншими племенами, що сформувалися наприкінці V тис. до н. е. в районі від Середнього Серету і Пруту до Дніпра. Уже на середину IV тис. до н. е. були заселені великі території від Карпат до Придністров'я, що простягалися на півночі до гирла річки Збруч, а на півдні – до впадання річки Бик у Дністер. Для поселення люди вибирали прибережні ділянки землі річок та їхніх приток, а також родючі ґрунти з великими луками в заплаві річки для обробітку рослин і вирощування худоби. Важливе значення мала для них і наявність лісів для полювання, зручних місць для риболовлі.

Розселилися тут племена трипільської культури – однієї з найбільш яскравих для південно-східної Європи спільності періоду енеоліту (мідно-кам'яного віку). На берегах Дністра ця культура об'єднала попередні їй культури і перетворилася в незмірно більш високе за рівнем свого розвитку співтовариство давніх людей, яких прийнято умовно називати «трипільцями». Упродовж приблизно двох тисяч років представники цієї культури заселяли Придністровські землі. І цей період, мабуть, був найдовшим за всю осяжну історію краю, коли культурно-етнічний тип населення, яке проживає тут, не змінювався практично багато сотень років.

На ранньому етапі, з початку IV тис. до н. е., «трипільці» освоюють береги Дністра. І вже з цього часу поширений тут тип житла у вигляді землянок і напівземлянок змінюють наземні глинобитні будинки, споруджені з жердин і глини з домішкою полови, тобто залишків колосків, стебел і інших відходів під час молотьби. Такими ж були і двосхилі дахи: з жердин, глини з половою і соломи з очеретом. У кожному будинку була піч для обігрівання приміщення і приготування їжі.

На початку IV тисячоліття до н. е. у «трипільців» деякі із знарядь праці, інструментів і зброї стали виготовлятися з міді. Так, шляхом кування і лиття майстри навчилися виробляти важкі мідні сокири, а також браслети, амулети й інші прикраси. Найімовірніше, вони перейняли це нововведення у якихось сусідніх племен із Балканського півострова. На середину IV тис. до н. е. місцеві племена «трипільців» вже досконало володіють технікою металообробки, займаються прядінням, ткацтвом,

гончарством. До того ж робили вони посуд різноманітний за своїм призначенням і характером – кухонний, столовий і навіть парадний, багато розмальований красивим орнаментом і оздоблений білою глиною та червоною охрою.

Господарство і побут «трипільців» у епоху розквіту

Епоха розквіту трипільської культури настає у другій половині IV тис. до н. е., яку археологи називають Середнім етапом. Тоді провідною галуззю господарства стає мотичне землеробство. Мотикою слугувала гостра кремнієва пластина, закріплена на кістяному або дерев'яному держаку. Такими інструментами люди могли обробити великі ділянки землі та засіяти їх різними культурами. Особливу перевагу «трипільці» віддавали винограду, відбитки його кісточок археологи часто зустрічають на кераміці цього періоду. Правда, виноград був диким, із маленькими кислуватими ягодами – культивувати і виводити нові соковиті та солодкі сорти винограду люди навчилися набагато пізніше. Одночасно розвивається і скотарство на лугових пасовищах у долинах Дністра і його приток. У деяких місцях, як наприклад, у районі сучасного правобережного міста Сороки в Верхньому Подністров'ї, жителі більшою мірою займалися розведенням худоби, ніж землеробством.

Змінюється в цей період і зовнішній вигляд поселень. «Трипільці» будують двоповерхові будинки з дерева, обмазані глиною зовні та зсередини. Ці великі будинки були розділені перегородками на своєрідні «квартири», в яких жили люди парними сім'ями. На першому поверсі жили окремі сім'ї у своїх приміщеннях із піччю і вогнищем, а на другому – зберігалися запаси їжі, інструменти, зброя і необхідний людям інвентар. Кожне приміщення мало окремий вхід із торцевої стіни і великі отвори у вигляді вікон.

Великі трипільські поселення з укріпленнями й оборонними спорудами розташовувалися на піднесених місцях, де могли сховатися у разі небезпеки люди, які проживали в низинній частині заплави Дністра. Вони ставали своєрідними центрами племен і прообразом майбутніх міст. Учені називають їх протомістами. Наукові дослідження дозволили приблизно підрахувати населення Придністров'я в цей період. З огляду на те, що у трипільських поселеннях проживало від декількох сотень до декількох тисяч чоловік одночасно, щільність населення у Придністров'ї становила в середньому 13 чоловік на 1 кв. км. Для епохи мідно-кам'яного віку територія краю була заселена досить густо.

У самих трипільських громадах виділяється і досягає високої професійної спеціалізації ремісниче виробництво. З'являються люди, які займаються тільки виготовленням керамічного посуду, або виробництвом мідних виробів, обробкою дерева, хутра, шкур тварин, ткацтвом, будівництвом будинків, забезпечують общини необхідними виробами ремесла, а родичі, в свою чергу, надають майстрам харчування, продукти, все необхідне для життя.

Суспільні відносини і зв'язки

Прогрес у господарському житті, зростання населення, поява ремесла і взаємообміну виробами, накопичення надлишкового продукту супроводжувалися розвитком суспільного життя людей. «Трипільці» жили великою домовою громадою, яка була основним осередком їхньої господарської та соціальної діяльності. Сімейна община, на чолі якої стояла жінка, складалася з кількох малих сімей. Таким чином, пануючими суспільними відносинами були ті, що характерні для матріархату. Але в міру розвитку господарства, виділення ремесла й обміну виникала необхідність захистити свої землі від набігів ворогів. Тому дедалі більше висувається на передній план чоловіча сила в різних галузях господарства і сферах життя. У зв'язку з цим згодом у трипільських поселеннях зростає кількість невеликих будинків, у яких сім'ї проживали окремо від спільносімейної громади.

Завершальний етап розвитку трипільської культури починається наприкінці IV тис. до н. е., коли вона досягла найвищого розквіту, а потім почала занепадати в першій половині III тис. до н. е. У цей час клімат змінюється: відбувається поступове потепління. Настає посушливе і спекотне літо, малосніжна зима. Площа під лісами постійно скорочується, переважним ландшафтом стають степи. За таких умов примітивна обробка землі кам'яними мотиками не сприяла отриманню високих врожаїв, які могли забезпечити продуктами місцеве населення. Через швидку втрату родючості ґрунтів кожні 50 років трипільські племена були змушені залишати освоєні землі та пересуватися в пошуках більш придатних умов для життя. Велика група племен із Дністровсько-Реутського району в першій половині III тис. до н. е. розширює території свого проживання, вирушаючи на захід у райони Середнього Серету і його приток і на схід – в межиріччя Бугу та Дніпра.

Необхідність пошуку родючих земель неминуче приводила до міжплемінних конфліктів і сутичок. Збройні сутички вимагали мобілізації всіх сил племені та його відповідної організації для досягнення перемоги над суперником. Це призвело до зростання ролі військових вождів і начальників, які почали підніматися над іншими общинниками. Зміцнюючи свою владу, ватажки племен поступово збільшували власний добробут у порівнянні з общиною, яку вони контролювали і керували. З'явилися і нові, невідомі раніше символи влади – булава, жезл, шліфовані кам'яні та залізні бойові сокири.

Вірування і культи у трипільській культурі

Значно змінилися і свідомість людей, їхнє духовне життя під впливом прогресу, що стався в господарстві та суспільстві. Племінний культ у трипільському суспільстві нічим не відрізнявся, по суті, від язичницьких релігій інших народів і ґрунтувався на магії, фетишизмі, анімізмі. Головну роль у ньому відігравала велика богиня родю-

часті, якій у період матріархату підпорядковувалося все суспільство. У Дністровсько-Карпатських землях цій богині іноді навіть приносили в жертву дітей та юнаків, їхні поховання зустрічаються під оселями «трипільців».

Релігійні обряди у трипільському суспільстві супроводжувалися складними ритуалами, різними містеріями, таємними театралізованими діями для посвячених. Кожна людина мала різноманітні амулети, намиста, талісмани, які повинні були захистити її від злих сил, оскільки весь навколишній світ, як вважали «трипільці», управляється або добрими, або злими духами. Наприклад, вуж був для них уособленням найбільшого блага в житті – небесної вологи. Ймовірно, спостерігаючи, як у спекотну погоду вужі висмоктують молоко з вимені корів, «трипільці» наділяли їх божественною здатністю приносити дощ і зрошувати землю вологою, а отже забезпечувати урожай, тобто саме життя. Цей сюжет часто зустрічається на керамічному посуді, як і зображення собак, яким люди тоді поклонялися як охоронцям небесних і земних благ.

У пізній період трипільського суспільства культ жінки-богині родючості та матері-прародительки поступово доповнюється культом чоловічого начала, втіленого в сонячному або місячному бику. Поступово він ставав найбільш важливим у трипільському пантеоні богів. Жерці та шамани згодом трансформують культ предків у культ вождів. У деяких поселеннях трипільців знайдені спеціальні споруди з вівтарем і різними статуетками, із жертовниками, розташування яких дозволяє припустити, що вони відображали різне положення сонця. Отже, жерці вели спостереження за зірками, рухом небесних тіл, що відігравало важливу роль для сільськогосподарських робіт.

Занепад і загибель трипільської культури

Криза середини III тис. до н. е. призводить трипільське суспільство до занепаду – скорочення кількості жителів, кількості поселень та їхньої величини, а також густоти населення. Стійка трипільська культурна спільність починає розпадатися. Зменшується її замкнутість: починаються контакти з іншими етнічними племенами на великих просторах від Карпат до Дніпра. Трипільці Придністров'я розпадаються на дві локальні групи – усатівську і вихватинську.

На території Нижнього Подністров'я відомі пам'ятки усатівської групи, виявлені поблизу м. Тирасполя, в районі сіл Бутори, Спея, Красногорка, Бичок Григоріопольського району та сіл Паркани, Терновка, Суклея Слободзейського району. Кургани цієї групи добре вивчені на правобережжі Дністра біля с. Пуркари. Племена усатівської культури були скотарями і розводили на степових просторах кіз і овець, хоча у своєму господарстві використовували коней і велику рогату худобу. У долині Дністра у них були орні землі, але основну увагу представники цієї культури приділяли скотарству. «Усатівцям» постійно доводилося стримувати натиск сусідніх

скотарських племен ямної культури. Пізніше усатівська культура була знищена чи асимільована скотарями, які прийшли зі сходу.

По обох берегах Дністра від Сорок до Дубоссар і гирла річки Реут у другій половині III тис. до н. е. проживали племена вихватинської локальної групи. Цю назву вона отримала за родовим могильником пізньотрипільського періоду, який був виявлений на високому мисі лівого берега Дністра біля сучасного села Вихватинці. Археологами були вивчені понад 70 поховань жителів Придністровського краю кінця III – початку II тис. до н. е. Цей могильник, як виявилося, поділявся на дві ділянки. На одній були поховані рядові члени общини, на іншому – відособлені сім'ї.

Трипільська культура, що панувала багато століть у Придністров'ї та на території від Карпат до Дніпра, була одним із найрозвиненіших для свого часу центрів виробничого господарства в Європі. Її зародження, розквіт і занепад були викликані об'єктивними причинами природно-географічного та кліматичного порядку, а також логікою розвитку людського суспільства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
– привласнююче господарство
– виробниче господарство
– родова община (громада)
– жертовники

1*. Згадайте з курсу історії Стародавнього світу, яким століттям датується винайдення давньою людиною лука і стріл?
2. Як удосконалилися знаряддя праці давньої людини в період мезоліту і неоліту? Чи було це пов'язане із кліматичними змінами?
3. Як неолітична революція вплинула на соціальну диференціацію первісного суспільства?
4. Що уособлювали жіночі фігурки, знайдені археологами? Про який культ первісних людей вони свідчать?
5. Заповніть графи таблиці «Типи культур поселенців VII–V тис. до н. е.». На основі даних зробіть висновок про характерні особливості кожної культури.

Характеристика / Культура	Типи осель	Знаряддя праці	Докази релігійного культу	Інші особливості
Буго-Дністровська				
Лінійно-стрічкова				
Трипільська				

6. Наведіть аргументи, які свідчать про «розквіт» господарства трипільців у другій половині IV тис. до н. е.
7. Під впливом яких обставин відбувся поступовий перехід від матріархату до патріархату? До яких соціальних змін це призвело?
8. Чому трипільці обожнювали вужів, собак, сонце і місяць? Як це пов'язане з їхньою господарською діяльністю?
9. Назвіть причини занепаду і загибелі трипільської культури. Це було закономірним чи випадковим процесом? Аргументуйте свою думку.

§ 3. ЕПОХА БРОНЗИ І ПОЧАТОК ПАТРІАРХАТУ

Розкладання первіснообщинних відносин

Виникнення і зміцнення племінної аристократії, яка виділилася з маси рівноправних общинників, були пов'язані, очевидно, з військовими сутичками, що стали частішими, між пізньотрипільськими племенами і прибульцями, які намагалися захопити їхні землі. Іншокультурні скотарські племена, що наступали зі сходу, змушували місцевих «трипільців» будувати укріплені споруди, зводити оборонні вали і рови навколо своїх поселень. Крім того, «трипільцям» доводилося об'єднуватися в більш-менш міцні племінні союзи, на чолі яких опинялися найбільш авторитетні, хитрі, щасливі в боях керівники. З одного боку, ці племінні вожді допомагали зберігати сформований у «трипільців» устрій і спосіб життя, з іншого – вони вже відокремлювали себе від простої маси общинників і вимагали від одноплемінників підпорядкування і почестей у нагороду за свої дії.

Ці зміни призвели до початку патріархальних відносин. Розкладання первіснообщинного ладу відбувалося на землях Придністров'я в першій половині III тис. до н. е. в період переходу до епохи бронзи. Мотичне примітивне землеробство в цей час відживає своє, оскільки не забезпечуються потреби людей у їжі. На зміну йому йде більше продуктивне скотарське господарство. Погіршення клімату і різке збільшення поголів'я худоби призвели до виснаження старих пасовищ, тому потрібно було шукати нові землі для випасу. Саме тоді, в середині III тис. до н. е., і починається масова міграція у Придністровський край різноманітних скотарських племен, що приходили зі сходу степами Північного Причорномор'я.

Епоха бронзи

Наприкінці III – на початку II тис. до н. е. землеробські племена були остаточно витіснені або знищені скотарями, а висока трипільська культура, що процвітала тут упродовж багатьох століть, практично знищена і замінена більш примітивною, але й більш відповідною новим умовам життя суспільства культурою скотарів. Із цього

часу веде свій відлік бронзовий вік (енеоліт), який характеризувався появою і поширенням знарядь праці, зброї, прикрас, посуду й інших виробів із бронзи. Сплав міді з оловом та іншими металами, який отримували за порівняно низьких температур і назвали бронзою, відрізнявся незрівнянно більшою міцністю і корисними для людини якостями, ніж сама мідь. Заміна каменю і міді бронзою призвела до виникнення ранніх рабовласницьких держав в Індії, Месопотамії, Єгипті, які досягають в епоху бронзи свого найвищого розвитку.

У Придністровському регіоні таких держав у цей період не виникло. Однак тут активно з'являються, мігрують і послідовно змінюють один одного різні скотарські народи. У їхньому середовищі встановлюються патріархальні відносини, виділяються люди, які не просто користуються авторитетом серед рядових общинників за певні заслуги й успіхи у війнах та управлінні суспільством, як це було раніше, а вимагають беззаперечного підкорення і навіть поклоніння, обожнювання представників племінної аристократії – вождів, жерців, шаманів, суддів та інших, які виділилися з патріархальної общини керівників. Войовничі й агресивні скотарські племена, чиє багатство і могутність базувалися на чисельності поголів'я тварин, яке вони мали, а отже, і на площі родючих земель, де їхні стада могли пастися, вели нескінченні війни як із землеробськими племенами, так і між собою.

Тому скотарські культури в цей період змінювали одна одну послідовно і часто. Вчені, які вивчали епоху бронзи в регіоні, зараховують їхні племена і до ямної, катакомбної культури, культури багатоваликової кераміки, сабатинівської, білозерської та інших археологічних культур. Оскільки скотарі, як правило, вели кочовий спосіб життя і жодних помітних упродовж тисячоліть слідів після себе не залишали, їхні культури вивчалися за тими курганами, які вони зводили і в яких ховали своїх шанованих і обожнюваних вождів. Ці кургани, створені за часів, коли будувалися піраміди фараонів у Єгипті, стали з тих пір характерною частиною придністровського степового ландшафту, частиною ландшафту степів Північного Причорномор'я.

Однією з основних природних причин зміни типів господарства і народів, які вели відповідний спосіб життя, був клімат. Якщо за часів трипільської культури (IV тис. до н. е.) клімат у Північному Причорномор'ї був більш прохолодним і сухим, ніж сьогодні, то наприкінці III тис. клімат продовжує помітно змінюватися. Літо стає більш спекотним, а зими – короткими з невеликою кількістю снігу, а часом і зовсім без нього. Степи заростають трав'янистою, стійкою до засух рослинністю, яка служила кормом для овець, коней та інших тварин. До того ж безсніжні зими дозволяли тваринам годувати себе в усі пори року, не вимагаючи від господарів заготівлі кормів на період морозів, снігу і заледеніння. Проблема полягала лише в тому, щоб знайти нові, невиснажені пасовища і перегнати на них стада. Для цього, звичайно, потрібно було вигнати або знищити колишніх господарів територій, що неминуче означало війну, насильство та грабежі. У свою чергу, такі агресивні дії допомагали дедалі

більше розбагатіти племінній аристократії, яка в період патріархату прагнула зосередити у своїх руках якомога більше власності та багатств, а потім передати їх нащадкам у спадок. Так суспільство починає розділятися не тільки за матеріальним статком його членів, а й за їхнім походженням.

Першими скотарськими племенами, які прийшли зі сходу в Нижнє і Середнє Подністров'я, були племена ямної культури, названі так вченими за характерним для них способом поховання в особливих (ямних) похоронних спорудах. Вони вели кочовий спосіб життя, пересуваючись усім плем'ям на чотириколісних величезних возах, які замінювали цим людям домівки. Залишки таких споруд археологи знаходять у курганах ямної культури. Багато сотень курганів, що належать до другої половини III тис. до н. е., до сих пір збереглися у Придністров'ї.

Представників своєї аристократії скотарі ямної культури ховали у глибоких підкурганних похоронних камерах, дно яких встеляли очеретяними циновками, зверху споруджувався дубовий накат із колод, над яким зводили високий курган. У похоронних камерах у великій кількості зустрічаються вироби з каменю і бронзи – ножі, тесла, шила, а також кремнієві наконечники стріл, різноманітні знаряддя праці та прикраси – срібні та бронзові кільця, браслети, намиста, ремені та ін. Зустрічаються також і різні вироби, виготовлені не місцевими жителями, а племенами Карпатського регіону або культурами ранньобронзового віку Балкан. На початку II тис. до н. е. на територію Придністров'я зі сходу просуваються племена катакомбної культурно-історичної спільності. Вони поступово асимілюють, розчиняють у собі або витісняють ямну культуру.

Племена катакомбної культури отримали свою назву за характерним похоронним обрядом у нижній частині кургану по колу, коли вхід у катакомби не засипався землею, а прикривався каменем, деревом або глиною. Крім поховань, інших слідів катакомбної культури не виявлено – її представники були кочовими скотарями. Знайдена кераміка досить оригінальна і незвичайна – посуд із плоским дном, прикрашений різьбленим орнаментом і ліпленням, але поверхня оброблена грубо. Жбани-молочники мали один або два носики з наскрізними горизонтальними отворами.

У кургані під Тирасполем були знайдені кам'яні та базальтові сокири катакомбної культури. Витончений рельєфний орнамент, який прикрашає бойову зброю, вказує на те, що вона належала вождю, його родичеві або високопоставленому жерцеві. Зустрічаються в пам'ятках цієї культури також кругла булава, бронзові ножі, кремнієві знаряддя, які становили для людей, що жили в ті часи, велику цінність. Катакомбна культура, що панувала на Придністровських землях із кінця XIX по XVIII ст. до н. е., мало чим відрізнялася від ямної культури за особливостями господарства і способом життя її носіїв. Кочове скотівництво і відсутність землеробства не дозволяли рухатися цим племенам шляхом суспільного прогресу, який передбачає поділ праці й одночасно розвиток як скотарства, так і

землеробства. Без цієї умови були неможливі обмін, розвиток ремесла і торгівлі, консолідація громадських структур.

Саме такий шлях прогресу намічається у племен культури багатоваликової кераміки, які змінили у Придністровському регіоні представників катакомбної культури і заселяли його з кінця XVII по XV ст. до н. е. Зароджувалася вона приблизно в районі р. Дон, а потім поступово представники даної культури переселяються на захід і асимілюють племена катакомбної культури Подністров'я і території до Пруту. Тут жителі здійснюють перехід до осілого способу життя. Замість нескінченної кочівлі та перегону тварин на дедалі нові пасовища люди починають вести осіле життя, переходячи до придомного скотарства, хоча як і раніше відганяють стада на літні пасовища. Водночас розводять не тільки кіз, овець і коней, але і свиней. А головне, вони приділяють багато часу і сил орному землеробству, використовуючи в господарстві тяглову силу тварин.

Житла і поселення племен багатоваликової кераміки на землях Придністров'я до сих пір не виявлено. Проте їхні поховання зустрічаються практично по всьому регіону. Померлих ховали, як правило, в уже існуючих курганах на південних схилах. Поруч із покійними клали бронзові кинджали і ножі, крем'яні наконечники для стріл, горщики і чашки, грубо виліплені з глини.

Сабатинівська і білозерська культури

Нова зміна археологічних культур та їхніх носіїв у Подністров'ї відбувається приблизно у XIII ст. до н. е. У районі Середнього Пруту в цей час виникає культурно-історична спільність ноуа, яка у Придністров'ї не зустрічається. Водночас на широких просторах від Пруту до Нижнього Подніпров'я зафіксовані сліди, які добре проглядаються, сабатинівської культури, названої так за вперше виявленою пам'яткою цього типу біля с. Сабатинівка в Миколаївській області України. У Придністров'ї біля с. Терновка Слободзейського району знайдені кам'яні сокири, кістяні та крем'яні знаряддя, що належать до сабатинівської культури.

Сабатинівські поселення складалися з наземних будинків, у яких проживали кілька патріархальних сімей, що займалися землеробством і розведенням великої та дрібної рогатої худоби, коней і свиней. Метал для обробки у вигляді злитків олов'янистої бронзи місцеве населення отримувало від жителів Карпатських гір, де їх виготовляли в районах видобутку руди. Ці злитки тут розплавляли в печах і заливали в кам'яні форми. Майстри-ливарники виготовляли серпи, молоти, сокири і навіть посуд, а також різну зброю. Про зв'язки «сабатинівців» із племенами Східної, Південної та Центральної Європи говорять і археологічні знахідки: знаряддя праці та зброя, кераміка і бронзовий посуд, шпильки, браслети і навіть бритви. Найбільші з відомих ливарних майстерень знайдені на поселенні біля с. Острівець на Верхньому Дністрі та біля селища Червоний Маяк (Україна) на

лівому березі Дністра. Існування сабатинівської культури зараховують хронологічно до двох століть – XIII і XII ст. до н. е., а потім її змінює інша спільність – білозерська культура.

Ця культурно-історична спільність названа за найменуванням племені, яке проживало в гирлі Дніпра. Кургани цієї спільноти зустрічаються у Придністров'ї в районі сіл Глине, Паркани, Погребя і Суклея, а також поблизу м. Тирасполя. Судячи за наявними знахідками, «білозерці» займалися придомним скотарством і орним землеробством, що характерне для епохи пізньої бронзи. Необхідність важкої чоловічої праці для цього типу господарювання і для металообробки вела до закріплення патріархальних відносин у суспільстві, де жінці відводилася другорядна роль, а керівництво й успадкування передавалося по батьківській лінії.

Часті збройні конфлікти і можливість збагачення під час воєн як окремих племен, так і їхніх вождів, приводили до появи прошарку, а можливо, і касти професійних воїнів, які вже могли не брати участі у виробничій праці племені. Водночас їхня роль постійно зростала. Про це говорять деякі багаті поховання вождів і воєначальників. Останні безперервно воювали, використовуючи вдосконалені методи бойових дій і зброю – колісниці, списи, бойові сокири та ін. Для примноження своєї військової могутності окремі племена об'єднувалися в численні союзи, які очолювали всесильні й авторитетні вожді. Суспільство вступало в період військової демократії, який передував у епоху бронзи утворенню ранньокласових об'єднань, що було характерним для нової епохи, яка наступала – залізного віку. Культурні традиції та громадські порядки сабатинівської культури мали важливе значення у становленні культури кіммерійських і скіфських племен більш пізнього часу – I тис. до н. е.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– бронза
– каста
– клас
– ландшафт
– базальт

1. Які зміни в укладі життя трипільців викликали наступ іноплемінників зі Сходу?
2. Як змінилося життя людей у світі та у Придністров'ї у зв'язку з винаходом і використанням бронзи?

3. Чому на рубежі III–II тис. до н. е. переважаючим заняттям племен, що заселяли Північне Придністров'я, було скотарство? Назвіть джерела вивчення історії скотарських племен цього періоду.
4. Дайте порівняльну характеристику ямної та катакомбної культур. Вкажіть спільне й особливе.
5. У чому полягає принципова відмінність культури багатоваликової кераміки від інших культур? Перелічіть не менше трьох відмінностей.
6. Розкажіть про культурні традиції та громадські порядки представників сабатинівської та білозерської культур.

7*. Обґрунтуйте причини соціального розшарування суспільства у I тис. до н. е. Дайте характеристику періоду військової демократії.

Глава II

ПРИДНІСТРОВСЬКІ ЗЕМЛІ У ПЕРШОМУ ТИСЯЧОЛІТТІ до н. е. — ПЕРШІ СТОЛІТТЯ н. е.

Бій скіфів із римлянами

§ 4. КОЧІВНИКИ-СКОТАРІ ТА ЗЕМЛЕРОБИ НА ДНІСТРІ: СПОСІБ ЖИТТЯ

Початок залізного віку у Придністров'ї

На зміну бронзовому віку, що вичерпав свої можливості, прийшов вік залізний. Саме залізо дало можливість людській спільноті зробити найбільший стрибок від первісного ладу до вершин сучасної цивілізації. І в наші дні залізо залишається найважливішим елементом, з якого виготовляється більшість основних знарядь праці. Вперше металургія виплавки й обробки цього металу з'являється на Сході в II тис. до н. е.

На півдні України перші залізні ножі знайдені в поселеннях часів зрубної культури приблизно в X ст. до н. е. У Придністров'ї залізний вік починається тільки в VIII ст. до н. е., хоча ще ціле століття люди поряд з виробами з цього металу продовжували користуватися бронзовими і кістяними. Проте історично неминуче освоєння залізоробного виробництва на території Придністров'я, як і в інших місцях, вело до розвитку продуктивних сил і кардинальних змін у суспільстві. У цей період відбувається другий громадський поділ праці – відділення ремесла від сільського господарства. Тоді ж, на початку залізного віку, осілі скотарські племена степових районів Євразії, які виділилися ще в епоху бронзи, повертаються до кочового способу життя. Водночас у лісостепових областях населення остаточно переходить до осілого існування і занять землеробством, оскільки залізо кардинально підвищувало продуктивність праці в цій сфері.

Праця хліборобів і кочових скотарів стає такою продуктивною та ефективною, що в суспільстві накопичуються надлишкові продукти. З одного боку, це створює сприятливі можливості для обміну, зародження і розвитку торгівлі, встановлення більш міцних зв'язків між культурами і народами, з іншого – поглиблюється майнова нерівність всередині племен. Вожді, воєначальники і жерці виділяються в окремі касти, підпорядковуючи собі бідних і незаможних одноплемінників. Війни і грабежі інших народів стають випробуваним і легким засобом збагачення, посилення своєї економічної та військової могутності. Водночас виникала можливість підпорядкувати собі не тільки свій народ, але і сусідній, більш того – військовополонених можна було перетворити на рабів і примусити працювати на себе. Таким чином найбільший винахід в історії людства – освоєння виробництва заліза і виготовлення з нього необхідних для існування людей речей – одночасно відкривав шлях для закабалення одноплемінників, виникнення класів, експлуатації людини державою або іншою людиною.

Племена кіммерійців

У період раннього залізного віку територію Придністров'я і землі на схід від нього заселяли племена кіммерійців, які були першими мешканцями краю, назва

яких відома сучасним ученим. Імовірніше, вони були спадкоємцями зрубної культури, частиною якої була білозерська культура. Отже, «білозерці», які проживали у Придністровському регіоні безпосередньо перед настанням епохи заліза, говорили мовою північноіранської групи, до якої належали і кіммерійці, а потім – і скіфи. У VIII–VII ст. до н. е. кіммерійці стають найбільш численним і могутнім народом у Північному Причорномор'ї, який об'єднував у своєму складі кілька сильних близькоспоріднених ірановомовних племен. Звідси, зокрема і з берегів Дністра, вони здійснювали войовничі набіги і далекі походи у країни Стародавнього Сходу і Малої Азії, наганяючи жах на жителів цих місць.

Спосіб життя кіммерійців цілком відповідав епосі пізньої бронзи. Вони були осілими племенами, які займалися землеробством і пастушим скотарством, як і всі інші носії білозерської культури. Але на початок залізного віку всі осілі поселення приходять в запустіння у Придністров'ї, та й на всій терриорії від гирла Дунаю до гирла Дону. Наступ сухого і жаркого клімату зробив орне землеробство заняттям безглуздим і таким, що не відповідало обсягу вкладеної праці і сил. Кіммерійці (тоді ще «білозерці») усвідомили всі переваги степової території, якщо її використовувати як полігон для кочового скотарства. Вони покидають свої поселення і кочують розрізненими племенами степами Північного Причорномор'я, перебуваючи в постійному русі – чоловіки верхи на конях, жінки – у переповнених колісних кибитках. Так вони переганяли свої стада з одного пасовища на інше, повністю змінивши свій спосіб життя з осілого на кочовий.

Однак кочівники, на відміну від осілих землеробів, не мали можливості займатися металургією, гончарною справою та іншими подібними виробництвами, які вимагали споруди печей, застосування спеціального обладнання тощо. Тому вони значно відставали від інших своїх сучасників у використанні заліза. Розкопки курганів показують, що хоча окремі екземпляри залізних мечів і ножів у них зустрічаються, але в ходу довгий час були бронзові предмети. У землях Придністров'я і Південної України будь-яких ливарних майстерень і виробничих приміщень металургів-ковалів не знайдено. Необхідні їм для життя речі, а також хліб, кіммерійці здобували шляхом обміну або грабунку поселень осілих землеробських племен. Навіть для приготування їжі вони надавали перевагу бронзовим казанам, а для її прийому – дерев'яним тарілкам, оскільки глиняний посуд в умовах кочового способу життя не зберігався. У кількох кіммерійських курганах Південного Подністров'я були знайдені жбани, вироблені на Дніпрі, в похованнях – предмети з Південної Фракії, з Північного Кавказу та інших територій.

Соціальні відносини в кіммерійському суспільстві

Висока продуктивність кочового тваринницького господарства дозволяла скотарям накопичувати надлишковий продукт, обмінюватися ним з осілими

племенами, а війни примножували їхні багатства. Ці цінності зосереджувалися в руках племінної аристократії, що сприяло виникненню приватної власності на стада і, як результат, – майновому і соціальному розшаруванню суспільства. Поховання кіммерійців – членів військової аристократії – здійснювалося у великих могильних ямах з кам'яними склепами з багатими вкладеннями зброї, кінським спорядженням, жбанами з наїдками і напоями. Рядових воїнів і общинників ховали у вузьких могильних ямках, розташованих зазвичай у курганах попередніх епох. Суспільний лад кіммерійців відповідав ранній стадії військової демократії.

Подібні «прості» поховання кіммерійців всього лише з декількома жбанами були виявлені та вивчені в районі с. Глине Слободзейського району та в кургані біля с. Мокра Рибницького району. Тоді як біля м. Слободзея в центрі кургану було знайдено непограбоване поховання кіммерійського воїна. У круглій камері поруч із ним знаходився довгий залізний меч для кінного бою, кінська упряж на чотирьох коней із бронзовими, кістяними та золотими прикрасами. Мабуть, це був великий воєначальник або навіть один із кіммерійських вождів.

Незважаючи на те, що про кіммерійців в античному світі ходило безліч героїчних легенд і міфів про їхню войовничість і непереможність, це були загалом роз'єднані та малопов'язані між собою племена, які об'єднувалися лише для далеких спільних військових походів. Вожді («царі», як їх називали греки) кіммерійців ще не стали повновладними самодержцями-тиранами і не керували общинниками на власний розсуд.

Скіфські племена

Суперниками і ворогами кіммерійців були племена скіфів, що прийшли зі сходу, які також займалися скотарством, вели кочовий спосіб життя, говорили мовою північноіранської групи. Але спільнота скіфів була не тільки більш численна й організована ніж кіммерійці, вона стояла на більш високому рівні економічного, громадського та культурного розвитку і безроздільно панувала на землях на схід від Дністра у Північному Причорномор'ї зі VII по IV ст. до н. е. Скіфи були в тісному контакті як із високорозвиненими цивілізаціями Стародавнього Сходу, так і з землеробськими культурами Європи, з якими, зокрема із фракійцями, межували по Дністру. Саме перебуваючи в Подністров'ї, скіфи голосно заявили про себе і яскраво показали свої можливості всій Європі.

Військові перемоги скіфів

Коли армія перського царя Дарія Гістаспа наприкінці VI ст. до н. е. перейшла Дунай і вторглася в західні межі Скіфії між Дністром і Дунаєм, скіфи заманили її в сухий степ, звідки Дарій з великими труднощами врятувався втечею із залишками свого війська. Це принесло скіфам славу непереможних воїнів у всьому

античному світі. Під командуванням царя Аргота (496–494 рр. до н. е.) вони посилили свій натиск на західні племена і, за словами Геродота, вже у своєму першому поході дійшли до півострова Херсонес Фракійський, що був важливим стратегічним і торговим центром на шляху з Егейського в Чорне море (сьогодні це Галліпольський півострів у Туреччині). У V-IV ст. до н. е. скіфи і фракійці, які займали території на захід від Дністра в Карпатах і на Балканах, перебували в постійному військовому конфлікті між собою, хоча в деяких випадках їхні племінні вожді укладали династичні шлюби для отримання тимчасових мирних перепочинків, яких потребували обидва народи.

Найбільших військово-політичних успіхів скіфи досягають у період свого найвищого розквіту, в IV ст. до н. е. Скіфська «держава» тоді була під управлінням племінного вождя на ім'я Атей. Він об'єднав скіфські племена від гирла Дунаю до Дону на всьому узбережжі та у степах Північного Причорномор'я. Атей розбив фракійське плем'я трибалів, переніс кордони Скіфії з Дністра на правий берег Дунаю, захопив землі гетів на території сучасної Добруджі в Румунії та змусив їх платити данину скіфам. Так була утворена, проіснувавши, правда, недовго, так звана Мала Скіфія. Навіть батько знаменитого Олександра Македонського, Філіп Македонський, був змушений вести переговори зі скіфським царем Атеєм як рівний з рівним. У 339 р. до н. е. армія Філіпа розбила скіфів на Дунаї, а їхній вождь Атей загинув. Скіфи залишили Малу Скіфію, але продовжували утримувати у своїх руках південну частину Пруто-Дністровського межиріччя.

Через кілька років, у 331 р. до н. е., Олександр Македонський послав свої війська на чолі з намісником Зопіріоном захопити грецьку колонію Ольвія (біля сучасного міста Очаків). Македонці обложили місто, але на зворотному шляху 30-тисячне військо Зопіріона було атаковане скіфами і розгромлене. Свідченням цієї визначної історичної події став скарб, знайдений у середині минулого століття на березі Дністра в городі одного з місцевих жителів. У нього входили предмети, що належать до озброєння й обладунків античних воїнів: шість бронзових шоломів, шість пар поножей (захисних пластинок для ніг), бронзовий світильник із присвятою богині Артеміді Ефеській та інші коштовні вироби. Мабуть, хтось із македонських воєначальників закопав їх на примітному місці – невеликій височині біля розвилки яру, що спускається до Дністра, розраховуючи коли-небудь повернутися на це місце з перемогою. Але цим мріям не судилося збутися – скіфи залишалися непереможними.

Господарство і побут скіфів

Скіфи кочували територією Придністров'я і Північного Причорномор'я, переганяючи коней, велику і дрібну рогату худобу степами, що заросли високою і соковитою травою. Оселями їм служили криті шкурами тварин чотирьох- і шести-

колісні візки, в які вони впрягали по кілька пар сильних буйволів. Ці імпровізовані «домівки» захищали їх від вітру і дощу, від спеки і холодів. Тісні контакти із грецькими містами-колоніями на Чорному морі дозволяли їм у порядку обміну купувати олію, вино, продукти землеробства, посуд, зброю, прикраси з дорогоцінних металів. У свою чергу, вони давали грекам шкури, продукти тваринництва і рабів, яких вони полонили у війнах із ворогами.

Найближчими центрами торгівлі на Нижньому Придністров'ї була грецька колонія Тіра і місто Ніконій на лівому березі Дністровського лиману. Кордон між землями скіфів і греків проходив у районі нинішнього с. Чобручі Слободзейського району. Тут, очевидно, знаходився торговий центр, де зустрічалися скіфи і греки для обміну товарами. Уже в наші дні археологи знайшли тут різні господарські та виробничі споруди, уламки грецьких амфор, різноманітні глиняні вироби. Цікаві артефакти були знайдені в численних скіфських курганах, розташованих у районі м. Дубоссари, біля сіл Паркани та Нікольське Слободзейського району, біля с. Бутори Григоріопольського району і в інших місцях Подністров'я.

У III ст. до н. е. скіфів починають тіснити їхні сусіди. Із заходу територія Скіфії поступово зменшується під ударами фракійських племен гетів, що набирали силу, а також кельтів. Зі сходу на них чинять сильний тиск споріднені з ними іраномовні кочівники – сармати. Не в силах стримувати такий натиск, скіфи поступово скорочують територію свого проживання, залишають Північне Причорномор'я і ховаються у степових районах Криму.

Сарматські кочівники

Вільні землі опиняються в руках сарматів – іраномовних кочових племен, що розселилися в IV-II ст. до н. е. на території від Іртиша до Дунаю. Союзи племен, об'єднані під цією назвою, складалися також з аланів, язигів, роксоланів, сіраків, аорсів та ін. Кочове скотарство з його необхідністю постійного пошуку нових пасовищ, прагненням наблизитися до міст і землеробських племен з метою торгівлі або грабежу змушують сарматів кочувати з Азії в Європу. Одні з них (сіраки й аорси) заселили передкавказькі рівнини, інші (язиги і роксолани) дійшли до Дністра, витіснивши зі степів Північного Причорномор'я своїх конкурентів – кочових скотарів скіфів.

Будучи конгломератом близькоспоріднених, але незалежних одне від одного племен, між собою і з іншими племенами сармати підтримували різноманітні зв'язки: від військових сутичок і відкритої ворожнечі до дружніх, торговельних і союзницьких відносин. Зі своїми колишніми противниками, скіфами, вони уклали згодом союз і виступили спільно проти понтійського царя Діофанта. У I ст. до н. е. сармати в союзі з понтійським царем Мітрідатом VI воювали проти Риму. З цього часу на античних картах назва «Скіфія» замінюється на «Сарматія», східні кордони якої стали проходити Дністром.

Військові походи і завоювання сарматів

Однак, ймовірно, голих привільних степів на схід від Дністра було сарматам явно недостатньо. Їх вабили території, на які проникла римська цивілізація. У 16 р. до н. е. сармати пішли на Дунай і вторглися в римську провінцію Мезію (в Добруджі). Сенатор Тарій Руф зумів витіснити їх назад, але сарматів було так багато, що римський поет Овідій, який відбував заслання на берегах Понта, навіть вивчив якісь сарматські слова, про що писав: «Сам я, римський поет, нерідко, вибачте, о Музи! Вживати змушений тутешню сарматську мову».

В останні десятиліття I ст. до н. е. частина язигів у верхньому Подністров'ї пройшла з півночі Карпатські гори і зайняла рівнину між Дунаєм і Тисою – найбільш західний острівець євразійських степів. Сліди перебування язигів залишилися на Верхньому і Середньому Дністрі. Знайдені поховання зосереджені здебільшого в Чернівецькій і Тернопільській областях України. У середині I ст. н. е. на широких просторах від Дніпра до Дністра займає панівне становище міцний племінний союз сарматських племен роксоланів і аорсів. Усі місцеві племена підкорилися владі роксоланського царя Фарзоя і його наступника Інісмея, які навіть карбували свою власну золоту монету в Ольвії. Придністровські землі були частиною «царства» Фарзоя. Вироби, що мають тамгу (знак власності, торгова марка, бренд) цього правителя, були знайдені під час розкопок біля с. Грушка Кам'янського району, біля сіл Красногорка і Токмазея Григоріопольського району, Коротне і Паркани Слободзейського району, біля с. Мокра Рибницького району, біля міст Тирасполь і Слободзея і в багатьох інших місцях.

Придністровські сармати

Придністров'я було досить жвавим районом Європейської Сарматії. Тут, як і в інших землях Північного Причорномор'я, сармати постійно кочували. Влітку вони гнали свої стада на північ до лісової зони, а зимувати поверталися на південь степів, ближче до Чорного моря. Вони стягували данину з осілих сусідів, були добре організовані та змалку навчалися військової справи, щоб з успіхом воювати з Римською імперією, захищати свої пасовища від інших племен, грабувати більш слабких, привласнюючи собі їхню худобу і території. Війни стали у сарматів головним джерелом добробуту і багатства. У сарматських курганах археологи знаходять бронзові литі котли з ручками у вигляді різних тварин, жбани, світильники, золоті та ювелірні прикраси і зброю, до того ж, деякі з цих виробів виготовлені далеко за межами Придністров'я – в Парфії та у країнах Близького Сходу. У кургані біля с. Мокра були знайдені залишки скриньки зі слонової кістки з рельєфними зображеннями Ерота-Купідона – посланця грецької богині кохання та краси Афродіти. Знайдено різні предмети, пов'язані з культом вогню, намиста, золоті бляшки і дзвіночки, фігурки коней, що прикрашали одяг сарматів.

З появою в першій половині III ст. н. е. у Придністров'ї германських племен готів пануванню аланів у Північному Причорномор'ї приходить кінець. Проте алани зуміли зберегти себе і продовжили відігравати помітну роль у політичних подіях того часу. Разом із готами вони здійснювали військові походи на Римську імперію.

Племена фракійців

Якщо лівобережжя Дністра упродовж століть і тисячоліть знаходилося в руках кочових скотарів, що змінювали один одного, то території правого берега цієї річки заселяли хлібороби, які проживали в лісистій, горбистій місцевості та в горах. Тут кургани поховань кочовиків майже не зустрічаються, тому можна зробити висновок: мешкали в цих краях племена одного з найдавніших народів Європи – фракійців. Культура їхня зародилася в Центральній Європі, і з кінця II тисячоліття до н. е., витіснювані племенами войовничих іллірійців, вони змушені були просуватися на схід, заселяючи землі Південно-Східної Європи, поки наприкінці IX ст. до н. е. не досягли Середнього Подністров'я. Фракійці вибирали зручні для осілого життя землі, де можна було вести землеробсько-скотарське господарство і була вода. У степовій зоні вони, як правило, не селилися – це була територія, де панували кочівники.

Серед північнофракійських племен, що згадуються античними авторами, найбільш відомими були даки, які проживали у Карпатах і на Дунаї, а також гети, що жили на схід від Карпат до Дністра. У Лівобережному Придністров'ї фракійські памятки відомі в дуже невеликих кількостях – біля с. Рашків Кам'янського району і недалеко від м. Слободзея. Очевидно небезпечне сусідство з кочовими скотарями Північного Причорномор'я заважало представникам цих племен розселятися далі на схід.

Господарство і заняття фракійців

Головними заняттями фракійців було землеробство і скотарство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, розводили виноград, коноплю, з якої на дерев'яних верстатах ткали полотно, застосовуючи веретена із глиняними грузилами. На своєму подвір'ї фракійці утримували велику і дрібну рогату худобу, коней. У другій половині I тис. до н. е. у них з'являються і швидко розвиваються різні ремесла – виплавка й обробка металів (спочатку – бронзи, потім – заліза), виготовлення серпів, ножів, сокир і зброї, гончарство, ткацтво та інші виробництва. Фракійці шили теплий одяг зі шкур тварин, кожухи, хутряні шапки, м'яли і виробляли шкіру для виготовлення взуття.

Великий вплив на фракійців чинило близьке сусідство з кочівниками, спочатку – кіммерійцями, потім – скіфами і сарматами. Відносини з ними частіш за все були ворожими, але незважаючи на це вони могли широко обмінюватися продуктами, торгувати, спілкуватися. У VIII – на початку VI ст. до н. е. в побуті фракійців з'являється багато речей, вироблених у Північному Причорномор'ї або зроблених за

їхніми зразками самими фракійцями: бронзові наконечники стріл, вудила, кінська упряж. Мабуть, зовсім не випадково напівлегендарний античний поет Гомер у своєму творі «Іліада» називає фракійців «приборкувачами коней».

Гети у Придністров'ї

З усіх обстежених археологами 365 гетських поселень і могильників у регіоні між Дністром, Карпатами і Дунаєм, що належать до IV-III ст. до н. е., менше половини розташовуються у Пруто-Дністровському межиріччі на території сучасної Республіки Молдова, до того ж у її центральній лісостеповій зоні. У Лівобережному Придністров'ї вони надзвичайно рідкісні. Гети воліли вибирати місця для проживання подалі від степових кочівників. Проте, і Придністровський край поступово освоювався представниками фракійських племен.

Пов'язане це з тим, що тут була можливість для вигідної торгівлі й обміну не тільки зі скіфським чи сарматським світом, але й з античною грецькою цивілізацією. На лівому березі Дністра від Тирасполя до Чорного моря відкрито більше десяти пам'яток, що належать до культури античних греків. Поруч з ними знаходять і сліди гетів. Грецькі монети, викарбувані в античних колоніях Тіри, Істрії, Ольвії та інших центрах, дедалі більше проникали в життєвий уклад місцевих племен. Про це красномовно свідчить скарб античних монет, знайдений в околицях с. Дороцьке. Проникнення золотих монет і тісні торговельні зв'язки з рабовласницькими колоніями стародавньої Греції в Північному Причорномор'ї посилювали і збагачували племінних вождів. Сусідство з античними цивілізаціями призводило до створення в середовищі гетів, сарматів та інших фракійських племен, що оточували ці міста-держави, великих військово-племінних об'єднань. Такі спільноти характерні для народів, що вступають в історичний період свого розвитку, який називають «військова демократія».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– білозерці
– кибитка
– поножі
– тамга
– конгломерат

1. На яке століття припадає початок обробки заліза? Коли залізний вік почався у Придністров'ї? Як винахід цього металу змінив соціальний устрій життя людей?
2. Чому винахід заліза зумовив перехід людства до класового суспільства?

3. Чим була викликана зміна способу життя кіммерійських племен до початку залізного віку?
4. Який тип суспільних відносин називають «військовою демократією»? Користуючись даними про результати розкопок курганів, доведіть, що кіммерійці знаходилися на ранній стадії військової демократії.
5. У чому проявилася подвійність зовнішньополітичних відносин скіфів і фракійців?
6*. З курсу історії Стародавнього світу згадайте, якими були особливості військової організації і тактики македонців? Зробіть висновок про військову організацію скіфів, знаючи, що Філіп Македонський будував відносини з ними, як з рівними, а його син Олександр і зовсім зазнав від скіфів поразки в 331 р. до н. е.
7. Охарактеризуйте відносини скіфів і греків. Чи мав місце взаємовплив культур? Під час відповіді використовуйте знання, отримані з історії Стародавнього світу.
8. Чому на античних картах назва території «Скіфія» з I ст. до н. е. замінюється на «Сарматія»?
9. Заповніть графи таблиці «Соціально-економічний розвиток кочових племен Подністров’я VII–I ст. до н. е.» і зробіть висновок про еволюцію соціально-економічних і політичних відносин племен під впливом греко-римської цивілізації.

Характер діяльності / Племена	Займані території	Соціальні відносини	Основні заняття	Артефакти
Кіммерійці				
Скіфи				
Сармати				
Гети				
Фракійці				

§ 5. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ У НИЖНЬОМУ ПРИДНІСТРОВ’Ї

Придністров’я – контактна зона античних часів

Через своє сприятливе географічне розташування Придністров’я упродовж багатьох століть і навіть тисячоліть виконувало роль своєрідної контактної зони європейських народів. Якщо в центрах розвитку тих чи інших етносів абсолютну більшість жителів становили люди певної культури, сформованого психологічного складу, мови і стабільних економічних та соціально-культурних процесів, то в контактних зонах становище було іншим. Тут, на периферії, створювалися реальні передумови для виникнення нових спільнот і нових культур у результаті їхнього взаємовпливу і взаємоасиміляції. Центр північнофракійського світу міг розташовуватися десь

у районі Карпат, куди скіфи ніколи не навідувалися, а центр Скіфії – у степах Придоння, де про даків і гетів не було нічого відомо. Але ті фракійці, скіфи або сармати, які перебували в контактній зоні Придністров'я, добре були знайомі один з одним. Уже тому вони значно відрізнялися від своїх родичів, які проживали у відповідних племінних центрах.

Але головне – народи Центральної, Північної та Південно-Східної Європи, що проживали постійно або тимчасово у Придністров'ї, піддавалися сильному впливові античного світу Причорномор'я і Середземномор'я. Більш того, Придністров'я через особливе географічне положення і кліматичні умови ставало бажаною ціллю для всіляких «варварських» племен саме як плацдарм для подальшого просування до кордонів античних центрів, які здавалися казково багатими і квітучими. Дністер із цього боку стає не тільки транспортною і торговою артерією, не тільки річкою, повною риби і такою, що дає необхідні життєві ресурси, а й базою зосередження сил для грабіжницьких походів на нижньодунайські провінції Римської імперії та грецькі причорноморські міста-держави. Що ж так приваблювало «варварів» до цих центрів – Херсонесу й Ольвії, Тіри й Феодосії, Кіммерику, Пантікапея та інших полісів?

Заснування і розвиток поліса Тіра

Найбільш важливий для Придністровської території грецький поліс Тіра заснували в VI ст. до н. е. вихідці з найбільшого торгово-ремісничого центру еллінського світу Мілету. Місто, захоплене персами в середині IX ст. до н. е., стало фундаментом для утворення понад 70 колоній на берегах Мармурового і Чорного морів, зокрема Ольвії, Пантікапею, Синопу та ін. Воно було закладене на правому березі Дністровського лиману, навколо якого в мальовничій місцевості жителі (тірити) побудували невеликі поселення, що входили у приміські райони як частина цього міста-держави. Поліс Тіра був демократичною рабовласницькою республікою з типовим для таких полісів устроєм політичного і соціального життя. Вільне населення становили давні греки, які займалися ремеслами, торгівлею, судноплавством, сільським господарством, державною службою. У Тірі управління здійснювали народні збори, в яких брали участь всі вільні громадяни, крім рабів. Збори обирали міську раду, яка була підзвітна народним зборам і завідувала всіма справами економічного, культурного і суспільного життя, безпекою та процвітанням поліса.

Кероване за всіма основними канонами античної рабовласницької демократії місто жило самостійним життям, зберігаючи з давньогрецькими містами метрополії тісні торговельні та культурні зв'язки. Але греків приваблювали тут не тільки родючі землі, велика кількість риби, зручна спокійна гавань поблизу Чорного моря, але і можливість вести широку торгівлю зі скіфами, сарматами, гетами й іншими «варварськими» племенами. З Егейського моря і міст Греції греки-тірити везли на

продаж оливкову олію, вино, дорогі тканини, вироби з металу, мармуру, кераміки та ін. В обмін вони купували і відправляли у Грецію хліб, худобу, шкіри, солону рибу і, звичайно, рабів. Городяни і самі займалися різними ремеслами, скотарством і землеробством, виноградарством, виноробством та плодівництвом.

Зв'язки Тіри з місцевим населенням

Свого найбільшого розквіту Тіра досягає в IV–III ст. до н. е. Тут починається карбування монет, які досі зустрічаються під час археологічних розкопок у багатьох місцях Придністров'я, оскільки користувалися популярністю та цінувалися племенами, що оточували місто. На гетських поселеннях у районі сучасних сіл Бутучени, Требужени знайдені бронзові монети полісів Істрія і Тіра. Вони тоді карбувалися, головним чином, для підтримки внутрішньої торгівлі в містах і рідко використовувалися за кордоном. Срібні монети цінувалися варварськими племенами, оскільки володіли номінальною цінністю як гроші та мали ходіння в різних полісах і серед племен, що їх оточували. Великий скарб срібних монет Істрії та Тіри був знайдений у Придністров'ї в районі с. Дороцьке Дубоссарського району. Скарб із золотими виробами греків часів Філіпа й Олександра Македонського (друга половина IV ст. до н. е.) був знайдений і в околицях с. Ларгуца на південному заході Молдавії. Ці та інші скарби свідчать про накопичення багатств у руках вождів. Водночас племінна верхівка збагачувалася не тільки в результаті розвитку економічних і торговельних відносин з античним світом, а й унаслідок грабіжницьких набігів, отримання викупу за полонених, захоплення військової здобичі.

Тіра у складі Римської імперії

Римські завоювання спочатку мало стосувалися Тіри, оскільки жителі міста еллінського походження ставилися до нападників досить поблажливо. Становище змінилося, коли загроза «варварського» завоювання і грабежів прийняла небезпечні форми. У середині I ст. н. е. до міста були наближені 4-й Скіфський і 5-й Македонський легіони римської армії, якими командував легат провінції Мезія Плавтій Сільван. У 70-і рр., у період правління імператора Веспасіана, римляни зміцнюють свої військові сили і створюють нижньодунайську військову флотилію, названу Флавієвою Мезійською. З цих часів у Тірі починають ходити римські монети із зображенням Сенату, вводиться нове літочислення.

Але остаточно до складу Римської імперії Тіра входить у часи правління імператора Доміціана (81-96 рр.), коли провінція Мезія була поділена на Верхню і Нижню, і поліс став важливою складовою частиною Нижньої Мезії. У 106 р., після завоювання імператором Траяном північних фракійців і утворення в Карпатах провінції Дакія, в Тіру був введений римський гарнізон із трьох легіонів і допоміжного персоналу. Місто стає важливою базою римського флоту на Дністрі та в Північному Причорномор'ї. За своїм соціальним і політичним устроєм Тіра і в римський період продовжувала

залишатися містом-державою, античним полісом із сильним еллінським впливом. На лівому березі Дністра навпроти Тіри розташовувалося невелике поселення Ніконій. Тірити заснували також Офіус і ряд інших поселень, супутників Тіри, жителі яких вели жваву торгівлю із сусідніми варварськими племенами, займалися сільським господарством і ремеслами.

Заснування і розвиток Ольвії

На схід від Тіри, в районі гирла річки Південний Буг (греки називали цю річку Гіпаніс), розташовувався інший великий центр еллінської культури в північно-західному Причорномор'ї – Ольвія. Цей поліс, як і Тіра, був заснований вихідцями з Мілету в першій половині VI ст. до н. е. В епоху свого розквіту, яка припадає на V–III ст. до н. е., Ольвія розташувалася на площі в 50 га. Тут проживало 12–15 тис. жителів. Місто оточували кілька десятків городищ і селищ, у яких, крім греків, жили представники місцевих варварських племен. Вони займалися хліборобством, виноградарством і садівництвом, городництвом, вирощували свійську худобу, ловили рибу, продавали свою продукцію на місцевих ринках. Фактично городяни закуповували продукти у представників цих осілих племен. Серед самих ольвіополітів процвітають ремесла – гончарне, косторізне, прядильно-ткацьке, обробка металів і дерева, ювелірне і багато інших.

Свою продукцію місто збувало скіфам, сарматам, фракійцям та іншим представникам племен, що його оточували. У свою чергу, натомість Ольвія отримувала хліб, худобу, шерсть, рибу й інші продукти, а також рабів. Все це греки морськими судами переправляли у Грецію, а звідти привозили вино, оливкову олію, тканини, вишукані прикраси, посуд, твори мистецтва. Ця розвинена економічна система дозволила Ольвії випускати свою власну монету як мідну, так і срібну, а іноді й золоту. Вони поширювалися у прилеглому варварському світі аналогічно монетам Тіри.

За своїм суспільним ладом і системою управління Ольвія являла собою типову рабовласницьку республіку – поліс. Влада в ньому належала вільним громадянам, а структура влади була представлена законодавчою (народні збори, рада) та виконавчою (колегії) гілками. Правили здебільшого заможні й авторитетні городяни-рабовласники. Текст усіх найважливіших законів і декретів влади вибивався на спеціальних кам'яних плитах, деякі з них збереглися дотепер.

Міський вигляд поліса Ольвія

Археологічні розкопки, що ведуться вже понад 100 років, дозволили досить детально відновити зовнішній вигляд міста. Ольвія була захищена міцними кам'яними стінами і вежами, вулиці переважно розташовувалися прямолінійно і перетиналися під прямим кутом, мостили їх каменем і черепицею. Місто мало багато колодязів і навіть власний водопровід із глиняних труб і каналів. Головна площа (агора), на якій

збиралося народне зібрання, знаходилася в центральній частині верхнього міста. До неї з північної частини примикав теменос – священна ділянка, забудована храмами на честь богів Аполлона Дельфінія і Зевса, а також різними святилищами, вівтарями, жертовниками. До площі примикали й інші громадські будівлі, в яких розташовувалися органи державної влади, театр, гімнасій, суд та ін. Житлові будинки ольвіополітів будувалися з цегли-сирцю або каменю. Більш заможні городяни мали багаті будинки зі своїми дворикам, колонадами, парадними приміщеннями, будови були розписані фресками і мозаїкою. За міською стіною на великій площі розташовувався могильник, який займав близько 50 га.

Багате квітуче місто Ольвія, звичайно, не могло не привертати до себе жадібних і хижих поглядів охочих поживитися за чужий рахунок. Ще в період найвищого розквіту Ольвії, у 331 р. до н. е., захопити місто спробувало 30-тисячне військо грецького полководця Зопіріона, намісника Олександра Македонського у провінції Фракія, яка розташовувалася на південь від Дунаю у східній частині Балкан. Спочатку греки мали намір розгромити скіфів, а потім обложити дружнє скіфам місто Ольвію, але взяти її їм не вдалося. Зопіріон, який рушив із військом у зворотний шлях, був повністю розгромлений скіфами і гетами.

Однак не всі жителі міста були готові відстоювати і берегти його свободу. Висока антична цивілізація сприймалася рабами як чужа і ворожа їм система, а елліни – як жорстокі та безсердечні рабовласники. Пояснювалося це тим, що раби в Ольвії розглядалися вільними громадянами тільки як робоча худоба або річ, яку можна було продати, купити, обміняти або вбити за законами рабовласницького суспільства. Активний або навіть пасивний опір рабів підточував життєздатність полісів. У II–I ст. до н. е. Ольвія вступила в пору своєї глибокої кризи.

Відносини Ольвії з навколишнім світом

Геродот, який побував в Ольвії у середині V ст. до н. е., описує кочові та землеробські племена, які входили до складу Скіфського царства і знаходилися в контактах з Ольвією. Пригнічувані зі сходу сарматами скіфи стали посилювати тиск на грецькі міста Північного Причорномор'я. У II ст. до н. е. скіфський цар Скілур остаточно підпорядкував ослабілу Ольвію, а його син Палак захотів приєднати до своїх володінь і Херсонес. Однак жителі останнього звернулися до понтійського царя Мітрідата VI Евпатора із проханням захистити їх від скіфів. Полководець Діофант відбив наступ скіфів на Херсонес, але підпорядкував місто понтійському царю. Повстання скіфських рабів на чолі Савмака наприкінці II ст. до н. е. було придушене Діофантом, а Мітрідат Евпатор розширив свої володіння і став царем Боспору, під владу якого потрапила й Ольвія.

Грецькі поліси активно боролися проти Мітрідата і його намісників. Так, у 63 р. до н. е. в Північному Причорномор'ї спалахнуло повстання. Після загибелі Мітрідата в

запеклу боротьбу за престол на Боспорі долучилися римляни і вожді місцевих племен. Знову потрапивши під владу скіфів, Ольвія переживає період кризи, який посилився під впливом сильного землетрусу. Кульмінацією всіх бід для міста став спустошливий похід на грецькі поліси гетського вождя Буребісти в 55 р. до н. е. Пройшовшись вогнем і мечем по Ольвії, Тірі, Істрії та інших містах, гети завдали їм катастрофічної шкоди, і вони так і не змогли відновити свою минулу велич і значення.

Занепад і загибель Ольвії

За повідомленнями грецьких істориків, після грабіжницького набігу Буребісти Ольвію довелося зводити з руїн і згарищ майже заново. За таких обставин була відбудована лише половина міста – його південна частина. Про економічне процвітання колишніх часів вже не йшлося. Оскільки основна частина населення міста була фізично знищена гетами, в новому складі городян значну вагу набули скіфи. У I–II ст. н. е. вони фактично керували містом і навіть карбували монети із зображенням скіфських царів Фарзоя й Інісмея (Інінсімея). У середині II ст. н. е. в Ольвію був введений римський гарнізон, і місто було долучене у провінцію Мезія. Упродовж століття Ольвія у складі Римської імперії залишалася містом зі збереженим елліністичним духом і скіфсько-сарматським населенням. Однак у III ст. Ольвію настигла нова криза, і в IV ст. місто повністю припинило своє існування.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– варварські племена
– тірити
– теменос
– елліни

1. У якому місці та в якому столітті греки заснували колонію Тіра?
2. Складіть схему управління Тірою.
3. Укажіть джерела накопичення багатств вождями місцевих племен.
4. Який вплив на життя і заняття тіритів вчинило завоювання Тіри Римом?
5. Назвіть спільні й особливі риси у структурі управління Тірою й Ольвією?
6. Перелічіть обставини, що дозволили колоністам карбувати власну монету.
7*. Складіть план-схему Ольвії, включно з усіма міськими об'єктами. В якій ще країні будували міста такого ж типу?
8. Назвіть не менше трьох причин економічної кризи Ольвії II-I ст. до н. е. Які сусідні племена претендували на захоплення багатої Ольвії?

§ 6. РОЗКВІТ І ЗАГИБЕЛЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Племінний союз вождя Децебала

Фракійський вождь Буребіста, який зруйнував велику кількість грецьких міст-полісів – носіїв античної еллінської цивілізації у Північному Причорномор'ї – не став єдиним правителем, який об'єднав фракійців на рубежі нової ери. Після розпаду Союзу фракійських племен під керівництвом Буребісти найбільш відомим стає вождь Децебал, який зумів підкорити своїй владі племена даків, що проживали в Карпатських горах на північ від Дунаю, і племена гетів, що проживали на Нижньому Дунаї та на схід від нього до Дністра.

Із 80-х рр. I ст. н. е. фракійці під командуванням Децебала в союзі з іншими варварськими племенами воювали з римлянами. Перемога діставалася то одній, то іншій стороні. Римляни, які постійно розширювали територію своєї імперії, в пошуках нових земель, джерел багатств і рабів вийшли на межі Нижнього Дунаю і навіть створили свої опорні пункти на північ від Дунаю – провінцію Нижня Мезія. У той же час у гетів і даків виділяється чіткий стан знаті, представники якого, захопивши в общинників землі, прагнули узаконити виниклу нерівність у суспільстві встановленням царської влади і царської земельної власності. Цар стає верховним власником золотих копалень у горах і величезних багатств. Фракійці починають карбування власної монети спочатку за грецькими і македонськими, а потім і за римськими зразками.

Придністровські землі прямо не стосувалися союзу фракійських племен, створеного Децебалом. Його центр під назвою Сармізегетуза перебував у глибині Карпатських гір. Тут розташовувалися святилища даків, їхні різноманітні культові споруди. Подібні центри були оточені кам'яними стінами і земляними валами, за якими даки ховалися під час наступу ворогів. Проте боротьба Риму із фракійцями відбувалася на значних територіях, включно із Придністров'ям.

Римляни і населення Дністровсько-Карпатських земель

Перші військові сутички римлян із фракійцями відбулися за часів правління імператора Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.). Даки спробували увірватися у провінції, розташовані на правому березі Дунаю, але були розбиті римлянами. Після перемоги римські полководці повели свої легіони углиб Карпат і досягли ріки Муреш. Щоб послабити сили фракійців, вони переселили 50 тис. гетів і даків у провінцію Мезія. У свою чергу, римський намісник цієї провінції Плавтій Сільван за часів імператора Нерона (62–67 рр. н. е.) привів сюди понад 100 тис. фракійців, а також сарматів (роксоланів), які отримали в Мезії землі та повинні були за неї виплачувати Риму податки.

Саме Плавтій Сільван забезпечив грецьким містам Північного Причорномор'я – Тірі й Ольвії – спочатку статус вільних, але союзних Римові полісів, а потім на північ від Дунаю була створена і римська провінція Нижня Мезія. Ця територія відігравала важливу роль у гарантуванні безпеки римських провінцій на Нижньому Дунаї і, звичайно, знаходилася у сфері римських інтересів. Водночас римляни створювали за Дунаєм і систему залежних від них варварських племен, зокрема сарматських спілок язигів і роксолан. Останні повинні були захищати інтереси імперії та не воювати одне з одним, за що римляни виплачували вождям цих племен гроші, постачали продовольство, дарували дорогі подарунки. У роки правління імператора Доміціана (81–96 рр. н. е.) таким варварським прихильником Рима став і «цар» Децебал, який очолював племінний союз гето-даків. Але ці відносини тривали недовго.

Війни римлян із фракійцями

Навесні 101 р. імператор Траян (95–117 рр.) повів своє 200-тисячне військо через Дунай на столицю Децебала Сармізегетузу. Гети разом з іншими варварськими племенами, своїми союзниками, напали на провінцію Нижня Мезія та захопили в дельті Дунаю кілька укріплених і неукріплених поселень римлян. Тоді Траян разом із частиною свого війська розбив гетів, очистив від них Нижню Мезію, а потім повернувся в Карпати. Після кровопролитної битви даки були розбиті, і Децебал погодився на всі умови, які йому продиктували римляни.

У 105 р. даки і гети разом зі своїми союзниками (бурами, бастарнами, сарматами, агафірсами й іншими варварськими племенами) напали на римлян. Їх вів у бій сам Децебал. Але римські легіони переправилися на лівий берег Дунаю мостом, розбили в декількох боях війська фракійців і після нещадної тривалої облоги взяли Сармізегетузу, використовуючи різні військові машини і хитромудрі штурмові механізми. Даки під натиском сильного і рішучого ворога підпалили свою столицю, щоб вона не дісталася римлянам. Містом прокотилася хвиля самогубств: знатні та багаті городяни приймали отруту. Децебал із залишками війська втік на схід, але незабаром і він наклав на себе руки, боячись римського полону.

Створення провінції Дакія

На завойованій території в 107 р. римляни створили нову імперську провінцію Дакію. В її землі входили Карпати і Дунай. На сході провінція була обмежена річкою Олт, що протікала на захід від річок Серет, Прут і Дністер приблизно паралельно їм і впадала в Дунай. На кордоні провінції Дакія імператор Адріан влаштував оборонний пояс, який охороняв жителів від набігів варварів. По всій оборонної лінії римляни побудували близько одна до одної фортеці, військові укріплення і табори. Якщо не було природного захисту (гори, річки, ущелини та ін.), вони

будували могутні дерев'яно-земляні вали з кам'яними вежами, які на десятках і сотнях кілометрів ставали для варварів нездоланними перешкодами. Римлянам здавалося, що нова провінція надійно захищена від варварських вторгнень із півночі, заходу і сходу.

Почалася романізація нової провінції. Римляни роздавали землі ветеранам своїх військ, упроваджували рабовласницький спосіб виробництва, культурно освоювали територію, будували дороги, міста, водопровід, поширювали свої звичаї, вірування, закони, мову серед підкореного населення. Як писав один із римських авторів, з усієї імперії стікалися в Дакію колоністи для обробітку її полів і заселення міст. Але самих римлян серед колоністів майже не було. Переважали вихідці зі східних провінцій Римської імперії – Сирії, Віфінії, Галатії, Єгипту, Пальміри, Азії. Всіх цих людей різних етносів і народів об'єднувало римське громадянство, латинська мова і ті блага, яких вони набували на службі Риму. Звичайно ж, ті фракійці, які вступали в римські легіони, набували таких же прав і ставали повноправними громадянами імперії. Згодом місцеве населення прийняло нові порядки і нову мову – народну латинь. Фракійська мова гето-даків поступово забувалася і виходила з ужитку. Римська культура витісняла більш низьку варварську культуру завойованого населення. Ось чому молдавани, румуни та деякі інші народи Європи, далекими предками яких були фракійці, розмовляють мовами романської групи.

Формування черняхівської культури

Жителів провінції Дакія в Карпато-Дунайських землях оточували дуже розмаїті в етнічному плані варварські племена, які романізації не піддалися. Для них багаті провінції Римської імперії та й сам Рим уявлялися бажаною здобиччю та засобом швидкого і легкого збагачення. Ці племена ворогували або вступали в союзи і перемішувалися з «вільними» фракійцями, що жили на кордоні імперії в Карпатах, на Пруті та Дністрі. Ці люди були різними за своїм походженням, мовою, системою господарства, культурою, але їх об'єднувало те, що всі вони знаходилися приблизно на одному рівні досягнутого ступеня суспільного розвитку: військової демократії, остаточного розкладання первіснообщинних відносин, зародження приватної власності та класів, появи нових взаємин у суспільстві, характерних для держав, що формуються.

Численні та зовні такі несхожі одне на одного різномовні племена створюють у III–IV ст. нову культурно-історичну спільність, яку дослідники називають черняхівською культурою (від с. Черняхів на Київщині, де вперше були виявлені характерні для неї пам'ятки). Придністров'я входило у просторий ареал поширення цієї культури від Нижнього Дунаю на заході до лівих приток Дніпра на сході. «Черняхівці» являли собою осілі землеробські та скотарські племена, які проживали здебіль-

шого у великих неукріплених поселеннях, що складалися з наземних жител і землянок, розташованих правильними рядами. У Верхньому Подністров'ї переважали землянки, на Середньому та Нижньому Дністрі – наземні будинки, в яких жили великі патріархальні сім'ї, тому їхня площа іноді була понад 100 кв. м.

Економічний розвиток «черняхівців»

Черняхівська культура відрізнялася досить розвиненим землеробством, оскільки люди застосовували під час обробки ґрунту вдосконалений плуг і рала із залізними наконечниками. Як тяглова сила використовувалися коні та воли, що дозволяло зорювати величезні території, раніше не освоєні ніким, крім кочових скотарів. Характерною рисою цієї спільноти стали досить розвинені ремесла – залізоробне, бронзоливарне, ковальство, гончарство, каменярство, косторізне і багато інших. Майстри працювали як на замовлення, так і на ринок, продаючи або обмінюючи свої вироби на базарах у великих торгово-ремісничих поселеннях.

Обсяг торгівлі з античними містами Північного Причорномор'я «черняхівських» племен був найбільшим у III–IV ст. і не мав собі рівних в історії Придністровського регіону. Навіть у будинках рядових общинників археологи знаходять безліч цілих або в уламках античних амфор для вина й оливкової олії, червонолакових грецьких жбанів, римських скляних кубків, зброї, прикрас тощо. Широке ходіння в «черняхівському» світі мали римські монети, які використовувалися племенами для внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

Панування німецьких племен готів

На початку «великого переселення народів», тобто у перші десятиліття III ст., зі Скандинавії в Північне Причорномор'я приходять німецькі племена. У Придністровському регіоні вони розселяються на великих територіях у двох напрямках і формують два могутні міжплемінні союзи, кордоном між якими стає Дністер. На захід від нього оселилися вестготи (тервінги), на схід – остготи (грейтунги). Перші жили в басейні Нижнього Дністра, Пруту і Серету, другі стали освоювати землі від Лівобережного Придністров'я до правого берега Дніпра.

Готи зуміли підпорядкувати місцеве населення, залучити його до складу своїх союзів для спільної боротьби проти Риму. Але вони не змішувалися із завойованими племенами і майже не внесли в черняхівську культуру самобутніх рис, крім великосімейних будинків, поширених у стародавні часи в Північній і Східній Німеччині. Носії черняхівської культури не піддавалися романізації – вони не жили за римськими законами, не говорили народною латиною, відхиляли рабство й інші інститути, на яких трималася державність Риму. Але всі вони перебували під впливом провінційної римської пізньоантичної цивілізації, яку ненавиділи і проти якої були налаштовані дуже войовничо.

Початок поширення християнства

У готському середовищі в середині IV ст. починає поширюватися християнське вчення, яке знаходило прихильників і в інших представників черняхівської культури. Серед готів з'являється свій єпископ на ім'я Ульфіла. Він переклав Біблію на готську мову і навіть створив свою писемність. З історичних джерел відомо, що Ульфіла «вів християнську проповідь готською, грецькою і латинською мовами» серед різноплемінних варварів, які проживали на північ від Нижнього Дунаю. Це перша документально підтверджена звістка про поширення вчення Христа у Придністровському регіоні. Проте своє основне завдання племена Карпато-Дністров'я, об'єднані готами в могутні союзи, бачили в тому, щоб розтрощити рабовласницьку Римську імперію.

Війни «черняхівців» із Римом

Ще в I–II ст. на території римлян нападали союзи племен під керівництвом сармато-аланів і карпів. У III ст. ініціаторами таких загарбницьких походів стають готи. До того ж у деяких із них переважали племена, що заселяли Подністров'я. У 171 р. варварські племена костобоків (етнічне походження невідоме) вторглися в Нижню Мезію, а потім пройшли Фракію та Македонію, досягнувши Греції, де спалили знамените святилище Деметри, яке побудував ще Перікл. Римські війська, переслідуючи варварів, досягли Верхнього Придністров'я. Костобоки були знищені, а сім'я їхнього вождя потрапила в полон. Через кілька років, у 175 р., сармати-язиги на вимогу римлян повернули 100 тис. полонених, захоплених ними в римських провінціях під час військових походів.

Під час панування в союзі племен готів тиск на Рим починає зростати. На Дністрі та Нижньому Дунаї скупчуються різномовні племена, готові в будь-який момент увірватися в межі імперії. На початку III ст. в Дакію вдираються готи і карпи. Вони спробували обложити Тіру, але були відбиті гарнізоном під командуванням Тита Аврелія Флавіна – римського воєначальника. У 238 р. ці ж племена захопили Тіру, напали на Істрію, зайняли провінцію Нижня Мезія. Щоб убезпечити себе, римляни були змушені платити готам і карпам грошові субсидії, але й це варварам здавалося недостатнім.

Місто Тіра в Нижній Мезії знаходилося в руках варварів із 238 р. Воно стало своєрідним центром організації походів проти Риму. Тут німецькі племена готів, певкінів, герулів за допомогою римських інженерів, взятих у полон, будували на верфях судна, на яких вони потім вирушали у військові походи проти імперії. У 269–270 рр. з Тіри рушила флотилія, що складалася із двох тисяч суден. Разом з нею сушею йшли варварські племена, які захоплювали без бою міста і поселення і вели в полон десятки тисяч жителів Римської імперії.

Рим як найсильніша антична наддержава не раз відповідав варварам болісними відповідними ударами, їх часто зазнавало і населення Придністров'я. Прикладом можуть слугувати дії імператора східної Римської імперії Флавія Валента (364–378 рр.), який на чолі війська у 367 р. переправився через Дунай, проїхав на північ у район озер Кагул і Ялпуг, перетнув південний Траянів вал і завдав поразки грейтунгам (остготам), а потім і тервінгам (вестготам), що проживали на сході від Дністра. Уклавши з вестготами мир, Флавій дозволив частині з них оселитися в Мезії. Однак зловживання римських чиновників викликали повстання грейтунгів. Намагаючись його придушити, імператор загинув у битві під Адріанополем у 378 р.

Скасування провінції Дакія

У середині III ст., за часів правління імператора Галлієна (253–268 рр.), Рим переживає період глибокої політичної кризи. Тоді східні області Дакії були захоплені готами, по сусідству з ними діяло інше германське плем'я – гепіди, а на північному заході Дакії господарювали вандали – ще одне німецьке плем'я. Вони руйнували дороги і міста, римські лазні (терми) і школи, водопровід і театри, а також всі інші досягнення римської античної цивілізації.

Нарешті в 271 р. імператор Авреліан (270–275 рр.) приймає рішення евакуювати провінцію Дакія, що означало вивести з неї всіх громадян Римської імперії. Частина романізованого населення перейшла на правий берег Дунаю у провінцію Мезія, а частина, можливо, сховалася від готів та інших варварів у глибині гір. Осілі в Дакії германські племена, зруйнувавши римську цивілізацію, почали міжусобні війни за землі. Такі ж сутички відбувалися між сарматами та іншими мешканцями Дністровсько-Карпатських земель і Північного Причорномор'я.

На чолі остготського союзу племен стояв всесильний вождь на ім'я Германаріх (Ерманаріх), якого джерела називають «королем». У його «державу» входили, крім готів, слов'янські, аланські (сарматські) і фракійські племена. Незважаючи на опір деяких із них, він вів успішні війни із сусідами і розширював межі своєї влади, якій були покірні навіть фіно-угорські народи Поволжя. На захід від Дністра розташовувався племінний союз іншого «короля» – вестготського вождя Атанаріха, який вів, правда без особливого успіху, військові дії з імператором Валентом у 367–369 рр. Але римлян, як і самих варварів, очікували ще більші випробування.

Нашестя гунів

У II–IV століттях у районах пустельної Монголії та Китаю формувалося тюркомовне плем'я хунну, яке, рушивши в похід на Захід, змішалося з угорськими племенами Приамур'я і Поволжя. Об'єднавшись у єдиний племінний союз у 70-х роках IV ст., вони створили боєздатне військо на чолі з вождем Баламбером. Завоювавши

аланів, гуни перейшли Дон і розтрощили остготську державу грізного Германаріха. Стодесятирічний одряхлілий старий заколов себе кинджалом, побоюючись потрапити в полон. Остготи в жаху бігли, нітрохи не опираючись. Цей тваринний страх перед гунами ми можемо зрозуміти, прочитавши твори римського історика, грека за походженням Амміана Марцелліна.

Будучи людиною небоязкого десятка – автор брав участь у численних війнах Риму з персами і германцями, – про гунів історик повідомляє наступне: «*Гуни, перш ледь відомі, мають огидні обличчя і шиї, порізані ножем для того, щоб не росла борода. Вони всі потворні, товстошиї, сутулі і здаються не людьми, а грубими бовдурами; їдять траву, коріння і сире м'ясо, зігрівши його на сідлі під собою; не знають будинків, уникаючи їх як могил; тиняються завжди по горах і лісах, звикають терпіти холод і спеку, спрагу і голод; носять одяг із полотна або шкір тварин і гноять її на своєму тілі; на конях їздять і сплять; не сходять із них і під час народних рад; кажуть нескладно і темно; живуть без Віри і законів; не мають поняття про честь і моральність; люті, брехливі, хижі...*»

На сучасників величезне враження справляла маса кінних кочівників, яка рухалася і піднімала хмари пилу від горизонту до горизонту і не знала на своєму шляху ні страху, ні перешкод. Вони знищували все живе і все створене людиною з дикою радістю й азартом. Люди, покидавши нажите, в жаху бігли від гунів у межі імперії, сподіваючись на її захист. Там, де проходили гуни, не залишалося ні жител, ні посівів, ні садів, ніяких ознак людського існування. У 376 р. кочівники досягли берегів Дністра.

Наступник Германаріха Вітімир був розбитий гунами. Тільки один із вождів – Атанаріх – із частиною вестготів наважився дати їм відсіч на берегах Дністра. Ось що пише про наслідки цього бою візантійський історик Іордан: «*Ледве хмар не торкалися гори людських трупів, а Тірас від кров'яних струмків здувся, як під час весняної повені... Нікому було стогнати, сумувати і плакати за загиблими, батькам за дітьми, дітям – за батьками – усі разом лежали мертвими...*»

Черняхівська культура загинула. Частина населення втекла на захід, частина була знищена. Розгромивши на Дністрі вестготів Атанаріха, гуни рушили трощити Римську імперію. Придністров'я знелюдніло. Випалена і розграбована земля залишалася безлюдною ще близько ста років. Спустошені землі Придністров'я увійшли в Єврогунську імперію, засновником якої у 374 р. став Баламбер, спадкоємець обожненого напівміфічного творця Імперії хунну Мете-кагана (Маодуня). Однак зайняті боротьбою з Римом і Візантією, постійно воюючи з різними племенами в Європі, в Закавказзі та на Близькому Сході, гуни рідко поверталися на ці розорені ними території. Їхні сліди археологам на Придністровських землях майже не зустрічаються.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

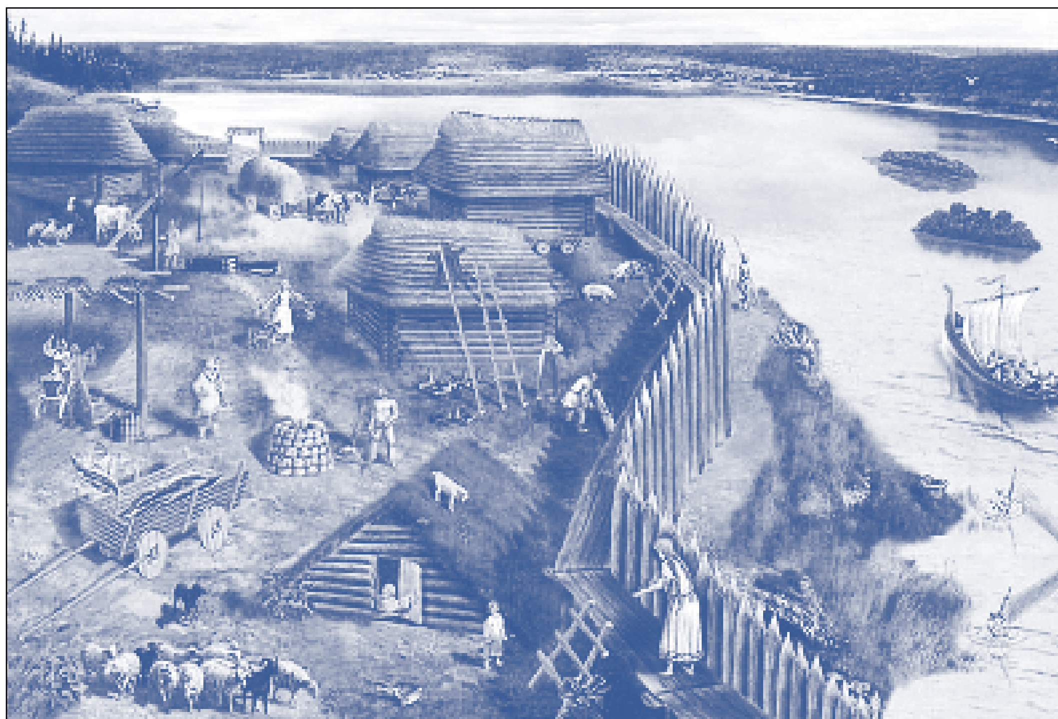
– язиги
– роксолани
– агафірси
– бастарни
– гепіди
– вандали
– святилище Деметри
– вестготи (тервінги)
– остготи (грейтунги)

1. Які соціально-політичні наслідки мало утворення союзу фракійських племен?
2. Перелічіть заходи, до яких вдавалися римські намісники з метою захисту кордонів віддалених провінцій.
3. Назвіть підсумки римсько-фракійського протистояння. Розкажіть про долю столиці гетів Сармізегетузи та її жителів.
4. Охарактеризуйте систему оборонних споруд на кордонах Дакії.
5. Що означає словосполучення «романізація земель»? Під чиїм лінгвістичним впливом здійснювалася романізація Дакії?
6. Які обставини сприяли об’єднанню численних різномовних племен і формуванню нової культури? Назвіть відмінні ознаки черняхівської культури.
7*. Наведіть докази тісного спілкування «черняхівців» із грецькими містами-колоніями і з римськими провінціями.
8. У чому виявлявся вплив гетів на черняхівську культуру?
9. Охарактеризуйте період боротьби «черняхівців» із Римом. Дайте оцінку військовій стратегії однієї та іншої сторони.
10. З яких причин імператор Авреліан скасував Дакію? Перелічіть наслідки міжусобних воєн за землі Дакії.
11. Обґрунтуйте причини падіння Римської цивілізації під натиском варварів.

Розділ II

ПРИДНІСТРОВСЬКІ ЗЕМЛІ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VI – СЕРЕДИНА XVI ст.)

Глава III
СЛОВ’ЯНСЬКЕ ОСВОЄННЯ ДНІСТРОВСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (VI–XIII ст.)

Слов’янське поселення X ст.

§ 7. ЗАСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯНАМИ СПУСТІЛИХ ЗЕМЕЛЬ ПРИДНІСТРОВ'Я В VI–IX СТ.

Початок заселення слов'янами Дністровсько-Карпатських земель

Нове заселення Придністровських земель слов'янами, обробіток їх і окультурення наприкінці V ст. були пов'язані з останньою і найпотужнішою хвилею Великого переселення народів. До середини I тисячоліття окремі групи слов'ян з'являлися у Дністровсько-Карпатських землях і в пониззі Дунаю. Однак основна частина представників цих племен проживала на Середньоєвропейській і Східноєвропейській рівнині. Відомі під іменем венедів у перших століттях нашої ери слов'яни спочатку селилися в так званій «Європейській Сарматії» між Карпатами і Балтійським морем, на захід від фінських племен і на схід від німецьких. У VI ст. вони просунулися на захід до р. Лаби (Ельби), змішалися тут із місцевими племенами лугіїв і поклали початок племенам, із яких вийшли поляки, полабські та поморські слов'яни – західна гілка слов'янського світу.

Тоді ж, у VI ст., із земель слов'янської прабатьківщини – між Карпатами і Балтикою – почався рух на південь і південний захід іншої групи слов'ян, відомих під назвою склавіни. Прибувши із Західного Прикарпаття, вони стали заселяти території, розташовані на Нижньому і Середньому Дунаї. Частина склавинів згодом увійшла в західну групу, і від них постали чехи і словаки. Інша частина склавинів, що розселилася на Балканах, утворила південну групу слов'янського світу – сербів, хорватів, болгар, словенців та ін. На схід від склавинів просувалися на південь і заселяли Північне Причорномор'я племена антів, які становили ядро східних слов'ян, саме з них сформувалася давньоруська народність, а згодом східнослов'янські народи – росіяни, українці, білоруси.

Умовною межею між слов'янами стала річка Дністер: на схід жили анти, на захід – склавіни. Водночас у Пруто-Дністровському межиріччі зустрічаються антські та склавінські елементи культур цих народів. Рухалися на південь слов'янські племена двома потоками – склавіни йшли до Дунаю через землі на захід від Карпат, анти – з північного сходу через Дністровсько-Карпатські землі. Починаючи із VI ст. на цих територіях вони стають постійним населенням.

Слов'яни були осілими землеробами. Тому вони просувалися до кордонів Візантійської імперії не стрімким потоком, а повільно, в міру заселення й освоєння дедалі нових територій. Свої селища слов'яни любили зводити на берегах дрібних і великих річок – Дністра, Пруту, Серету, Реуту або їхніх приток. Це були невеликі села, які складалися з 5–10 напівземлянок і розташовувалися на площі не більше одного гектара. У Пруто-Дністровському регіоні виявлені залишки понад 100 таких поселень у районі сіл Ганськ, Калфа, Гура-Бикулуй, Лопатна, Малаєшти й ін.

У більшості випадків кілька сусідніх слов'янських громад складали плем'я, яке займало певну територію і володіло землею спільно. Рабства слов'яни майже не знали, і їхній політичний устрій відповідав періоду військової демократії. Візантійський історик Прокопій Кесарійський писав про сучасних йому слов'ян: «*Народ цей не управляється однією людиною, але здавна живе в демократії. Тому все, що для них корисне чи шкідливе, вони обговорюють спільно*». Інші візантійські автори повідомляли, що у слов'ян була родова аристократія, а на чолі окремих племен та їхніх союзів стояли авторитетні князі, що мали свої князівські дружини. Висуваючись на передній план історичної арени на рубежі двох епох – античної (рабовласницької) і середньовічної (феодальної), – слов'яни були зацікавлені у знищенні рабовласницького ладу і боролися проти Візантійської імперії.

Розгром антів аварами

Звичайно і Візантія розглядала слов'ян як своїх найбільш небезпечних противників. У боротьбі проти них вона створювала різні союзи з тюркомовними племенами кочівників. У 60-і рр. VI ст. такий союз Візантійська імперія уклала з Аварським каганатом – племінним об'єднанням різноманітних тюркомовних племен, на чолі якого стояв видатний полководець хан Баян (562–582 рр.). Деякий час авари контролювали величезні території та здійснювали набіги на слов'ян, франків, грузинів та інші племена, а також на Візантію. У 562 р. Аварський каган послав свої війська проти антів, унаслідок чого вони зазнали ряд серйозних поразок.

Про важку долю слов'ян, підкорених аварами (в літописах їх називали «обрами»), можна судити за давньоруським літописом «Повість минулих літ»: «*Якщо їхав обрин – не давав впрягти ні коня, ні вола, але велів впрягти три або чотири, або п'ять жінок у віз і вести обрина. І так мучили дулібів. Тому що були обри тілом великі та розумом горді*».

Після цих поразок анти поступово розчиняються в масі інших слов'ян і ця назва поступово зникає, а загальновживаним стає термін «слов'яни». Сармати, алани й інші ірановмовні племена, що жили разом з антами («анти» по-іранськи означало «ті, живуть на краю»), згодом асимілюються у слов'янському середовищі.

Придністров'я під владою тюркомовних народів

В останні десятиліття VII ст. зі степів Східного Приазов'я в пониззя Пруту й Серету приходять протоболгарські племена оногурів під проводом хана Аспаруха, який розселив їх між Дунаєм, Дністром і Чорним морем. Утакий спосіб він, витіснивши аварів із цього регіону, поклав край їхньому пануванню. У 679 р. протоболгари переходять Дунай і засновують на Балканах нове державне утворення – перше Болгарське царство, яке проіснувало з 681 по 1018 р. Місцеві слов'яни, об'єднані в союз «Сім племен», зустріли Аспаруха як союзника у боротьбі з аварами і візантійцями.

Разом зі слов'янською знаттю Аспарух правив до 700 р. болгарською державою, яка відіграла велику роль у подальшому освоєнні слов'янами Придністровських земель.

Хозарський каганат, центр якого знаходився на північному Кавказі, був противником протоболгар – оногурів, і, переслідуючи їх, просунувся до берегів Дністра. Нижня частина цієї річки з кінця XII ст. стає хозаро-болгарським кордоном, а племена полян, які розташовувалися на захід від Дніпра і на південь від річки Кодима, опинилися під владою тюркомовних хозарських племен. Тільки в перші десятиліття IX ст. болгари звільнили слов'янські землі від ослабленого хозарського каганату на території від Дністра до Дніпра, правда, ненадовго. Наприкінці 30-х рр. IX століття зі сходу на Нижній Дунай приходять угорські племена, які утворили союз Хетумогер або Хетмадяр (сім племен мадяр). Вони заснували свою країну Етелькьоз або Ателькуза (староугорською – межиріччя) в басейнах річок Варух (Дніпро), Куву (Південний Буг), Трулл (Дністер) і Серет. Таким чином із 30-х рр. IX ст. Придністровські землі стають частиною угорського союзу племен Хетмадяр. Під керівництвом свого першого князя на ім'я Арпад (889–907 рр.) угорці залишають південноруські степи і йдуть у 896 р. в Паннонію, де і засновують потім Угорське королівство.

Однак ні авари, ні хазари, ні болгари, ні угорці не стали у Придністровських землях основою стабільного й осілого населення. У цій ролі виступали слов'янські племена другої хвилі заселення Дністровсько-Карпатського регіону, що почалася після розгрому аварами антського племінного союзу в VII столітті. Наприкінці VII ст. починається новий етап слов'янського освоєння регіону.

Тиверці й уличі на Дністрі

Придністров'я у VIII–IX ст. стає ареалом розселення ряду слов'янських племен. Ця територія розташовувалася від правобережжя Дніпра на сході та річки Прип'яті на півночі до Серету на заході та Чорного моря на півдні. На землі розгромлених антів із півночі просуваються слов'янські племена тиверців, у яких була єдина східнослов'янська культура, мова, спосіб життя, економічні та соціальні відносини. Вони будували укріплені городища («тверді»), звідки ймовірно і пішла їхня назва тиверці, тобто «твиєрдці» – жителі укріплень. За іншою версією, це слово походить від давньогрецької назви р. Дністер – Тирас. Тиверці – дослівно «придністровці».

За словами одного з мандрівників того часу, кількість тиверських міст досягала 148. Їхнім центром на півночі було городище біля сучасного с. Ломачинці на Дністрі (Україна), а на півдні – кілька поселень біля сучасних сіл Оланешти і Тудорове на правому березі Дністра на південь від м. Бендери. Про розселення давньоруських племен на південному Заході східнослов'янського світу «Повість минулих літ» повідомляє: «*І жили в мирі поляни і древляни, і сіверяни, і радимичі, в'ятичі і хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни, а уличі [й] тиверці сиділи по Дністру і*

сусідили з Дунаєм. І було безліч їх, бо сиділи вони раніше по Дністру аж до самого моря, і збереглися міста їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

Таким чином, східнослов'янські племена, що заселили в VIII–IX ст. землі Придністров'я, були носіями єдиної давньоруської культури (археологи називають цю культуру лука-райковецькою). На півночі у верхів'ях Дністра сусідами тиверців були хорвати, поруч із якими жили волиняни, а на сході в пониззях річки – уличі. У VIII–IX ст. на нижній Дністер із-за Дунаю з території Першого Болгарського царства приходять слов'яни – носії матеріальної культури, характерної для північно-східної Болгарії, де формувалася південнослов'янська болгарська народність. На відміну від слов'янських союзів венедів, склавінів і антів, що проживали в цих місцях у VI–VII ст., племена, які тут оселилися, вважали себе тепер не просто слов'янами, а тиверцями, хорватами, уличами, полянами тощо. У VIII–IX ст. вони зараховували себе до певних слов'янських етносів. Ці «народці», як їх іноді називають учені, селилися на землях, у межах яких в них формувалися свої територіально-політичні об'єднання або, за словами літописців тих часів, – «князівства». У «Повісті минулих літ» сказано, що ці князювання «творили самі собі закон». Отже, вони були самостійні, зберігали особливості побуту і звичаїв, мали своїх князів, яких оточували «кращі» люди – дружинники. Культура тиверців і уличів, їхні звичаї були близькі, тому вони часто встановлювали між собою союзницькі відносини.

Племена уличів займали територію від Нижнього Дніпра, понизь Південного Бугу до східної частини Нижнього Придністров'я. Вони були незалежні, як і тиверці, від Київської Русі. У 940 р. київський воєвода Свенельд після тривалої облоги взяв місто Пересічень у Придніпров'ї. Не бажаючи підкорятися Києву, уличі йдуть на захід, до берегів Дністра і пониззя Дунаю, де зустрічають воїнів Першого Болгарського царства, що побудували в районі с. Калфа прикордонну фортецю. Тут панувала балкано-дунайська культура, яка органічно поєднувала в собі і власне слов'янські, і тюрко-болгарські елементи. І тиверці, й уличі захищали свою незалежність від Києва, чинили опір спробам князів підпорядкувати собі їхні землі. У той же час ці племінні союзи ще не були державами, хоча процес виділення знаті та феодалізації тиверців і уличів йшов прискореними темпами. Похід київського князя Олега в 885 р. не призвів до підпорядкування місцевих слов'ян і залучення Придністровських земель до складу Київської Русі. У походах київських дружин на Царгород у 907 і 944 рр. тиверці брали участь як союзники київських князів, а не як їхні піддані.

Господарська діяльність слов'ян у Придністров'ї

Утворення в VII ст. сильної держави на південь від Дунаю – Першого Болгарського царства, яке було визнане імператорами і навіть стало союзником Візантії, – обмежило на півночі Балкан шляхи просування слов'ян до Східної Римської імперії,

стало важливим фактором для освоєння слов'янами земель на північ від Дунаю, зокрема і Придністров'я. Основним заняттям слов'янського населення тут стало землеробство. Слов'яни вирубували великі лісові масиви, що покривали в ті часи значну частину території, і перетворювали їх в орні наділи. Для оранки вони використовували рало із твердих порід дерева, а потім і плуг з металевим покриттям, дерева вирубували залізними сокирами. Сіяли пшеницю, просо, овес, ячмінь, а збирали ці культури також серпами із заліза. Потім борошно перемелювали ручними млинами. Розводили на своїх подвір'ях велику рогату худобу, займалися полюванням, лісовим бджільництвом (бортництвом), риболовлею. Історики називають цю систему господарства «підсічно-перелоговим землеробством» і «приселищним скотарством».

У другій половині І тис. у слов'ян в міру розкладання общинного ладу виділяються і ремесла. Передусім, це виплавка й обробка металів, ковальське ремесло. Гончарство, ювелірна справа, а також ткацтво, виготовлення знарядь праці та зброї спочатку були на рівні промислів, домашнього виробництва в кожному господарстві, але поступово вони виділяються в самостійні галузі та стимулюють розвиток обміну і торгівлі. Жили слов'яни громадськими поселеннями – «гніздами». Якщо в VI–VII століттях у Середньому Придністров'ї налічувалося лише близько десятка груп таких «гнізд», то в VIII–IX ст. їхня кількість значно збільшилася. До того ж самі ці спільноти являли собою скупчення досить великих поселень і городищ – «градів». Хорвати, які заселяли тоді Східне Прикарпаття (південні – «балканські» хорвати), після нападу на них аварів переселяються в Далмацію, частково – у верхів'я Ельби на захід (західні – «білі» хорвати), а ті, що залишилися (східні – «руські» хорвати) увійшли в племінне князівство тиверців. Останні проживали на землях від витоків Дністра до Серету. Південніше, по всій течії Дністра, проживали тиверці, які на півдні, в нижній течії річки, сусідили з уличами, а потім і з болгарами.

Слов'янські князівства на Дністрі

Племінні князівства слов'ян Придністров'я у другій половині І тис. ще не були державами в повному розумінні цього слова. Нагадаємо, що держава – це основний інститут політичної системи суспільства, що організує, направляє та контролює діяльність і відносини людей, класів, громадських груп і асоціацій. А князівства становили вищу форму об'єднання племен, які перебували на стадії появи ранніх форм феодальної держави. Фактично це були союзи споріднених племен, керовані виборними князями, які прагнули зробити свою владу спадковою, незалежною від волі народних зборів. Багатства, що накопичувалися в руках «верхівки», дозволяли їм створювати збройні дружини, які збирали регулярно данину на користь князя і для власної вигоди, що поступово перетворювалося на феодальну державну ренту. У боротьбі проти київських князів та їхніх спроб залучити Придністровські землі до складу Давньоруської держави племінні князівства хорватів, тиверців

і уличів Придністров'я об'єднувалися в міжплемінні союзи. Однак обставини склалися таким чином, що жителі Придністров'я і всіх Дністровсько-Карпатських земель визнали за благо добровільно увійти до складу могутньої Давньоруської держави.

Пов'язане це з тим, що причорноморські степи, частиною яких було і залишається Придністров'я, у 80-і роки IX ст. стають ареною постійних воєн кочівників одного з одним за ці зручні для скотарства землі. Найбільше від цієї ворожнечі страждало осіле слов'янське населення хліборобів. Печеніги і гузи (тюркомовні кочівники), що ворогували між собою за Волгою, рушили на захід і, розгромивши війська хозарського каганату на Дону, напали на угорців. У 896 р. під натиском печенігів князь Арпад веде угорські племена на захід, і Етелькьоз припиняє своє існування. У 900 р. печеніги займають Придністров'я і доходять до Дунаю.

Печеніги у Придністров'ї

З цього часу земля печенігів Пачинакія (Печеніжія) була розділена між декількома племінними союзами – фемами. У Придністровському регіоні це були Гіязіхопон (Коричневий каган) і Хавуксінгіла (Нижня Гила). Територію Гіязіхопона становили басейни річок Серет, Прут і правий берег Дністра в їхній нижній течії. Хавуксінгіла була розташована у Лівобережному Придністров'ї та басейнах цих же річок у їхній середній течії. Сліди перебування печенігів, які витіснили з Нижнього Придністров'я тиверців, археологи знайшли в районі сіл Плоске, Паркани, Суклея, Сербка, Карагаш. Тільки воїни Першого Болгарського царства протистояли в південному Придністров'ї печенігам. У роки правління царя Симеона Великого (919–927 рр.), якому платила данину навіть Візантія, Дунайська Болгарія досягла свого найвищого розквіту. Половці змушені були рахуватися з цією південнослов'янською силою.

Імператор Візантії намагався нацькувати свого васала – царя Бориса II (969–978 рр.) – на Великого князя Давньоруської держави. Однак цар разом із печенігами та київським князем Святославом напав на Візантію. Придністров'я стало плацдармом для цього походу. Зазнавши поразки, Борис поступився Візантійській імперії північно-східними землями Болгарії, і кордон таким чином пройшов Дунаєм. Панування тюркомовних печенігів у Нижньому Придністров'ї більше ніхто не оскаржував. Проте середня течія Дністра з 940 р. була заселена уличами, які стримували натиск печенігів. Їхні сліди знаходять на північ від м. Рибниця.

Захоплення Придністров'я торками і половцями

У печенігів були вороги, якими вони не могли протистояти. Це споріднені з ними тюркомовні кочівники торки, яких іноді називають також «узами» або «гузами». Орди торків були частиною північної групи Сельджуцького союзу тюркських племен. Вони витіснили печенігів зі Східного Поволжя, а потім попрямували у Дністровсько-Карпатські землі. Під тиском торків печеніги в 1048 р. йдуть за Дунай

у пошуках захисту від ворогів у межах Візантійської імперії. Але і самі торки рухалися на захід під натиском переважаючих племен половців. У XI ст. останні змішуються з печенігами, і влада в північному Причорномор’ї переходить у руки половців. Сусідство з нещадними кочівниками спонукало місцевих слов’ян шукати захисту у сильного Київського князівства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
- каган
- авари (обри)
- оногури
- тверді
- феми
- ареал

1. Назвіть географічні й етнічні ареали проживання венедів, склавинів, антів. Які народності сформувалися згодом у кожній із цих груп?
2. Вкажіть напрямки міграції слов’ян. Як ви думаєте, чому вони селилися переважно по берегах річок? Чи пов’язане це з їхніми основними заняттями і способом життя?
3. На якому рівні соціально-політичного розвитку перебували слов’янські племена до VI ст. н. е.?

4*. Як вплинула на антів боротьба з аварами? Перелічіть не менше трьох наслідків цього процесу. Згадайте з курсу історії Росії, які відносини складалися у слов’ян із хозарами. Якою подією датується початок ослаблення хозарського впливу?

5. Що стало основою добросусідських, мирних взаємин тиверців і уличів? Наведіть приклад, який доводить незалежність тиверців і уличів від київського князя в X ст. Розкрийте етимологію назви «тиверці».
6. Систематизуйте відомості про господарську діяльність слов’ян у таблиці «Основні заняття слов’ян».

Характерні ознаки	Рід занять			
	Підсічно-перелогове землеробство	Приселищне скотарство	Ремесло	Інші заняття
Оброблювані культури				
Основні знаряддя праці				
Вирощувана худоба				
Види ремесла				

7. Назвіть характерні відмінності землі князювання від держави. Доведіть, що об'єднання слов'ян Придністров'я в I тисячолітті ще не були державою.
8*. Яким роком датується захоплення Придністровських земель печенігами? Для чого слов'янські царі використовували печенізькі орди? Як проявилася подвійність взаємин слов'ян і печенігів?
9. Перелічіть обставини, що спонукали в XI ст. місцевих слов'ян шукати захисту у київського князя.

§ 8. ЗАЛУЧЕННЯ ПРИДНІСТРОВ'Я ДО СКЛАДУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Виникнення слов'янських держав

Процес розвитку у слов'ян Східної, Центральної та Південно-Східної Європи феодальних відносин у IX–X ст. призводить до виникнення на цих просторах слов'янських держав. У Центральній Європі створюються Давньочеська і Великоморавська держави, йде завершення створення основ Польської держави на основі західнослов'янської етнічної спільності. У Південно-Східній Європі зростає і підсилює свою міць Перше Болгарське царство, формуються і зміцнюються Сербська і Хорватська держави на основі південнослов'янських племен. В останній чверті IX ст. унаслідок об'єднання під владою князів із династії Рюриковичів двох головних східнослов'янських центрів на «шляху з варяг у греки» – Новгорода і Києва – на землях древлян, дреговичів, полян, сіверян та інших східних слов'ян створюється Давньоруська держава. У 882 р. князь Олег (882–912 рр.) захоплює Київ і робить його столицею нової держави – Київської Русі. Племена тиверців, уличів, білих хорватів, які проживали у Придністров'ї, не ввійшли спочатку до складу Давньоруської держави.

Хоча місцеві слов'янські князі не підкорилися безпосередньо владі Великого князя Київського, вони брали участь у політичному житті Русі, вбачаючи в цій державі свого надійного союзника і захисника від усіляких ворогів, насамперед, тюркомовних кочівників, які нападали із Причорноморських степів і розоряли селища та городища місцевих жителів. Наступник Олега князь Ігор (912–945 рр.), який походив від напівлегендарного Рюрика, зумів підкорити та зробити своїми союзниками східних слов'ян Придністров'я і племінні об'єднання Дністровсько-Дунайських земель.

Дружина Ігоря княгиня Ольга, яка прийняла християнство, проводила політику зміцнення державності та централізації Київської Русі. Її син Святослав Ігорович (945–972 рр.) основною метою свого правління вважав територіальне розширення Давньоруської держави. У 60-і рр. X ст. він розгромив Хозарію й убезпечив зі сходу кордони Київської Русі. Дністровсько-Карпато-Дунайські землі приваблювали князя

своїм зручним місцезнаходженням і близькістю до європейських центрів. Святослав навіть планував перенести сюди з Києва столицю держави. Однак спроба закріпитися на Дунаї закінчилася для князя невдачею. Слов'яни Придністров'я, які платили данину давньоруським князям із часів Олега, не прагнули остаточно увійти до складу Київської Русі. Проте у кінці X ст. кордони Давньоруської держави позначилися досить чітко – території деревлян, сіверян, радимичів, уличів, тиверців, в'ятичів та інших східнослов'янських племен від Варязького (Балтійського) до Руського (Чорного) морів, від Ужгорода в Карпатах до Ярославля на Волзі. Придністров'я стало частиною Київської Русі в середині X ст.

Залучення Придністров'я до складу Київської Русі

Залучення східнослов'янських земель Придністров'я до складу Київської Русі було мирним, без збройних сутичок і насильства. Тоді, як під час приєднання до своєї держави донських земель розгромленого Хозарського каганату, територій летто-литовських племен Балтики, західних волинян, київські князі змушені були спиратися на силу своїх дружинників і не зупинялися перед її застосуванням у разі опору місцевих князів і знаті.

Економічна і політична міць Давньоруської держави була саме тією «надійною запорукою», яку так потребували придністровські слов'яни за тих обставин, що склалися.

Останні полягали в тому, що землі тиверців і уличів у Придністров'ї опинилися на шляхах просування печенігів, половців та інших кочівників до Нижнього Дунаю. Завдавши кілька могутніх поразок Хозарському каганату, печеніги з'являються на Дунаї, де візантійський імператор спробував використати їхню силу в боротьбі з болгарським царем Симеоном, який захопив провінцію Фракія. Київський князь Олег у 907 р. втрутився в цей розбрат і рушив на Візантійську імперію з військом, яке, за словами літописця, склали «безліч варягів, і словенів, і чудь, і кривичі, і меря, і деревляни, і радимичі, і поляни, і в'ятичі, і хорвати, і дуліби, і тиверці, котрі є пособниками» (тобто були по суті союзниками – **М.Б.**). Беручи участь у війнах Києва з Візантією й Етелькузою у ролі союзників або васалів київських князів, придністровські слов'яни мимоволі були втягнуті в найбільші політичні події того часу.

У 907 і 911 рр. переможена Візантія укладає з Київською Руссю мир. Але вже в 915 р. печеніги роблять свій перший напад на Русь. Князь Ігор у 920 р. знову веде війну з печенігами, а в 944 р. – вже Святослав робить похід проти Візантії, в якому придністровські тиверці беруть участь у ролі підданих київського князя, а не його союзників. Слов'янське населення Придністров'я фактично знаходилося в безвихідному становищі – якби ці землі не увійшли до складу Київської Русі, вони були би просто зачищені від слов'ян або військами Візантії, або ордами печенігів. Входження Дністровсько-Карпатських земель до складу Давньоруської держави

стало найважливішою історичною подією, що мала для місцевих слов'ян характер порятунку і самозбереження.

Упродовж порівняно невеликого періоду родоплемінні відмінності між тиверцями, уличами, русами, що проживали на берегах Чорного моря в районі Дунаю (руські літописи називали це населення «дунайцями»), та іншими східнослов'янськими племенами згладжувалися, зникали. Слов'яни Придністров'я влилися як невід'ємна частина до складу давньоруського народу, який став іменувати себе «русичами». Ця назва зберігалася у віках навіть після того, як під впливом історичних умов колись єдина давньоруська народність стала основою для формування українського, білоруського та власне російського етносів. Українці, білоруси і русини і в Середньовіччя, і в Новий час не забували про свої спільні корені й називали себе «русичами».

Придністров'я як прикордоння Русі та Болгарії

Союзником Київської Русі в боротьбі з печенігами стала Дунайська Болгарія або Перше Болгарське царство. Захопивши степи Північного Причорномор'я, печеніги розташувалися поблизу кордонів Болгарії та Русі. За словами візантійського імператора Костянтина Багрянородного (913–959), вони знаходилися найближче до Болгарії (півдня шляху) і Русі (один день шляху). Орди печенігів перетнули Дністер і вторглися в межі Болгарського царства, руйнуючи і знищуючи слов'янські поселення і фортеці. Як повідомляв імператор Костянтин, «треба знати, що на сій стороні річки Дністра (тобто на його правому березі – **М.Б.**), в краю, зверненому до Булгарії, біля переправ через цю річку є порожні фортеці: перша фортеця названа пачінакітами Аспрон, оскільки її камені здаються зовсім білими». Таким чином печенігам вдалося знищити навіть населення давньогрецької Тіри, яка за багато сотень років свого існування не раз відбивала агресивні набіги різноманітних завойовників.

Дунайська Болгарія і Київська Русь межували в районі Дністровсько-Карпатських земель. Обидві країни спільно протистояли кочівникам-печенігам, які в першій половині X ст. зайняли степи Північного Причорномор'я до лівого берега Дністра, а на його правому березі панувала одна з печенізьких фем у степах, що примикають до гирла Дунаю. Життєва необхідність захисту від кочових орд визначалася для Русі турботою про безпеку торгових караванів і гаваней на Чорному морі, які були важливі для економічного і політичного розвитку Русі та її зв'язків із країнами Балкан. Виснажлива боротьба Болгарії щодо захисту своїх земель і населення від грабіжницьких набігів печенігів поступово вела до занепаду цієї країни. Поготів, що візантійські імператори прагнули зруйнувати союз Болгарії з Руссю і зіштовхнути обидві держави у кривавому конфлікті з метою розладнати чорноморські торговельні шляхи Давньоруської держави.

Ще до остаточного залучення Придністров'я до складу Київської Русі в першій половині X ст. на землях тиверців у північній частині Пруто-Дністровського

межиріччя київські князі почали будівництво укріплених городищ (міст). На місці колишніх общинних центрів на високих пагорбах зводилися фортеці, в яких влаштувалися «посадники» – ставленики київських князів та їхні збройні дружини, які збирали данину з місцевого населення і захищали його від грабіжницьких набігів печенігів. Такі фортеці розташовувалися біля сучасного с. Горішні Шерівці на Україні, а також біля сіл Рудь, Алчедар, Єкімеуць і в інших місцях на території між Дністром і Реутом, а також на півдні біля нинішнього села Лукешеука в районі м. Оргіїв. За часів правління князя Святослава Ігоровича (945–972) Придністров'я і велика частина території між Дністром і Карпатами входила до складу Давньоруської держави, яка займала майже всю Східноєвропейську рівнину.

Князь Святослав чудово розумів всю вигідність географічного положення регіону на південно-західних кордонах Русі, де проходили і схрещувалися торгові шляхи зі сходу на захід і з півночі на південь. На «землі русів» у Переяславці на Дунаї князь змусив платити данину Русі навіть візантійських імператорів. Піднісшись на вершину володаря неосяжних територій від Балкан до Уралу, Святослав задумав перенести сюди з Києва і свою столицю. Літописець передає нам його слова: «*Не любо мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї…*» Для зміцнення свого становища в 969 році він уклав союз, в який увійшли болгарський цар Борис II (970–971), мадярський хан Такшон (бл. 947–970), а також ватажок орди печенігів. Союзники розраховували на успіх у боротьбі проти Візантійської імперії.

Однак імперія зуміла себе захистити, і об'єднані різноманітні війська коаліції були розбиті. Північно-східна Болгарія більше ніж на два століття потрапляє під владу Візантії, а князь Святослав у 972 р. дорогою до Києва гине від руки печенізького хана Курі. Дністровсько-Дунайський регіон не став новим столичним центром Давньоруської держави. Проте Дністровсько-Карпатські землі продовжували розвиватися в ролі найважливішої складової частини Київської Русі.

Слов'янські городища на Дністрі

Оскільки причорноморські степи залишалися місцем кочовищ печенігів, східні землі Дністровсько-Карпатського регіону заселялися слов'янами головним чином у своїй північній і центральній частині. Навколо фортець або великих городищ групувалися кілька десятків поселень, що складали своєрідне «гніздо». Археологічні знахідки свідчать про те, що вони розташовувалися біля сіл Рудь, Алчедар, Єкімеуць, Пояна-Кунича, Царівка та ін. У центральній частині Дністровсько-Реутського району їх знаходять біля сіл Машкеуць і Лукешеука, а найпівденніше гніздо – у районі р. Ботна на околиці лісового масиву. Південніше за течією Дністра слов'янських поселень вже не було – очевидно, вони припинили своє існування під натиском печенігів. Правда, подібні слов'янські гнізда зустрічаються нерідко на захід від Пруту в районі річки Жижія на території сучасної Румунії. Особливо

багато їх було у верхів'ях Дністра на землях Буковини, оскільки ці місця були майже недоступні для кочових племен.

Однією з найбільш вивчених слов'янських фортець стало поселення біля сучасного с. Алчедар у правобережжі Дністра поблизу кордонів Кам'янського і Рибницького районів. Вона була побудована в Х ст. на місці існуючого зі VI ст. слов'янського городища – общинного центру круглої форми, укріпленого високими земляними валами і глибокими ровами. По вершині валу слов'яни звели рублені стіни-клітки і заповнили їх камінням, глиною і землею. Зовні стіни були обмазані глиною, а поверх них ішов ще й укріплений тин, який захищав воїнів фортеці від стріл і списів нападників. Ці рови і зміцнення були важкоздоланною перешкодою для ворогів, але огороджували вони порівняно невелику територію діаметром до 80 м, на якій біля основи валу розташовувалися наземні житла і слов'янські землянки, що обігрівалися печами-кам'янками. За стінами всередині фортеці по колу розміщувалися різні ремісничі майстерні – ковальська, збройова, косторізна, ювелірна й інші, а в центрі був великий зрубний колодязь. За часів ворожих набігів жителі невеликих землеробських і ремісничих селищ могли ховатися за стінами фортеці, обороняючи свої сім'ї досить тривалий час. Такі фортеці могли бути надійним притулком для всієї околиці – хліборобів, скотарів, ремісників, мисливців, рибалок, поселення яких на площі в 100 га поступово об'єднувалися у велике давньоруське міське співтовариство. Навколо нього на відстані у 20 км знайдено близько двох з половиною десятків залишків сільських поселень слов'ян.

До цього комплексу давньоруських поселень примикали з півночі та півдня на середньому Дністрі ще два подібні слов'янські гнізда з укріпленнями біля сіл Єкімеуць, Царівка та Жабка, Пояна-Кунича. Кожне з поселень розташовувалося на площі 2–3 га і складалося із 40–50 будинків, у яких проживало 150–200 чоловік. Поблизу великих городищ було значно людніше – тут розміщувалися сотні осель, у яких проживали тисячі мешканців. Як правило, кожне слов'янське поселення засновувалося на берегах річок, струмків або озер на невеликій відстані один від одного. Це допомагало мирним жителям швидко передавати інформацію про набіги ворога, ховати своє майно, відводити сім'ї в безпечні місця, мобілізувати сили й організувати відсіч.

На півдні лівобережжя Дунаю в землях, що примикали до нижнього Дністра, з IX ст. розселялися південні слов'яни – носії балкано-дунайської культури. Їхні поселення були захищені досить слабо, єдина фортеця навколо городища була споруджена на р. Бик, що впадає у Дністер біля сучасного с. Калфа. Фортеця розташовувалася на високому стрімкому березі озера Бик і до неї примикав посад (передмістя) з напівземлянками і ремісничими майстернями ковалів, гончарів, металургів. За своїми розмірами поселення було значним: у другій половині Х ст. воно займало близько 100 га. Але побудувати надійну лінію оборони навколо цього ранньоміського

центру південним слов'янам так і не вдалося. Після невдалого походу об'єднаних загонів Русі, Болгарії та печенігів на Візантію, остання розширила свої кордони до нижнього Дунаю. Поріччя Дністра було повністю залучене Святославом до складу Давньоруської держави. Південнослов'янські елементи балкано-дунайської культури поступово розчиняються в культурі Русі, на периферії якої знаходилося Придністров'я.

Соціальна структура слов'янського суспільства

Зі середини X ст., із часів входження Придністровської території до складу Давньоруської держави, посилюються процеси оформлення класів феодального суспільства у слов'ян Дністровсько-Карпато-Дунайського регіону. Сільське населення жило великими сімейними дворами-господарствами, але поступово з патріархального середовища виділяються і відокремлюються малі сім'ї, які склали сусідські общини, що об'єдналися у гнізда. Поява у городищах безлічі всіляких ремісників, які потребують збуту своїх виробів, обміну й торгівлі, вимагала упорядкування грошового обігу. На місці, де існували фортеці Алчедар, Єкімеуць і в місцях інших слов'янських городищ знайдено сотні зразків зброї, ювелірних прикрас, посуду й інших виробів ремісників, які свідчать про рівень розвитку технології та майстерності їхніх виробників. Знаходять у цих місцях і срібні дирхеми (арабські монети), російські срібні злитки – гривні.

У слов'янських фортецях і городищах зосереджувалися не тільки ремісники і купці, а й знать, дружинники, воїни. Вони вже виділяли себе зі середовища простих общинників-землеробів. Міцні стіни, дерев'яні та земляні укріплення, глибокі рови, а також добре озброєна і навчена дружина могли захистити знать не тільки від грабіжницьких набігів кочівників, але і від невдоволення та бунту власного населення, яке надзвичайно болісно сприймало свою залежність, що дедалі посилювалася, від знаті, яка набувала рис феодалізму, і від обов'язкової повинності, данини («полюддя» і «повоз»). Знайдені в районах місцевих слов'янських городищ середньоазіатські дирхеми, дорогі ювелірні прикраси, візантійські амфори, вази, жбани і глечики, монети і злитки дорогоцінних металів свідчать про широко поширену серед слов'ян майнову нерівність. Хоча господарство більшості селян носило яскраво виражений натуральний характер, у районі їхнього проживання не виявлено ні срібних злитків, ні монет, ні ювелірних прикрас, ні дорогого посуду, зброї та інших виробів місцевих або заморських майстрів.

Майнове розшарування і соціальна нерівність не можуть не супроводжуватися громадською незгодою і невдоволенням. Місцеві слов'яни, змушені підкорятися київському князеві для захисту їх від кочівників, були противниками встановлення феодальних порядків, посилення гніту. Коли влада київських князів слабшала, території виходили з підпорядкування державі. Для відновлення «порядку» князі змушені були посилати сюди посадників зі збройними дружинами, щоб захистити місцеву феодальну знать і утримати під своїм контролем землі Північного

Причорномор'я у Дністровсько-Дунайському регіоні. У 1116 р. Великий князь київський Володимир Мономах (1113–1125) надіслав свого намісника навіть на Дунай. Давньоруська держава була кровно зацікавлена в цьому регіоні Європи, бо саме тут проходив настільки важливий шлях «із варяг у греки». Але внутрішніх сил у Русі ставало дедалі менше для захисту свого населення від кочівників і навіть для збереження своєї єдності.

Особливості розвитку слов'янської культури у Придністров'ї

Давньоруська культура Дністровсько-Карпатських земель у X–XII ст. була спадкоємицею традицій попередніх слов'янських племен – антів, склавінів, тиверців, уличів і хорватів, одночасно вона була невід'ємною складовою частиною східнослов'янського світу Київської Русі, хоча тут не збереглося пам'яток, подібних до тих, які дотепер існують у Києві, Новгороді, Суздалі й інших давніх слов'янських центрах.

Християнство, прийняте Києвом у 988 р., не відразу стало для слов'ян Дністра і Карпат формою світорозуміння і духовності. І в XI ст. місцеве населення здебільшого залишалося ще язичниками. Особливості становища слов'янства у Придністров'ї пов'язані з тим, що часи стабільності для місцевого населення були дуже рідкісним явищем. Право жити на цих землях у місцевих хліборобів постійно оскаржували дедалі нові полчища кочівників. Придністров'я, як ми знаємо, з давніх-давен було територією геополітичного прикордоння, а це у свою чергу визначало багато особливостей життя, побуту, культури та свідомості його жителів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
- дреговичі
- поляни
- тин
- дирхеми
- гривні

1. Охарактеризуйте політику перших київських князів щодо придністровських слов'янських племен. Коли землі Придністров'я були залучені до складу Київської Русі?
2. Обґрунтуйте висновок про те, що входження Дністровсько-Карпатських земель до складу Давньоруської держави було необхідне місцевим слов'янам для власного порятунку і самозбереження.

3. Яким чином сусідство з печенізькими ордами визначало характер взаємин Київської Русі та Болгарії? Назвіть заходи, яких уживали князі для захисту своїх земель. У чому князь Святослав вбачав вигідність геополітичного положення Придністровського регіону для Русі?
4. Чому до початку XI ст. слов'яни заселяли здебільшого північні та центральні частини Дністровсько-Карпатського регіону? Що являли собою слов'янські фортеці? Чому фортеці із прилеглими поселеннями називали «гніздами»? Назвіть головні фортифікаційні відмінності фортець біля с. Алчедар і біля с. Калфа.
5*. Складіть схему соціального поділу давньоруського суспільства. Дайте коротку характеристику кожної станової групи.
6. Які чинники призвели до виникнення соціального невдоволення у суспільстві?

§ 9. СТЕПОВІ КОЧІВНИКИ І СЛОВ'ЯНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПРИДНІСТРОВ'Я ПІСЛЯ РОЗПАДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Навали кочівників у Північне Причорномор'я

Сусідство з войовничими племенами печенігів змушувало місцевих слов'ян залишати степи Північного Причорномор'я і заселяти території верхньої течії Дністра, Південного Бугу, Дніпра, Пруту, Серету. Але й у самих печенігів був лютий ворог, якого вони побоювалися. Вперше тюркомовні племена «торки» згадуються в «Повісті минулих літ» у 985 р. Орди, споріднені з печенігами, належали до союзу кочових тюрків-огузів на чолі з його засновником Сельджуком. Торки, які вигнали печенігів із Поволжя наприкінці IX ст., продовжували свій натиск на них у X і XI ст., коли вони міцно влаштувалися в Печенігії.

Округи (феми) Гіязіхопон і Хавуксінгіла по обидва береги Дністра швидко поповнюються дедалі новими ордами кочівників, що йдуть із Поволжя. Це спонукає слов'янське населення Пониззя Дністра, яке залишилося, покидати освоєні упродовж століть землі. Під тиском торків і самі печеніги змушені були шукати порятунку на заході. Наприкінці X ст. частина печенізьких орд йде із Придністров'я за Карпати, в Паннонію. У 1030 р. племінний вождь печенігів Кілдар веде своїх людей до Дунаю, а потім вторгається у Візантійську імперію. Через півтора десятиліття із Придністров'я йдуть печенізькі племена, які очолювали їхні вожді Тірах, Кеген, Балтчар, Карама, Каталім. Майже чотири десятиліття орди печенігів тероризували і спустошували європейські володіння Візантійської імперії, поки не були остаточно розбиті візантійсько-половецьким військом у битві неподалік гори Левуніон у 1091 р., а потім знищені або розсіяні.

«Чорні клобуки» на Півдні Русі

Тим часом і торки, які насідали на печенігів, ішли на захід зі сходу не своєю волею. На них наступали, йдучи зі сходу на захід, половецькі орди. Ситуація нагадувала «ефект доміно» – печенігів із Придністров'я «видавлювали» торки (узи), а останні були змушені також йти із цих земель під тиском половців. Спільна біда, ймовірно, згуртувала печенігів і торків. Після 1048 р. печеніги, що залишилися в Хавуксінгілі, змішуються з ордами торків. Але в 70-80-і рр. XI ст. вони залишають Північне Причорномор'я під натиском численних кочових племен половців, які займають територію колишньої Етелькузи, що перестала існувати саме в цей період. Лише незначна частина торків після своєї остаточної поразки оселилася з дозволу київських князів на околицях Русі, де їх називали «Чорними клобуками». Згодом вони відігравали важливу роль у політичному житті Київської Русі. Частину чорних клобуків татаро-монгольські ватажки переселили на Дністер, де вони увійшли у військово-аристократичну структуру Улуса Джучі (Золотої орди), а іншу частину – з Поросся на Волгу: саме тут вони утворили народ каракалпаків і перейшли до осілого способу життя.

Половці, як їх називали в руських літописах, були численним тюркомовним кочовим народом, представники якого називали себе кипчаками, а в європейських країнах і Візантії їх називали «куманами». Витіснивши із Заволжя печенігів і торків у XI ст., вони розширили свої володіння, перетнули Дніпро, завоювали степи Північного Причорномор'я до Дністра і, нарешті, вигнавши із Придністров'я печенігів й огузів, дійшли до гирла Дунаю. Поневоливши величезні території від Іртиша до Дунаю, вони назвали Великий степ ім'ям Дешт-і-Кипчак, тобто «Половецький степ». Західною околицею володінь половців стало Придністров'я та степи нижнього Дунаю. Звідси вони здійснювали свої набіги на Угорщину і Візантію, хоча постійних половецьких кочовищ на рубежі XI–XII ст. тут ще не було. На території від лівобережжя Дністра до берегів Південного Бугу, на околицях Галицької Русі господарювали «дикі» половці, які являли собою об'єднання декількох племен, що не підпорядковувалися ватажкові Придніпровського союзу половців ханові Боняку, який правив половцями на початку XII ст. і через свою жорстокість увійшов у руський фольклор як Боняк Шолудивий.

Придністровські «дикі» половці

У 1092 р. Боняк разом із ханом Тугорканом привів усі свої сили разом із «дикими» половцями до Візантії, де вони, об'єднавшись з імператором Олексієм Комніном, дощенту розбили печенігів. Однак союзники не довіряли один одному. Коли візантійці вночі зарізали 30 тис. полонених печенігів (здебільшого, жінок і дітей), половці, злякавшись жорстокості імператора, відступили за Дунай, де їх розбили угорці. Залишки війська поспішно повернулися за Дністер. У 1093 р. Тугоркан, згадуваний у літописах з особливою антипатією як злісний ворог Русі, а в руських билинах

іменований «Тугарин Змійович», зібрав підлеглих йому половців і вдарив об'єднаними силами по Русі.

І Боняк, і Тугоркан постійно намагалися підпорядкувати собі «диких» половців Придністров'я, щоб залучити їх до своїх грабіжницьких походів на Русь, а також до війн з угорцями. У 1099 р. половці завдають нищівної поразки угорському королю Коломану, армія якого була знищена в битві на річці Вагра (Вягор, Вігор).

Перед битвою з угорцями, як розповідає руський літопис, Боняк гадав і вив по-вовчому, а коли «відвився», то зрозумів, що його чекає перемога. Завдяки хитромудрому маневрові половців, угорці потрапили в пастку і зазнали нищівної поразки. Після битви на р. Вагра Боняк повів у степ багато полонених русичів. Однак уже в 1107 р. разом із Шаруканом та іншими половецькими ханами Боняк знову нападе на Русь. Об'єднані сили руських князів Святополка Ізяславича, Володимира Мономаха, Олега Святославича й інших змушують половців тікати. Брат Боняка Таз був убитий, а хан Шарукан ледь не потрапив у полон. Через кілька років чернігівський князь Олег розбиває половців на берегах Дніпра. Нечисленні залишки «диких половців» повернулися на Дністер.

Придністров'я – частина «Чорної Куманії»

Орда «диких половців», яка кочувала у Буго-Дністровському межиріччі, після ряду нищівних поразок від руських князів у другій половині XII ст. відходить на нижній Дунай. Приблизно з цього часу тут виникає нове об'єднання племен «Чорна Куманія». Племена здійснюють набіги на межі Візантійської імперії, а також Угорського королівства. Географічні межі «чорної куманії» визначити важко. Відомо лише, що кочівники тоді розташовувалися у степах між Дунаєм і Карпатами. Однак у землях Придністров'я є безліч археологічних пам'яток, які свідчать про перебування тут з кінця XI до першої половини XIII ст. цього кочового, зазвичай ворожого хліборобам-слов'янам, народу.

Сліди половців чітко простежуються в районі населених пунктів Глине, Кам'янка, Паркани, Плоске, Сербка, Суклея, Терновка, Тирасполь, Чобручі. Для місцевого населення сусідство з кочівниками було смертельно небезпечним. Лише нечисленні слов'янські поселення наважилися в X–XII ст. розташовуватися поблизу половців у районі сіл Кам'янка та Подойма. Але основна їхня частина вважала за краще йти ще далі на північ – у Карпати і Галицьке князівство.

Галицьке князівство і його «Пониззя»

Після розпаду Київської Русі зі смертю сина Володимира Мономаха Мстислава в 1132 р. Придністровські землі приєдналися до кордонів Галицького князівства, одного з найбільш сильних і життєздатних утворень на руїнах Давньоруської держави. Остаточну незалежність від Києва Галич отримує за часів князя Володимира

Володаревича (1141–1152). Давньоруське місто Галич стояло на лівій притоці Дністра – на р. Луква, з 1144 р. воно стає столицею окремого князівства, розташованого на північно-східних схилах Карпат і на південному заході Східноєвропейської рівнини. На півночі князівство межувало з Волинню, на північному заході – з Польщею, а на південному заході – з Угорщиною. На південному сході до Галицького князівства безпосередньо примикала земля, яка тоді називалася Пониззям. Цю землю становили райони середнього і нижнього Придністров'я, включно з давнім Білгородом, а також – нижньої течії Дунаю з містами Малий Галич (Галац) і область Бирлад на території сучасної Румунії.

Пониззя не входило до складу Галицького князівства, але коли влада князів зростала, вони поширювали її на весь перебіг Дністра і пониззя Дунаю. На північ від Пониззя між Східними Карпатами, річками Сян і Дністер перебувала земля Підгір'я, що спадала на південь і схід до українських сіл Ушиця і Бакота на Дністрі, які в ті часи становили добре укріплені фортеці, що відокремлювали Підгір'я від Пониззя, де слов'яни знаходили собі притулок від набігів кочівників. Усі ці землі відігравали важливу роль у стратегічному відношенні, оскільки тут перетиналися сухопутні та річкові шляхи, якими купці вели торгівлю. У XII–XIII ст. тут стикалися інтереси київських, волинських і галицьких князів, польського й угорського королів, візантійських імператорів, половецьких ханів та інших володарів того часу.

Боротьба за владу над Придністровськими землями. Іван Берладник і Ярослав Осмомисл

Князь Ярослав Володимирович Осмомисл (1153–1187), за часів якого Галич досягає великої могутності, зумів підкорити своїй владі не тільки Підгір'я, а й Пониззя, отримавши контроль над важливими торговими шляхами: Балтійське море – Вісла, Західний Буг – Дністер – Чорне море. Проте таку ж владу над торговими артеріями прагнули мати київські, чернігівські, волинські та смоленські князі, Візантія. Одну з безуспішних спроб повернути Києву втрачений вплив у Дністровсько-Дунайському регіоні зробив київський князь Ізяслав Давидович (1154–1155, 1157–1158) за допомогою претендента на княжий престол у Галичі Івана Ростиславича, прозваного в народі Берладником (бл. 1120–1161), який походив із роду Рюриковичів. Від свого батька Ростислава Володаревича Перемишльського він успадкував місто Звенигород (Галицький) на лівому березі Дністра між річками Серет і Збруч на території сучасної України. Тут він щасливо правив з 1129 по 1145 р., приховуючи невдоволення своїм дядьком, який неправомірно, на думку Берладника, узурпував Галицький престол, не бажаючи ділитися владою з племінником «справедливо».

Спочатку він приходить на Дунай, де тоді збиралися всі біженці з Галича. Серед них можна було зустріти кого завгодно – від князів і бояр до простолюдинів. Саме тут Іван Ростиславич отримує прізвисько Берладник, створивши дружину відданих

воїнів, готових іти з ним хоч на плаху. У 1144 р., перейшовши Прут, Дністер і Південний Буг, він степами йде на береги Дніпра, де вступає у дружні відносини з половцями. Починається скитальче життя князя-ізгоя, який втратив не тільки Галич, але і свій Звенигородський удів, авантюриста і, як його іноді називають, першого руського найманця, людини сміливої та заповзятливої.

Вступаючи на службу до різних князів і беручи участь у їхніх усобних війнах і нескінченних чварах, він безуспішно шукав собі сильного покровителя і союзника, який допоміг би йому силою повернути Галич під свою владу. Ні київський князь Святослав у 1146 р., ні навіть Юрій Долгорукий у 1149 р. не стали йому надійною опорою. Понад 10 років поневірявся Іван Ростиславич із дружиною набраних на Дністрі та Дунаї воїнів руськими землями.

Ситуація на Дністрі змінилася наприкінці 50-х рр. XII століття. У 1157 р. на бенкеті у одного з київських бояр був отруєний Юрій Долгорукий. Народ, який ненавидів великого князя, підняв повстання, результатом якого стало повернення Івана Берладника в Київ до свого покровителя Ізяслава Давидовича. Тут він починає плести проти Ярослава Осмомисла інтриги, збирає незадоволених галицьких бояр і готує новий похід на Придністров'я. Умовляючи Івана почати війну проти Ярослава Осмомисла, «галицькі мужі» умовляли його своїми гарантіями: «Тільки покажеш стяги, і ми відступимо від Ярослава».

Звичайно, наявність у Києві великої кількості змовників не могла не турбувати князя, і він вживає проти Берладника дієвих заходів. У 1158 р. Ярославові вдалося заручитися згодою всіх руських і польських князів, а також угорського короля не надавати Берладникові жодної підтримки. Крім того, всі вони домовилися об'єднати зусилля, щоб зловити неспокійного князя.

Іван Ростиславич вирішує не випробовувати долю і, покинувши таємно Київ, біжить до половців у степ. З'явившись знову на території на північ від Дунаю в басейні річки Бирлад (притоці Серету), князь-ізгой збирає в черговий раз дружину своїх прихильників і грабує судна з товарами галицьких купців. Це заняття припало до смаку не тільки половцям, а й тим руським людям, які шукали вільного життя подалі від феодального Галицького князівства та які пам'ятали Івана Берладника за його колишніми авантюрами. Зі свого боку, опальний князь, бачачи як на очах збільшується міць його дружини, вирішує вести своїх прихильників («берладників») знову на Дністер, щоб вигнати з Галича Ярослава й особисто управляти всім Пониззям від верхів'їв Дністра до гирла Дунаю.

Кінець авантюрної епопеї Берладника

З берегів р. Бирлад озброєна рать Івана Ростиславича рушила до Дністра. Рухаючись вгору річкою, військо зуміло захопити місто Кучельмін, що розташовувалося у Пруто-Дністровському межиріччі. Але під час облоги галицької фортеці

Ушиця в Лівобережному Придністров'ї берладники зіткнулися з відчайдушним опором гарнізону, що зберігав вірність князеві Ярославу. Однак незаможне населення міста, мабуть, не мало підстав любити феодальні порядки, що вводилися князем і боярами, і перекинулося на бік берладників, які облягали місто. Літописи повідомляють, що «чорні» люди (чернь), тобто прості незнатні городяни, перестрибували через міські стіни і вливалися в ряди нападників. Але і в рядах останніх не було єдності.

Князь Іван Берладник не дозволив своїм прихильникам грабувати місто. Озлоблені й ображені на свого ватажка, половці повертаються в «Чорну Куманію» на Дунай. Із залишками війська Берладник не наважується йти вглиб Галицького князівства. У 1159 р. він відводить своїх людей із берегів Дністра знову до Києва, під захист Ізяслава Давидовича. Великий київський князь зажадав від Ярослава Осмомисла надати Іванові Берладнику уділ на Дністрі, який йому належився, але, викликаний на бій галицьким князем, був розбитий у битві й убитий. Ярослав Осмомисл знову прибрав до своїх рук всю територію Пониззя, включно із Придністров'ям.

У Івана Берладника не було іншого виходу, крім як знову кинутися бігти. Залишившись без війська і без єдиного покровителя князя Ізяслава, він іде у Візантію, очевидно, остаточно звикнувши до думки, що територію Придністров'я і місто Галич йому вже не отримати ніколи. Доля не була прихильною до Берладника: дорогою до імператора він був отруєний у м. Солуні в 1161 р.

Такою ж сумною і драматичною виявилася доля єдиного сина Івана Берладника, князя Ростислава, який проживав у Смоленську у князя Давида. У 1183 р. до Ростислава Івановича прийшла делегація городян із Галича, де в той час правив угорський королевич Андрій (Андраш), син короля Бели III. На їхнє прохання князь Ростислав із невеликою дружиною кинувся до берегів Дністра, щоб звільнити землі Галицького князівства від угорських прибульців. Два прикордонних міста здалися Ростиславові без бою. Але радість князя була передчасною. Біля стін Галича Ростислав зустрічає запеклий опір. Королевич Андрій Єрусалимський виявився людиною діяльною й активною: де лестощами, де підкупом і погрозами, він зумів залучити на свою сторону більшу частину городян. Дружинники і друзі Ростислава радили князеві повернутися до Києва, не починаючи битви. Але юнак, бачачи, що бояри, які покликали його, не поспішають перейти на його бік, відповів: «Бог суддя тим, хто кликав мене і обдурив; але краще померти, ніж поневірятися чужиною, як поневірявся батько мій і я!»

Ростислав прийняв битву і був смертельно поранений угорцями. Вороги знайшли його і, ще живого, привезли в Галич. Зворушені нещасним виглядом поваленого князя, городяни захвилювалися, в місті назрівало невдоволення. Тоді королевич Андрій велів угамувати жителів, а сина Берладника добити. До ран Ростислава приклали отруту і виставили його мертве тіло на огляд народові. На берегах Дністра, за висловом літописця, Ростислав помер так, як і хотів, – «ліг на вотчині своїй біля предків своїх».

Боярська олігархія і міські низи

Що стосується галичан, то вони зі смертю Ростислава Івановича заспокоїлися, але затаїли образу. Незабаром син Ярослава Осмомисла князь Володимир Ярославович втік з угорської в'язниці, а потім, заручившись підтримкою германського імператора Фрідріха І Барбаросси (1155–1190), набрав у Польщі військо і рушив до берегів Дністра. Бачачи дружини Володимира біля стін Галича, городяни збунтувалися і стали розбивати угорців у помсту за порушення норм моральності, неповагу до православ'я і за знущання над цінностями релігії. Правителем Галича і Пониззя знову стає син Осмомисла Володимир Ярославович.

Історія боротьби за Галицький престол, за контроль над Придністровсько-Карпатсько-Дунайськими землями ясно демонструє ту роль, яку відіграв у житті давньоруського народу Придністровський регіон. Галицьке князівство після розвалу Київської Русі стало одним із найсильніших і найрозвиненіших руських регіонів. Бажання городян запросити на престол Івана Берладника, а потім і його сина Ростислава по суті своїй було спробою відродити вічові традиції в житті населення, обмежити всесилля князя і боярської верхівки. Ці зусилля в умовах зміцнення феодального ладу наштовхувалися на запеклий опір бояр і князів як вітчизняних, так і іноземних. У протистоянні двох начал руської державності – вічових (демократичних) і князівсько-боярських (одноосібне правління князя або певної верстви багатіїв-олігархів) – православна церква виступила в ролі стримуючого фактора. Вона намагалася утримати в рамках норм моралі та людської моральності обидві ворожі сторони, які доходили у взаємній боротьбі до здичавіння й озвіріння.

Кордон Галицького князівства (Підгір'я) на півдні проходив верхів'ями Дністра. Але влада його сильних князів простягалася далеко від центру на території Пониззя, включно з усім Придністров'ям, берегами Серету, Пруту, Дунаю і Чорного моря. У той же час степами Причорномор'я кочували половці, а на північ від Дунаю вони навіть заснували «Чорну Куманію». Тому влада галицьких князів була в даному регіоні беззаперечна, хоча більшу частину населення Пониззя становили люди, звані в літописах бродниками, які самі були вихідцями з Галицького Підгір'я.

Бродники на Дністрі

Основну частину бродників (або вигонців) становили прості люди – селяни, збіднілі міські низи, ті, хто втік із Галицького князівства через посилення феодальної залежності та влаштувався по сусідству з половцями, що тут кочували. Незважаючи на смертельну небезпеку такого сусідства – постійні війни і набіги кочових племен (хозарів, узів, берендеїв, печенігів, половців та ін.), які знищували і розсіювали з дивовижною постійністю слов'янське населення на Дністрі, Південному Бузі, Дніпрі й інших поріччях Причорномор'я, – тут, однак, йде процес поступової асиміляції та злиття двох культур: слов'янської – осілої та тюркської – кочової. Боротьба руських

князів з кочівниками в цьому регіоні, змінні в ній успіхи приводили до того, що Придністров'я залишалося в тилу то однієї, то іншої сторони. Тому етнополітична ситуація тут після розпаду Київської Русі була вкрай суперечливою, нестійкою, нестабільною аж до монголо-татарської навали.

Слов'янське населення від Дністра до Карпат змушене було залишати свої осілі місця і йти в непрохідні діброви і гори, куди скотарі зазвичай рідко навідувалися. Найчастіше слов'яни йшли в межі Червоної Русі (так тоді називали Галицько-Волинське князівство), на північ і північний схід під владу сильних князів. Іноді вони йшли від кочівників на захід, створюючи на Дунаї та його притоках ряд поселень, пов'язаних із Руссю. Так були засновані міста Галич Малий (нині Галац на Дунаї), Дичин (у районі Сілістрії на Дунаї), Текуч і Бирлад на річці Бирлад. Ця область аж до Дунаю могла підкорятися сильним галицьким князям, але, здебільшого, ненадовго. Уже в 70-х рр. XII ст. вона ставала чимось на зразок відірваного від Русі куточку, на зразок Тмутараканського князівства, відрізаного кочівниками від основного масиву Руських земель.

Що стосується слов'янського населення, вцілілого в лівобережних районах Дністра під час набігів кочівників, то його доля дещо інша. У цей регіон постійно приходили з меж Галицького князівства ватаги промисловиків, мисливців і рибалок, збирачі «дикого» бджолиного меду. Ці люди поступово звикали до вільного життя віддалік від феодальних порядків і законів Галицького князівства. Вони залишалися тут на постійне, хоч і неосіле проживання, з'являючись в межах Галицького князівства лише як гості, торговці хутром, рибою, медом, шкірами.

Попередники і прототипи козацтва

Відносини бродників з половцями не завжди були винятково ворожими. Звичайно, деякі бродники нападали на кочівників, крали у них худобу, грабували «поганих», як називали половців літописи. Але багато хто з них браталися між собою, спільно полювали і промишляли, переймаючи навички кочового способу життя, побутові особливості, вміння вижити у важких умовах безводних степів, вбираючи їхні традиції, звичаї, манери. Ці представники бродників проживали постійно у Придністров'ї, будували на островах і в очеретяних заростях по берегах Дністра, Південного Бугу і Дніпра землянки та курені.

Спосіб життя, близький до кочівників, братання з ними робили бродників прототипом козаків більш пізнього часу. Кількість людей, що оселилися на землях від Дністра до Дніпра, зросла в XII–XIII ст. настільки, що вони почали відігравати самостійну політичну роль у подіях Південно-Східної Європи цього часу. В 1190 р. бродники разом із половцями та болгарами брали участь у поході на Візантію, потім взяли участь на боці татар і у знаменитій битві на Калці 1223 р. Угорські монахи-місіонери, які намагалися поширити католицтво на Придністровських

землях, з неприязню відзначали в 1240 р., що бродники допомагали татаро-монголам спустошувати руські князівства. «Хоча вони називаються татарами, – писали ченці, – але при їхньому війську знаходяться багато злочестивих християн».

Придністров'я під владою Галича

Хоча слов'яни Придністров'я номінально підкорялися владі князів як жителі «ближнього» порубіжжя Галицького князівства, але фактично вони вели вільне і незалежне життя, змішуючись із половцями. Тут, на Дністрі, як і на Південному Бузі, Дніпрі, на Дону і Кубані, відбувався процес культурної та етнічної асиміляції між слов'янством і кочівниками, що поклав основи формування майбутнього волелюбного козацтва, захисників слов'янської державності та незалежності. У XII–XIII ст. бродники рідко ставали союзниками феодальної держави, набагато частіше вони вважали за краще воювати проти її основ і законів. У певні періоди історії бродники втрачали свою вольницю, потім відновлювали її мирним шляхом або з боями. Найбільшої могутності влада Галицького князя досягла у роки правління Ярослава Осмомисла (1152–1187), Романа Мстиславича (1188, 1199–1205), який об'єднав Галицьке і Волинське князівства в єдину державу, а також Данила Романовича Галицького (1238–1264), який відновив єдність Галицько-Волинської Русі та прийняв від Римського папи королівський титул. Іпатіївський літопис згадує галицькі міста Микулин на Сереті, Бакоту, Калюс, Кучельмін, Ушицю на Дністрі, Кам'янець на притоці Дністра. Район верхнього Придністров'я був південною околицею Галицького князівства. Ще південніше розташовувалося Пониззя. Відомо, що галицький князь Мстислав Удатний віддав свою дочку за сина угорського короля Андрія і передав йому в 1227 р. галицький престол. Для свого князювання Мстислав намітив Пониззя, де він збирався заснувати державу зі столицею в Бакоті, яка повинна була увійти в тісні відносини з Київськими землями і навіть злитися з Пороссям. Тільки його смерть 1228 р. завадила здійсненню цих планів. За часів князя Данила Романовича все Придністров'я і Побужжя підпорядковувалися владі Галича. І тільки монголо-татарська навала 1240 р. зруйнувала цю єдність.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– узи (торки)
– Чорні клобуки (кумани, половці, кипчаки)
– каракалпаки
– бродники, вигонці
– «Чорна Куманія»

1*. Чому на початку XI ст. печеніги йдуть із Придністров’я? Коли ці кочівники були знищені остаточно?
2. Розкажіть про міграційні процеси кочових племен у XI ст. Як населення Русі ставилося до половців? З чим пов’язане таке ставлення?
3. Назвіть населені пункти Придністров’я, де були виявлені сліди перебування «диких половців». Перелічіть джерела «засобів» кочового існування.
4. Обґрунтуйте стратегічну роль «Пониззя» для Галицького князівства.

§ 10. МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ І ЗАЛУЧЕННЯ ПРИДНІСТРОВ’Я ДО СКЛАДУ ЗОЛОТОЇ ОРДИ

Придністров’я як частина Галицько-Волинського князівства

Розпочатий за часів Ярослава Володимировича Осмомисла процес зміцнення Галицького князівства після його одруження з дочкою Юрія Долгорукого Ольгою в 1150 р. був продовжений за князя Романа Мстиславича, який правив ним в останній третині XII ст. і на початку XIII ст. Князь Роман вирішив об’єднати під своєю владою всі землі західної (Червоної) Русі. У 1199 р. він з’єднує в одне князівство Галицькі й Волинські землі та створює сильне тоді на території Русі Галицько-Волинське князівство. Роман зміцнює його з військової точки зору, успішно бореться з половцями, підпорядковує собі Пониззя і простягає свою владу навіть на Київщину. З князем змушені були рахуватися Візантія, Угорщина і Польща. Папа римський Інокентій III пропонує йому королівську корону в разі, якщо Роман Мстиславич стане католиком, але отримує відмову. Доля князя склалася трагічно: в 1205 р. поляки, незадоволені втручанням Романа в їхні усобиці, влаштували йому засідку на Віслі та вбили.

Смерть Романа Мстиславича призвела до занепаду і розбратів у Галицько-Волинському князівстві. Відокремлені від Києва землі Галича і Волині вважалися родовими вотчинами і були закріплені за нащадками київського великого князя Ізяслава Мстиславича (1146–1154). Великий княжий домен передавався у спадок і майже завжди ця традиція супроводжувалася боротьбою, чварами і пролиттям людської крові. Але князі змушені були виділяти зі свого домену (тобто землі, яка належала особисто їм), села і навіть цілі райони, населені селянами, дружинникам, боярам, які перетворювали її у свою власність. Вони проявляли щедрість, щоб заручитися підтримкою дружини і найбільш впливових бояр, інакше князі просто ризикували бути поваленими. Бояри, у свою чергу, посилюючи своє багатство й авторитет, прагнули зміцнити власне становище й управляти не тільки вотчинами, але й усім князівством, що обіцяло примноження їхніх багатств. Так поступово в Галицько-Волинському князівстві склався могутній прошарок багатого і могутнього боярства.

Боярські усобиці й угорська окупація

Після загибелі в Польщі князя Романа правління князівством перейшло в руки бояр, яким важко було домовитися навіть між собою. А правителі сусідніх держав, угорські та польські феодали стали розпалювати усобиці в Галицько-Волинському князівстві. Фактично бояри вступили у змову з поляками й угорцями, які й поділили між собою Галицькі та Волинські землі. Київський князь намагався за допомогою половців урезонити бояр і припинити міжусобиці. Але великий боярин Володислав Кормильчич, який правив тоді в Галичі, фактично передав Дністровсько-Карпатські землі угорському королю Андрієві II (1205–1235) і польському князю Лешкові Білому. У 1214 р. Угорщина захопила Галич, а Польща – Перемишльську волость і північно-західну частину Волині.

Усе населення Галицько-Волинської Русі піднімається на боротьбу проти іноземних загарбників. У 1215, 1219 і в 1220–1221 рр. спалахнули масові народні повстання, унаслідок яких до влади приходить син князя Романа Мстиславича Данило Романович Галицький, один із найбільш авторитетних і сильних давньоруських князів, який мав прийняти на себе оборону і захист Південно-Західної Русі від монголо-татарської навали.

Правління Данила Галицького

Князь Данило вперше був поставлений на князювання в Галичі у 1211 р., але бояри вигнали його через рік. Упродовж майже 40 років він вів самовіддану боротьбу проти свавілля і міжусобиць бояр за об'єднання всіх сил Південно-Західної Русі для захисту від іноземних вторгнень. З 1221 р. Данило Галицький княжив на Волині та брав участь у першій битві русичів проти монголо-татар на р. Калка, а у 1237 р. він воював із лицарями агресивного Тевтонського ордену. Але тільки у 1238 р. князь зумів відновити свої права на спадкування влади й остаточно укріпитися в Галичі.

У своїй запеклій боротьбі проти боярських чвар і усобиць Данило покладався на міське населення, ремісників, купців, служивих людей. Він увійшов в історію як князь-містобудівник. За нього були засновані або розширені такі міста Південно-Західної Русі, як Львів, Холм, Данилів, Угровеськ, Дорогонич. Ці міста він заселяв новими жителями, дбав про розвиток ремесла і торгівлі, привертав у них заморських і місцевих купців. Економічний розвиток Червоної Русі сприяв посиленню її державної міці, підвищував авторитет князя в міжнародних справах. Але, мабуть, головною турботою Данила став захист Русі від монголо-татар і від християнських держав Східної та Центральної Європи, від яких князь Данило Галицький частіше отримував «удари у спину», ніж реальну союзницьку допомогу в боротьбі проти спільної для всіх монголо-татарської небезпеки.

Римська курія виявляла особливу активність у Дністровсько-Карпатських землях з кінця 20-х рр. XIII ст. Посланці Римського папи прагнули досягти, як їм

здавалося, важливих для себе переваг у Південноруських степах Північного Причорномор'я. Вони спробували поширити католицизм серед тюркомовних племен, які проживали тут, найперше, половців. Угорщина натиснула на придунайську (чорну) куманію, щоб підпорядкувати її владі короля. Римський папа Григорій IX у 1228 р. створив Половецьку єпархію на чолі з єпископом Теодориком, центр якої розташовувався на притоці Серету річці Молдова. Теодорик повинен був хрестити в католицтво половців на Нижньому Дунаї, що не могло не зачіпати інтересів населення і православної церкви у Дністровсько-Карпатському регіоні. Але головна небезпека для слов'янства Придністров'я, як і всієї Русі, прийшла зі сходу.

Монголо-татарське нашестя у Придністров'ї

Ще в 1224 р. великий монгольський правитель і полководець Чингісхан розділив свою державу між кількома синами. Старшому синові на ім'я Джучі дісталися Кіпчацький степ, Русь, частина Кавказу і Середньої Азії. Але вже через кілька років під його владою залишилася лише азіатська частина Половецького степу і Хорезм. Син Джучі й онук Чингісхана Бату (русичі називали його Батий, монголи – Бату-хан) у 1236–1242 рр. зумів організувати спільномонгольський похід. Унаслідок цього була завойована західна частина Половецького степу, Волзька Булгарія, Русь, а також підкорені країни від Балтики до Середземного моря – Польща, Угорщина, Болгарія, Чехія, Хорватія, Боснія, Сербія, Далмація та ін.

Монгольська армія дійшла до Центральної Європи. Імператор Священної Римської імперії Фрідріх II Штауфен, вельми освічена людина для свого часу, який виявляв великий інтерес до природничих наук (написав трактат «Про мистецтво полювати з птахами»), спробував організувати опір. Але щойно Батий зажадав від німців покірності, Фрідріх відповів, що готовий завідувати придворним соколиним полюванням хана. Ситуація змінилася, коли наприкінці 1241 р. Батий дізнався про смерть свого дядька Уґедея, який очолював Монгольську імперію в ролі каана (великого хана): він повернув свою армію назад на схід. Улаштувавшись у столиці Сарай-Бату на берегах Волги, далеких походів на захід Європи Батий більше не здійснював.

Багато лиха приніс Батий Руській землі. Так, за рік до смерті Уґедея він розгромив у 1240 р. історичний центр Русі м. Київ і направив орди на Захід. Монголо-татари не зачепили Придністровські землі, тому що рухалися більше на північ від Карпат. Але розгромивши Польщу, Угорщину, Чехію і вийшовши до кордонів Північної Італії та Німеччини, монгольська армія йшла у зворотному напрямку вздовж Дунаю. У 1242 р. вона досягла Буджацького степу й увійшла в Північне Причорномор'я, оселившись на величезних степових просторах від Дунаю до Каспію. Всі ці території увійшли до володінь створеної у 1243 р. Батиєм держави, відомої як «Золота Орда». Вогнем і мечем спустошивши землі північної Русі, Батий повернувся у свої східні кочовища, посилаючи звідти збройні загони для підпорядкування і розорення вцілілих

руських міст. Таким чином спустошувалися ті землі Русі, зокрема і Придністров'я, і міста Волині та Галича, які оминула Батиєва навала 1240–1241 рр. Галицькі та болохівські бояри поспішили визнати над собою верховну владу монголо-татар.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
- Тевтонський орден
- каан
- загони
- Половецька єпархія

1. Охарактеризуйте великокнязівську діяльність Романа Мстиславича. Як позначилася боротьба між князями і боярською опозицією на долі Галицько-Волинського князівства?
2. Чому князь Данило отримав прізвисько Містобудівник? На які верстви населища він покладався в боротьбі з опозиційним боярством?
3. Які землі завоював хан Батий? У чому проявилася слабодухість Фрідріха II? Перелічіть Придністровські землі, що увійшли до складу Золотої Орди.
4*. Як здійснювалася влада монголо-татар у підкорених землях? Які історичні наслідки мала монголо-татарська навала для руського народу?
5. Розкажіть про союзні плани київського князя й Івана Берладника. Що робив князь-ізгой, щоб захопити престол у Галичі? Що ви знаєте про долю І. Берладника? Чому його підтримувала міське «простолюддя»?
6. Як Володимирові Ярославовичу вдалося завоювати престол батька? Проаналізуйте історію боротьби за галицький престол і оцініть роль Придністров'я в ній.
7. Назвіть причини відходу людей із селищ у діброви і гори. Які історичні чинники призвели до формування в регіоні суперечливої, нестабільної етнополітичної ситуації?
8. Опишіть спосіб життя бродників і їхню роль у зовнішній політиці Південно-Східної Європи.

§ 11. ЗАНЕПАД І ВІДРОДЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПОДІЛЬСЬКОМУ УЛУСІ

Монгольське управління Придністров'ям

Розгромивши слов'янські поселення на Дністрі, основна частина монголо-татарського війська на чолі з Батиєм йде на схід, на Волгу й у Прикаспійські степи. Західним кордоном Золотої Орди став Нижній Дунай (тюрки називали його Туна)

з його притокою Серет, а східною – річка Дон. Придністровські землі перебували на західній периферії монголо-татарської імперії. У 1254 р. у Придністров'я з Дніпра приводить свою орду монгольський воєначальник баскак Куремса.

Монгольські хани призначали у завойованих землях своїх спеціальних представників – баскаків, які займалися збиранням данини і контролювали місцеву владу. Вони були безпосередніми керівниками військових ординських сил, розташованих у найважливіших руських містах, і забезпечували безпеку збирачів данини, послів та інших ханських чиновників, яких направляли в Руські землі. У підлеглості баскаків був апарат управління, що складався з даруг (безпосередніх збирачів данини); писарів, які проводили перепис народу з оцінкою наявних капіталів і цінностей; митників, які збирали податки з купців під час перевезення товарів і продажу їх на ринках; заставних, які збирали данину на дорогах і мостах, а також інших служителів золотоординської держави. Куремса відповідав головою перед ханом за своєчасний перепис жителів, набір війська, налагодження поштових повідомлень, збір і доставляння в центр до двору хана зібраної данини. У цьому процесі використовувалася десяткова система, що існувала на Русі здавна: кожен житель повинен був щорічно платити Золотій Орді одну десяту частину своїх статків.

Через сім років Куремсу замінив інший баскак на ім'я Бурундай. Це було пов'язане з недостатньою активністю Куремси у підпорядкуванні собі «ввірених» йому територій. Новий баскак зумів остаточно підпорядкувати ханові Придністровські землі як і всю Південно-Західну Русь. У районі нижньої та середньої течії Дністра знайдена велика кількість археологічних пам'яток Золотої Орди 40–60-х рр. XIII ст., особливо в передмістях Кам'янки (Кам'янський могильник), де ординці хоронили своїх знатних одноплемінників і де, очевидно, якийсь час розташовувався центр їхнього адміністративного управління.

Пізніше, в останні десятиліття XIII ст. і в перші десятиліття XIV ст., в регіоні з'являються дві етнокультурні зони монгольської держави, кордоном яких був Дністер.

Ногай і Токта

У середині 60-х рр. XIII ст. землі на захід від Дністра опинилися під владою золотоординського темника Ногая. Темником монголи називали командира, у підпорядкуванні якого перебувало 10 тис. воїнів. За часів золотоординського хана Менгу-Тимура Ногай займав головну адміністративну посаду в державі – беклярбека. Але наприкінці 60-х рр. XIII ст. Ногай оголосив себе незалежним від хана і повів свою орду з Північного Кавказу спочатку в Придністров'я, де на нижньому Дністрі була його ставка, а потім – на захід, у пониззя Дунаю. Ногай став правителем найзахіднішого улусу Золотої Орди від лівого берега Дунаю до Дністра зі ставкою в місті Ісакча на Дунаї. З 1270 р. він вже не тільки не підкорявся ханам Золотої Орди, але фактично навіть контролював їх.

Але ще будучи «простим» темником Ногай посилав збройні загони з берегів Дністра і Дунаю на всі боки, наводячи жах на Болгарію і Візантію. Він керував навіть виборами болгарських князів, а розбитий ним візантійський імператор Михайло VIII Палеолог віддав йому в 1273 р. за дружину свою дочку Єфросинію. З галицькими князями Левом Даниловичем і Мстиславом він підтримував дружні та союзницькі відносини, запрошував їх у спільний військовий похід проти Литви. У 1279 р. Ногай допомагав Леву Галицькому захопити польське місто Сандомир – центр римсько-каталицької єпархії, згодом князь підтримував беклярбека в антипольських походах у 1288 і 1291 рр.

У 1291 р. Ногай, який користувався незаперечним авторитетом у Золотій Орді, звів на престол татаро-монгольської держави сина хана Менгу-Тимура – Токту (1291–1312 рр.). На знак подяки за підтримку Токта передав у володіння Ногаєві Крим. У 1293 р. Ногай із Дністровсько-Дунайських земель, а Токта – із Прикаспійських здійснили спільний похід на Північно-Східну Русь, розоривши Муром, Володимир, Переяславль, Твер та інші міста. Однак через кілька років хан Токта став вважати обтяжливою силу свого покровителя і, вступивши у змову зі синами Ногая, завдав йому ряд ударів. У степах Нижнього Придністров'я війська Ногая були розбиті, а сам він був поранений, втік і невдовзі, у 1300 р., убитий. Потім прийшов кінець і нащадкам Ногая, які намагалися закріпитися у володіннях батька.

Незабаром більшість ногайців залишають Дністровсько-Дунайські землі та повертаються у Прикаспійські степи. Після смерті Токти у 1312 р. фактично закінчився батийський період в історії Золотої Орди. Татари приймають магометанську віру, що означало перехід цієї держави на інші шляхи розвитку.

Що ж стосується Лівобережного Придністров'я, то тут знаходилася тоді друга етнокультурна зона Золотої Орди в Північному Причорномор'ї. У цих краях ординці зосереджувалися в південній частині вододілу річок Дністер і Кучурган, де в районі сучасного Тирасполя і Бендер мешкала кочова знать ординців, яка підкорила собі більшу частину Південно-Західної Русі. Більш того, болгарський цар Феодор Святослав Тертер (1300–1321) після смерті Ногая і відходу його орди на схід займає західні землі ординців до Дністра. Решта ногайців вирушають на південь Правобережного Придністров'я у межиріччя Дністра і річки Аліяга, що пересихає. Цей район на європейських картах позначався тоді як «юрт Ногая».

За допомогою своїх одноплемінників татари захопили в цих краях землі, прилеглі до давньої переправи через Дністер біля Бендер. Переправа була вигідним починанням і дозволяла отримувати хороші бариші на торговому шляху, який пов'язував країни Близького Сходу з Європою. Крім того, золотоординці сподівалися, що ця територія може стати надійним плацдармом для боротьби проти болгар і свого повернення на Дунай. Насправді так все і сталося. За часів правління Узбек-хана (1313–1342) ординці просуваються на захід від Дністра, захопивши у свої руки не

тільки переправу через Дністер біля Бендер, але й через Дунай біля м. Ісакча. Через 10 років угорці знову витісняють ординців з Дунаю, і вони повертаються на Дністер.

Відродження слов'янства у Придністров'ї

Аж до середини XIV ст. позиції Золотої Орди у Придністров'ї були непохитні. На нижньому Дністрі та в центрі Пруто-Дністровського межиріччя навіть намічається певна стабілізація соціального й економічного життя. Це пояснювалося деякими особливостями татаро-монгольського ярма в нашому краї. Південна Русь, звичайно, зазнала катастрофи за часів походу Батия такого ж масштабу, що і Русь Північна. Посол Римського папи Джованні дель Плано Карпіні, проїждаючи через Південну Русь слідом за ордами Батия, записав, що він бачив у степах незліченну кількість людських черепів і кісток, запевняючи, що велика частина русичів була перебита або загнана в рабство.

Однак батиєві орди не знищили все населення. Постраждали лише жителі міст, та й то не всіх. У числі вцілілих була і фортеця Бакота на Дністрі. Більшість сільського населення, не сподіваючись на стійкість міських стін і не чекаючи на допомогу, покидали насиджені місця за перших звісток про рух монголо-татар у їхній край. В одному із джерел того часу – «Сказанні про вбивство в Орді князя Михайла Чернігівського» – проливається світло на ті засоби порятунку, які сучасники тоді вибирали: «Одні жителі втікали в далекі країни, інші ховалися у печерах земних, і в горах, і в лісах». Люди сотнями йшли в хащі лісів, у Карпати, ховалися в ущелинах, печерах і ярах, тікали в інші країни. Після відходу монголо-татар населення поверталося до місць свого звичайного проживання.

Діяльність Данила і Василька Романовичів

Поновлення населення і відтворення державності на Придністровських землях здебільшого відбувалося завдяки мудрості та кипучій діяльності князя Данила і брата його Василька. Щойно орди Батия відходили, вони налагоджували державний порядок і систему суспільного життя, зміцнюючи свою владу в Галичі та його провінціях. Батий ще не встиг далеко відійти від Придністров'я, а Данило вже їздив своєю державою, як сказано в літописі, «прагнучи встановити лад у землі». До того ж він доходив не тільки до південних кордонів свого князівства на Дністрі – фортець Бакоти і Калюса, – а й відвідував Пониззя. Князь шукав кошти для зміцнення безпеки кордонів всієї Південно-Західної Русі, яка складала тоді його спільне володіння із братом. Зрадників-бояр, готових підкоритися монголо-татарам без бою, князі карали рішуче і жорстко.

З 1243 по 1260 р. протягом 17 років монголо-татари особливо не турбували володіння Данила і Василька, лише двічі пройшли через Південно-Західну Русь на Литву (1258 р.) і Польщу (1259 р.). Але спустошень Русі під час названих походів

літописи не відзначають. Це був час, коли найвищих успіхів досягла державна діяльність князя Данила Романовича. Він не особливо церемонився навіть з ординцями. Так, у 1255 р. якийсь боярин Мілей, що командував гарнізоном фортеці Бакота на Дністрі, зрадив своїх і віддав це місто татарам. І тоді син Данила, князь Лев, за дорученням батька схопив цього воєводу, а заодно і татарського баскака Куремсу, який безуспішно штурмував місто Кременець. Владний і рішучий правитель Південно-Західної Русі Данило Романович до 1257 р. звільнив всі міста від підпорядкування ординцям, зокрема і Київ. Місцеві представники влади хана були навіть у якійсь розгубленості перед його активною діяльністю. І коли внутрішні вороги Галицького правителя з місцевих бояр намагалися нацькувати на нього ординців, переконуючи їх іти на Галич і розорити його дощенту, татари ухильно відповідали: «Данило князь лютий є!» І це з тим, що сам хан Батий затвердив Данила на володіння своєю вотчиною після того, як він у Золотій Орді пройшов через необхідні принизливі для руського князя звичаї та клятви у вірності монголо-татарам.

Посилення влади ординців у Придністров'ї у другій половині XIII ст.

У 1261 р. влада Золотої Орди надсилає у Південно-Західну Русь нового баскака, жорсткішого і рішучішого. Якщо Куремса, діючи за несприятливих для нього обставин і з малими силами, марно намагався підпорядкувати собі державу Данила і Василька Романовичів, то хитрий і владний баскак Бурундай без особливої боротьби змусив братів підкоритися ординцям. Він навіть зумів втягнути Романовичів у боротьбу Золотої Орди з литовцями. Бурундай припиняє успішну державну діяльність князя Данила і навіть мстить йому за вигнання ординців з «українної» Русі, як іноді називали в ті часи володіння Данила. Бачачи, що діяльність князів стає дедалі небезпечною для Золотої Орди, Бурундай зажадав від Данила і Василька знищити всі укріплення навколо міст. Були знесені оборонні споруди навколо руських міст Данилова, Львова, Кременця, Володимира, Луцька та ін. Після цього говорити про можливість будь-якої оборони або протистояння татарській навалі було вже неможливо.

Із 60-х рр. XIII ст. влада монголо-татар у Придністров'ї посилилася, а в останні десятиліття цього століття вона поширилася скрізь у всій Південно-Західній Русі. Державну діяльність з відродження і збереження руських традицій і порядків тут спробували продовжити сини братів Романовичів – князі Лев Данилович і Володимир Василькович. Князь Володимир навіть набув репутації князя-містобудівника. У 1276 р. він заснував і побудував поблизу лівого берега Дністра м. Кам'янець. Однак сила Галицько-Волинської держави була вже ґрунтовно підірвана, а її князі залякані, населення тероризоване. В останні десятиліття XIII ст. майже всі жителі басейну річок Дністер і Південний Буг виплачували ординцям данину, припинивши усілякі обов'язкові відносини з Галичем. Державні функції Галицько-

Волинського князівства поступово втратилися. На початку XIV ст. територія Пониззя була залучена до складу окремого улусу Золотої Орди – Поділля. Вся територія Придністров'я стала частиною Подільського улусу.

Придністровці під владою ординців

У цей період татарське панування у Придністров'ї набуває стабільності та відносно мирних форм. Жодних звісток про побиття населення або про масове відведення слов'ян у полон літописи не повідомляють. Татари навіть у дечому поступаються русичам. Оскільки збір данини баскаками та їхніми чиновниками завжди викликав у місцевих жителів напруження, ординці перестають посилати для цього своїх чиновників, а перекладають збір данини на плечі самих русичів. Встановлення правильної податкової системи супроводжувалося переписом населення Поділля.

Уся територія Подільського улусу була розділена на податкові округи – волості («тьми»), їх очолювали спеціальні уповноважені, «отамани», яких призначали ординці зі середовища місцевої знаті та які були відповідальними представниками населення своєї тьми. Вони відповідали перед завойовниками за правильний і своєчасний збір данини натурою і безперебійне доставляння її татарам. Тільки це одне і цікавило татар, у внутрішні справи місцевих слов'ян, у їхні звичаї, віру, мову і спосіб життя завойовники не втручалися. Були непоодинокі випадки, коли вони брали за дружин місцевих дівчат, хрестилися у православну віру, переймали руську мову і звичаї.

Однак ординці суворо стежили за тим, щоб жителі проявляли покірність і не думали про опір. На вимогу завойовників були зруйновані фортечні споруди у придністровських містах, і люди не мали права будувати нові. Проте населені пункти, зведені в домонгольські часи, продовжували існувати. Порівняно сприятливі умови, в які було поставлене руське населення Поділля стосовно татар, викликали наплив переселенців у північну частину Придністров'я. Вони йшли з тих районів, у яких становище було не таким успішним і татарські погроми тривали. У цей час у Пруто-Дністровському регіоні Подільського улусу починає процвітати торгівля, будуються і розширюються золотоординські міста. Одне з них – Шехр-аль-Джедід, яке знаходилося на місці городища Старий Орхей – було досить самостійним і навіть карбувало власну монету.

Міське життя і торгівля в ординські часи

Цікава доля і найдавнішого міста на берегах Дністра – Білгорода, заснованого в античні часи як Тіра. У XIII ст. монголо-татари захопили його і назвали Ак-Лібо. Але оскільки міський спосіб життя ординців особливо не приваблював, вони його незабаром покинули. Однак на відміну від Шехр-аль-Джедіда відхід монголо-татар з міста не означав його запустіння. Тут оселяються італійські купці, головним чином

генуезці, які перейменовують місто в Монкастро (Маврокастро). Генуезців вабило це торгове місто на Нижньому Дністрі можливістю вигідної торгівлі з тими Причорноморськими землями, умови в яких стали покращуватися після страшної катастрофи Батиєвих погромів і встановлення золотоординського режиму монголо-татарського ярма.

Поступово обсяг торгівлі факторії генуезців Монкастро зростає. Купці скуповували у місцевого населення сільськогосподарську продукцію, здебільшого зерно. На початку XIV ст. місто починають освоювати й арабські купці. Вони назвали місто Аккерманом і вважали його прикордонним торговим пунктом Золотої Орди, а Дністер (тюркською – Турла) араби згадують у своїх творах як одну з найбільших річок. Білгород був пов'язаний тісними торговими зв'язками з містами Криму, особливо з Кафою – основною комерційною факторією генуезців на Чорному морі, звідки торгові шляхи йшли в Поволжя і Закавказзя, в Середню Азію та Європу, Індію та Китай. Археологічні розкопки і знайдені артефакти, які належать до середини XIV ст., свідчать про зв'язки міста з Візантією, Болгарією, Італією, Іспанією.

Розвиток ординських міст і розквіт торгівлі зерном через Чорне море значно були обумовлені відродженням слов'янської цивілізації у Придністров'ї, пов'язаної з напливом сюди людей, заснуванням і розвитком міських і сільських поселень. Придністровці освоювали землі, що пустували, займалися хліборобством і ремеслом, у чому були зацікавлені й ординці. У свою чергу це зумовило відродження тут грошового обігу: в ходу були джучидські срібні дирхеми, мідні дрібні монети, а також гроші з центральних областей Золотої Орди.

Занепад Золотої Орди й ослаблення монголо-татарського ярма в Поділлі

У середині XIV ст. Подільська орда відокремилася від Золотої Орди внаслідок загального ослаблення монголо-татарської держави. Деякі літописні відомості, які дійшли до нас, говорять про «тьми» Подільського улусу як про незалежні володіння «отчичів і дідичів» Подільської землі. Верховна влада над улусом була в руках ординських темників, кочовища яких розташовувалися у степовій смузі Придністров'я, на південь від водойм Ягорлик, а також Синюхи і Тясмина. Дотепер саме в цій смузі Буго-Дністровського регіону велика кількість річок, урочищ, інших географічних об'єктів, а також давніх поселень мають назви тюркського походження. Представники тієї частини Золотої Орди, яка кочувала в південному Поділлі, залишалися в ній постійно і не змінювали своїх кочовищ з іншими ординськими колінами (племенами). Влада темників, які були начальниками в цій орді, була спадковою і, ймовірно, не дуже обтяжливою для місцевого руського населення.

Мабуть, ця обставина пояснює якийсь парадокс – чисельність руського населення в період монголо-татарського ярма була значно більшою, ніж до нього.

Справа в тому, що ще в дотатарську епоху давньоруське населення було витіснене кочівниками з Північного Причорномор'я. Селища русичів на лівому березі Дніпра не розташовувалися нижче річки Сула, а на правому – не південніше вододілу Росі й Тясмину, по Південному Бугу – не далі за його верхів'я до притоки Десни, а по Дністру – не нижче нинішнього українського міста Могилева-Подільського. Приблизно в цих межах знаходилося давньоруське населення упродовж всієї татарської епохи. Про Бакоту і Калюс – міста на Дністрі – джерела згадують як про місця вельми населені, також як і про Болохів та інші населені пункти Південного Бугу.

В ординські часи процес колонізації земель руськими дедалі поширюється на південь. Це пояснюється тим, що Придністровські землі, як і степи в басейнах Бугу і Дніпра, заселялися руськими полоненими, яких татари виводили з центральних областей давньоруських земель, з районів їхнього найбільшого зосередження. Татари поселяли їх поблизу своїх кочовищ, щоб вони освоювали землі, що пустували, сіяли пшеницю, виготовляли борошно, пекли коржі, кували підкови, робили зброю тощо. Руські жителі, мабуть, налагоджували якісь відносини з ординцями і платили їм данину в обмін на життя і відносно спокійне та мирне існування. В історичних джерелах жодних народних хвилювань і виступів проти монголо-татар у Південно-Західній Русі донині не зафіксовано.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– десяткова система
– баскак
– даруги
– заставні
– темник
– генуезці
– беклярбек

1*. Хто такі баскаки і чим вони займалися? Що являв собою апарат монгольського управління Руськими землями? Кого з баскаків, що сиділи на троні у Придністров'ї, ви знаєте?
2. Яку політику проводив темник Ногай щодо галицьких князів? Як «віддячив» йому хан Токта за зведення на престол? Перелічіть території «юрт Ногая». У чому полягає їхнє стратегічне значення?
3. Яких заходів для захисту свого життя вживало сільське населення?

4. Розкажіть про діяльність Данила та Василька Романовичів щодо відбудови земель. Як ви розумієте вираз «Данило князь лютий є!»?
5. Назвіть підсумки ворожої діяльності баскака Бурундая. У який Ординський улус увійшло Придністров'я?
6. Чому за часів ординського ярма у Придністров'ї були порівняно сприятливі умови для життя?
7. Розкажіть про торгове місто Монкастро (Аспрон, Ак-Лібо, Аккерман, Білгород-Дністровський). Як відродження торгівлі позначилося на житті людей у Придністровському регіоні?
8. Як проявився демографічний парадокс у Придністров'ї періоду ординського засилля? Чим пояснюється збільшення показників народонаселення?

Глава IV

ПРИДНІСТРОВ'Я У СКЛАДІ РУСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XIV – СЕРЕДИНА XVI ст.)

Вони билися за Придністров'я в XIV ст. (зліва направо): руський воїн, вершник Золотої Орди, литовський піхотинець

§ 12. ЗВІЛЬНЕННЯ ПРИДНІСТРОВСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОГО ЯРМА. РОЗВИТОК СЛОВ'ЯНСТВА В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ БРАТІВ КОРІЯТОВИЧІВ

Політична ситуація у Придністровському регіоні в першій половині XIV ст.

Ослаблення монголо-татарського ярма у Придністров'ї в першій половині XIV ст. значно було пов'язане з політичними труднощами в самій Золотій Орді. Управління величезними територіями і завойованими народами здійснювалося монголо-татарами на основі жорсткої централізованої влади, залякування і придушення захопленого населення, яке ненавиділо своїх гнобителів. Місцева ординська знать, що знаходилася на величезній відстані від центру держави – столиці Сарай-Берке – відчувала себе досить самостійною і незалежною. Хани не завжди могли пригнічувати сепаратистські наміри своєї адміністрації в різних регіонах. Груба військова сила, жахливі руйнування і репресії, супроводжувані величезними людськими жертвами, на яких тільки й трималася Золота Орда, не могли бути достатньо ефективними засобами державного управління навіть у системі, головною метою якої було пограбування поневоленого населення.

За хана Узбека (1312–1342) і його наступника хана Джанібека (1342–1357), які зуміли придушити смуту, пов'язану зі смертю хана Токти, централізація Золотої Орди доходить до вищої міри. Хани припиняють скликати всенародний з'їзд знаті – курултай, правлять одноосібно і перетворюють улуси в області на чолі зі своїми військовими ставлениками – емірами. Однак після вбивства Джанібека в 1357 р. починаються нові смути, коли на ханському престолі за два десятиліття побувало понад 25 осіб. Золота Орда в середині XIV ст. неухильно йшла шляхом розпаду.

У Дністровсько-Карпатському регіоні ослаблення ханського контролю сталося ще раніше. Тут зміцнюються позиції Тирновського Царства, яке до 1321 р., тобто до смерті царя Феодора Святослава, фактично контролювало землі північно-західного Причорномор'я і навіть витіснило генуезьких купців і католицьких священиків із м. Білгород, розташованого в гирлі Дністра. Зміцніле в період стабілізації слов'янства Галицько-Волинське князівство відновлює свій вплив у північно-східній частині Придністров'я. Уклавши союз із лицарями Тевтонського ордену (1316 і 1327 рр.), це князівство навіть зобов'язувалося захистити їхні володіння від ординських набігів. Про політичне відродження Галицьких земель свідчить створення тут на початку XIV ст. Галицької православної митрополії, одна з єпархій якої перебувала в пониззі Дністра – Білгороді. Це сприяє пожвавленню напливу слов'ян у райони Середнього Дністра і кодрів Пруто-Дністровського межиріччя.

Однак і ординці, що кочували на півдні Подільського улусу, не збиралися віддавати завойовані території. У 1337 р. вони перейшли Дунай і вторглися у Фракію.

Відтісняючи Болгарію, ординці за часів хана Узбека знову захоплюють Білгород і підпорядковують своєму впливові не тільки болгар, а й сербів. Однак відновлюючи своє панування на колишніх територіях Ногая, ординці зіткнулися зі зростаючою силою Угорського королівства. Нападаючи на східну провінцію Угорщини Трансільванію, монголо-татари несподівано для себе раптом зустріли рішучу відсіч від угорців-секуїв, які проживали тут. У 1345 р. військо секуїв під командуванням Андрія Лацкафі вщент розбило ординців, а невелика кількість тих, що залишилися живими, за словами венгерської хроніки, «втекли далеко в бік моря до інших татар». Відкинуті від угорських кордонів, ординці зосередилися в Північному Причорномор'ї, на Нижньому Дунаї та в Придністров'ї.

Польсько-угорське суперництво за Придністров'я

У другій чверті XIV ст. на багаті, але виснажені монголо-татарами Галицькі землі дедалі частіше стали звертати свій жадібний погляд польські феодали. У 1340 р. вони захопили кілька важливих фортець у Галичині, зокрема і Львів. Деякі галицькі бояри для захисту від поляків закликали на допомогу хана Узбека. Ординці закріпилися на Середньому Дністрі, сподіваючись, що Пруто-Дністровське межиріччя стане надійним плацдармом для нанесення ударів як по Угорщині, так і по Польщі. У цих умовах ворогуючі між собою королі Угорщини та Польщі вирішили налагодити відносини між собою й об'єднати зусилля для опору Золотій Орді.

У 1350 і 1352 рр. угорський король Людовик I (1342–1382) і польський король Казимир III (1333–1370) домовилися поділити територію, яка їм не належала. Угорщина відмовилася на користь Польщі від своїх претензій на Галицьку Русь, а Польща визнала за Угорщиною право захопити Східне Прикарпаття. Угорський король і його спадкоємці зберегли право викупити Галицькі землі за 100 тис. золотих флоринів (приблизно 353 кг чистого золота). Визнання поляками права угорської корони на землі на схід від Карпат зачіпало інтереси не тільки ординців, але, насамперед, тих людей, які тут проживали. Це були молдавани і, частково, вцілілі після Батиєвого погрому слов'яни, здебільшого, русини.

Створення у Дністровсько-Карпатських землях молдавської держави

Процес формування молдаван як етносу був досить звивистий і складний. Найдавнішими предками молдаван були північнофракійські племена гетів і даків, яких у I–II ст. піддали романізації на території римської провінції Дакія, і вони перейняли народну латинь, забувши мову фракійців. Після ліквідації варварами провінції Дакія вони йдуть на Балкани. У VI–IX ст. романізовані фракійці асимілюються зі слов'янами і створюють новий етнос – волохів, а потім деякі з них залишають володіння Візантійської імперії, переселившись у Карпати, де живуть замкнутими волоськими

общинами і займаються відгінним скотарством. Оскільки кочівники в гірські райони не навідувалися, карпатські волохи уникли трагічних катастроф, пов'язаних з набігами узів, печенігів, торків, половців, монголо-татар.

З XII ст. частина карпатських волохів стала переселятися на схід від Карпат, оскільки Угорщина захопила їхні общинні землі та насаджувала феодальні відносини. Не останню роль у цьому переселенні відігравав і конфлікт вірувань – угорці були католиками, а волохи прийняли православ'я ще на Балканах від Візантії. Зазнаючи експлуатації та релігійних утисків з боку католиків, східні волохи зі слов'янами підняли повстання проти угорської корони. У XII–XIII ст. вони намагаються піти подалі від угорських феодалів і поступово заселяють землі на схід від Карпат до Серету, а потім – і до Пруту. Тут волохи зустрічають русинів (відламки давньоруського населення), чисельність яких сильно зменшилася після набігів кочівників, проте вони продовжували існувати в місцях свого традиційного проживання. Як волохи, так і русичі були православними, близькими за своїми звичаями, вірою, менталітетом.

Асимілюючись, змішуючись один з одним, проживаючи спільно або близько один до одного, східні волохи і східні слов'яни поступово упродовж XII–XIV ст. формують новий етнос. За назвою річки Молдова (притока р. Серет) ці люди стали називати себе молдаванами. У 1359 р. молдавани, повставши, звільнилися від влади угорського короля й утворили свою незалежну державу – Молдавське князівство, межі якого тягнулися між Карпатами і Серетом, потім розширилися на схід до Пруту, а в останні десятиліття XIV ст. – і до Дністра. У цей період у Дністровсько-Карпатському регіоні на захід від Дністра відбувається формування класів феодального суспільства, складається економічна, територіальна, культурно-мовна спільність молдаван, утворюються інститути державності – монарх (воєвода, згодом – господар), апарат влади, законодавство і суд, збройні сили, грошова система тощо.

Утворення в 1359 р. незалежної Молдавської держави вплинуло і на політичне становище Придністровських земель. Наступу угорців на володіння ординців тепер заважали кордони нової держави. Спроби короля відновити свою владу на землях на схід від Карпат не увінчалися успіхом. Як записано в угорській хроніці тих часів, «король посилав туди кілька разів військо, але кількість волохів настільки збільшилася в цьому краї, що він став особливим королівством». Однак основний удар по ординцях у Поділлі завдала не Угорщина, а Велике князівство Литовське.

Захоплення Галицької Русі Польщею

У середині XIV ст. татаро-монголи, що розташовувалися в найзахіднішому – Подільському – улусі Золотої Орди, внаслідок загального ослаблення цієї держави були досить самостійними і незалежними від столиці. Але вони дуже ревно спостерігали за постійним звуженням підконтрольної їм території та всіляко

намагалися перешкодити цьому процесові. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XIV ст. після нищівної поразки, понесеної ординцями від трансильванських секуїв, польський король Казимир III Великий, вирішивши, що настав слушний момент для територіальних завоювань, захоплює Галицьку Русь. Татари перебували в союзницьких відносинах з великим князем Русько-Литовської держави Ольгердом (1345–1377), який виступав як суперник Польщі в Червоній Русі. Війна Литви з Польщею за галицьку спадщину була для ординців аж геть не байдужа, адже польський король заявив свої претензії на землі всього Придністров'я як на колишній Галицький уділ.

Подільські татари стали допомагати Ольгерду в його суперництві з Польщею й уклали в 1351 р. з ним союз, за яким перший визнавав за татарами законність їхньої влади в Поділлі, в той час як польський король вважав ці землі своїм володінням. Разом із татарами в 1352 р. литовці здійснювали спустошливі набіги на Польські землі, маючи намір надалі громити поляків у зайнятих ними містах Галичини – Львові, Белзі та Холмі.

Перемога Ольгерда над татарами. Кінець ординського ярма у Придністров'ї

Щоб перетягнути на свій бік ординців і не допустити їхній союз із Русько-Литовською державою, король змінив тактику. У 1356 р. він відправив татарським власникам Поділля посольство з дорогими подарунками, сподіваючись на їхнє позитивне рішення. Про свою хитрість він повідомив магістрові Ордену хрестоносців у листі, в якому стверджував, що з його пропозицією погодилися, обіцяли йому допомогу у війні проти Ольгерда сім татарських князів. Мабуть, ця мінливість ординців призвела до того, що великий князь зважився на військовий похід, результатом якого і стало звільнення Придністров'я від татарського панування. У 1362 р. русько-литовське військо здобуло рішучу перемогу на берегах Синюхи (ліва притока Південного Бугу) над трьома татарськими «отчичами і дідичами Подільської землі».

Ватажків ординців, які зазнали поразки, звали Бек-Хаджі-бей, Кутлубуга і Дмитро. Придністров'я перебувало в підпорядкуванні у Хаджибея. Багато географічних назв, які збереглися, нагадують досі про це ім'я – Хаджибейський лиман, Хаджибейські каменоломні, Хаджибейська гавань. Про Кутлубугу відомо, що він згідно з ярликом хана Токтамиша володів Кримом. Територія, підконтрольна хрещеному татарському князеві Дмитру, розташовувалася у верхів'ях Південного Бугу. Загони розбитої татарської Орди пішли до Криму, інші – за Дунай, у Добруджу.

На цьому монголо-татарський період в історії Придністров'я закінчився. В 1362 р. регіон увійшов до складу держави, яка носила офіційну назву Велике князівство Литовське і Руське.

Залучення Придністров'я до Русько-Литовської держави

Території, приєднані Ольгердом до цієї держави, були великі та багаті, незважаючи на багаторічне поневолення монголо-татарами. Їхні кордони окреслювалися так: ліва половина басейну Дністра від його гирла до Чорного моря; басейн Південного Бугу і нижня частина водойми Дніпра на його правому березі від р. Рось до Чорного моря. Ці землі тоді стали називати Подільськими, Поділлям, західними межами якого і було Придністров'я. Приєднання до Русько-Литовської держави такої території вирішило долю і Києва, оскільки навколо нього розташувалися володіння Ольгерда. Захоплення Києва, як повідомляє руський літопис, сталося безкровно. Ставленик Орди Федір, який правив у Києві, був просто зміщений з київського престолу, й управління віддане синові Ольгерда князю Володимиру.

Подільські землі були передані в управління чотирьом племінникам Ольгерда, синам його брата князя Коріята – Юрію, Олександрові, Костянтинові та Федорові Коріятовичам. Але південні степові зони Поділля залишалися в руках ординців, тут продовжували кочувати їхні збройні загони. Тому брати Коріятовичі насамперед постаралися убезпечити жителів своїх володінь.

Діяльність братів Коріятовичів щодо відродження слов'янства у Придністров'ї

Ставки Коріятовичів розташовувалися у Верхньому Подністров'ї неподалік одна від одної. Для успішної державної діяльності з облаштування та розвитку Придністров'я й отриманих у володіння територій братам потрібна була підтримка і постійна допомога місцевого слов'янського населення. Тому вони проводили політику, яка не могла не викликати у жителів цього регіону співчуття і схвалення. Вперше за ціле століття сильна держава, населена руськими людьми, брала на себе турботу про їхній захист, організацію та упорядкування їхнього життя. Коріятовичі радяться з ватажками подільських громад – отаманами – і радять їм не платити більше данину залишкам татарських орд, оскільки русько-литовські полки, які в середині 60-х рр. XIV ст. з'являються на цих землях, гарантують безпеку руського населення і незалежність його від монголо-татар.

Щойно брати, за словами літопису, «почали боронити Подільську землю від татар», вони взялися за озброєння населення, будівництво оборонних споруд для посилення безпеки земель. Брати діяльно відроджують на Дністрі старі укріплення в містах (Бакота), зводять нові фортеці (Смотрич, Кам'янець, Скала та ін.). Вони вводять нове адміністративне управління звільненими землями, розділивши їх на п'ять округів, у кожному з яких розташовувалися зведені ними фортеці та замки – Кам'янець, Смотрич, Бакота, Скала і Червоноград. Функції центру Поділля переходять від Бакоти на Дністрі до заснованого братами міста Кам'янець, який являв собою неприступну фортецю. Бакота стає центром одного з повітів (округів). Керували

ними намісники князів – старости. Прикордонне положення Придністров'я між Литвою, Польщею, Угорщиною і Молдавією сприяло активізації відносин Коріятовичів із сусідами, поготів, що Золота Орда і татари, які кочували у степах, як і раніше були реальною загрозою для безпеки жителів Поділля.

Руський літопис повідомляє, що до часу появи братів Коріятовичів на Дністрі тут не було жодного міста, «ні деревом рубленого, ні каменем побудованого». Кочівники і монголо-татари не були зацікавлені в тому, щоб населення мало можливість сховатися за фортечними стінами. Зі зведенням укріплених міст князі Коріятовичі стали заселяти їх торгово-промисловими людьми, піклуватися про господарське освоєння Придністров'я, пожвавлення його економічного життя.

У 1374 р. Коріятовичі надають м. Кам'янець «магдебурзьке право» (у слов'янських землях його називали «німецьким правом»), яке передбачало самоврядування міста, право власності на землю, судову незалежність, податкові пільги, широкі можливості для розвитку ремесла і торгівлі, звільнення від феодальних повинностей на 20 років. Це був поширений прийом для залучення жителів до діяльності з освоєння земель. У 1385 р. краківські купці отримують від князя Костянтина Коріятовича спеціальну грамоту на право вільної торгівлі в Поділлі. Міста і села, які знаходилися довгий час під гнітом татаро-монголів, князі віддавали у приватне володіння з умовою швидкого їхнього відродження і заселення.

Така політика давала свої плоди. Колишні татарські аули, спорожнілі та покинуті своїми господарями, швидко заселялися слов'янами. Знову закипіло життя в Татариськах під Кам'янцем, Татариськах (Мукарів) у районі притоки Дністра р. Ушиця, Татариськах під Стітковом, а також Кочубеєві, Котлубаєві й інших селах. Залучаючи в землі Верхнього Придністров'я поляків, князь Юрій Коріятович видав у 1375 р. грамоту на заснування католицького Смотрицького Домініканського монастиря.

Результати державної діяльності братів Коріятовичів високо оцінювали сучасники. За свідченням руського літопису вони «всі міста Подільські обмурували і всю землю Подільську осіли» (заселили).

Князі Коріятовичі

Незважаючи на те, що подільські князі Коріятовичі відіграли велику роль в упорядкуванні та відновленні Південно-Західної Русі після її звільнення від монголо-татарського ярма, достовірних історичних відомостей про них збереглося небагато. Старший із братів – Юрій, котрий вигнав ординців з південної частини Дністровсько-Карпатських земель, – був не тільки верховним володарем Поділля. Відомо, що він вирушив у Молдавію, щоб одружитися з Анастасією (дочкою господаря Лацко, який не мав спадкоємця) і зайняти престол Молдавського князівства. Як весільний подарунок він, ймовірно, в 1374 р. передає Молдавії Білгород (Монкастро) і південну частину Пруто-Дністровського межиріччя. Однак його планам не судилося

збутися – незабаром він був отруєний молдавськими боярами і похований у Вашулянському монастирі біля м. Бирлад, а до влади в Молдавії прийшла нова династія Мушатів, яка залишила собі і Білгород, і весь південь Пруто-Дністровського регіону, що примикав до Дунаю та Чорного моря.

Другий брат – Олександр – під час князювання в Поділлі шукав підтримки у Польщі, за що був позбавлений литовською аристократією свого уділу. Решту своїх днів провів у замку в Смотричі на лівому березі Дністра. Третій брат – Костянтин – якийсь час керував територією між гирлами Дністра і Дунаю з Білгорода. Ця територія тоді була частиною Молдавії як подарунок Юрія Коріятовича і користувалася автономними правами після вигнання ординців. З Костянтином вели переговори італійські купці про статус такої важливої для них торгової факторії Монкастро. Польський король пропонував князеві за дружину свою дочку, але Костянтин відмовився і, згідно з літописом, «помер на своїй державі», тобто в місті Бакота на Дністрі.

Молодший з Коріятовичів – князь Федір – спочатку недовго перебував у Поділлі, він поїхав у Чорну Русь правити Новогрудським уділом свого батька. Але після смерті трьох старших братів Федір повертається на Дністер і живе в Кам'янецькому замку. Після Кревської унії, яка поєднала Польщу і Литву під скіпетром короля Владислава Ягайла, подільський князь приносить йому присягу вірності у 1386 р. Оскільки не всі підтримували Кревську унію, Федір змушений був вступити в союз із київським князем Володимиром Ольгердовичем, сіверським князем Корибутом Ольгердовичем, вітебським князем Свидригайлом Ольгердовичем і господарем Молдавії Романом. Але противник унії – великий литовський князь Вітовт – розбив молдавсько-подільські війська. І Федір з родиною залишає територію Придністров'я, попрямувавши в Угорщину, де король виділив йому землі замість прав на Поділля. Придністров'я було передане в тимчасове управління воєводи Нестиса, на підмогу якому прибули молдавські й угорські військові підрозділи. І князь, і король сподівалися, що міцні фортеці у Придністров'ї витримають облогу військ Вітовта до підходу угорської армії. Однак Вітовт без зусиль зайняв Брацлав і Сокілець, а жителі Кам'янця вночі самі впустили у своє місто литовсько-руські війська. Інший воєвода, на ім'я Несжал, здав без бою фортеці Смотрич і Скалу. Незабаром Кам'янець передають у володіння одному з польських вельмож. Придністровські землі на півтора десятиліття перейдуть у руки Польщі.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– курултай
– єпархія
– народна латинь

– русини
– факторія

1. З якими фактами пов'язане ослаблення ординської влади у Придністров'ї в першій половині XIV ст.?
2. У чому полягали інтереси королів Угорщини і Польщі в Галицькій Русі?
3*. Простежте генезис формування молдавської народності. В якому році утворилося Молдавське князівство? Які важливі події в цей же час відбувалися в Московській Русі?
4. Як завдяки союзницьким відносинам посилилися позиції князя Ольгерда? Коли і за яких обставин відбулося падіння ярма монголо-татар у Придністровських землях?
5. Складіть схему адміністративного управління Поділля братами Коріятовичами. Що робили брати для захисту Поділля від татар?
6. Розкрийте поняття «німецьке право». З якою метою воно було надане м. Кам'янець?
7. Порівняйте підсумки політичної діяльності кожного із братів Коріятовичів. Як це було пов'язане з особистою долею братів?

§ 13. ПРИДНІСТРОВ'Я І БОРОТЬБА ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ СПАДЩИНИ

Характер державності Великого князівства Литовського і Руського

Як відомо, в битві на Куликовому полі (1380 р.) руські війська Дмитра Донського розбили монголо-татарську армію темника Мамая. Куликовська битва, хоча і не знищила татаро-монгольське ярмо, але завдала сильного удару Золотій Орді, який прискорив її подальший розпад. Наслідком цієї битви стало посилення ролі Москви в об'єднанні розрізнених руських князівств та утворення Руської держави. Остаточне повалення ординського ярма на Русі відбулося після «стояння на Угрі» 1480 р., коли війська великого князя московського Івана III без бою змусили відступити хана Великої орди Ахмата.

Але існував й інший центр об'єднання Руських земель, який позбавив від монголо-татарського ярма багато князівств за два десятки років до Куликовської битви. І Придністров'я в XIV ст. потрапило в зону тяжіння саме цього центру – Литовсько-Руської держави, яка звільняла від ординців західні та південні князівства Давньоруської держави і поєднувала їх з не меншою цілеспрямованістю, ніж це робили згодом московські князі.

У 30–40-х рр. XIV ст. була зроблена перша спроба об'єднати східно-литовські землі та слов'янські території Чорної Русі (в районі річки Німан). Литовський князь Міндовг створює Велике князівство Литовське не тільки на власне литовських, а й на частині білоруських земель, потім поширює свою владу на Гродно, Полоцьк, Вітебськ і Смоленськ. Проти такого розширення Литви за рахунок Руських земель виступив Данило Галицький, який організував у середині XIII ст. кілька військових походів проти Міндовга за підтримки інших руських і польських князів, а також Лівонського ордену. Наприкінці XIII ст. шляхом об'єднання Руських земель із Литовськими пішла нова династія, одним із засновників якої був князь Гедимін (1316–1341). За його часів держава офіційно стала називатися «Великим князівством Литовським, Жмудським і Руським».

Населення Литви і Жмуді, тобто жителі прибалтійського узбережжя, недоброзичливо сприймало розширення меж держави за рахунок Руських земель, побоюючись втратити в цьому русько-литовському конгломераті своє переважне значення, не бажаючи поступатися своїми позиціями в неминучому посиленні руської основи у князівстві. Деякі представники знаті через негативне ставлення до нової династії навіть схилялися до союзу з одвічними ворогами литовців – хрестоносцями. Князь Гедимін, навпаки, ставився з великою довірою до руського населення, шукав у ньому опору для утвердження своєї влади. І сам князь, і його сини були одружені з руськими княжнами, у дворі панувала руська мова як державна, вона вживалася і в діловодстві, оскільки корінні литовці своєї писемності тоді не мали. Православ'я стало у князівстві основною релігією, тому що литовці в масі своїй були язичниками, хоча багато знатних жителів охрестилися у православну віру. З розширенням князівства за рахунок земель Білої Русі, частини земель Малої Русі, Червоної Русі та Великої Русі й територій колишньої Давньоруської держави, руський культурний вплив став у Литві панівним. Обрусінню були піддані не тільки Гедиміновичі, а й багато інших представників знаті.

Чим пояснюються військові та дипломатичні успіхи литовських князів, які упродовж декількох десятиліть створили величезну державу від Балтійського моря до Чорного, від Дністра до Оки, не важко зрозуміти. Держава, дев'ять десятих території якої становили Руські землі та населення якої у своїй переважній більшості було руським, створювалася у сприятливих для Гедиміна і його спадкоємців умовах, коли руські князівства охоче визнавали над собою владу литовської династії та із задоволенням приєднувалися до Русько-Литовської держави, щоб позбутися від страхіть монголо-татарського панування. Тим паче, що жодного національного чи релігійного гноблення руські люди у складі цієї держави не відчували. Після приєднання Руських земель до князівства істотних змін в устрої життя, в суспільному устрої, культурі і віруваннях людей не відбувалося. Характер і усталені традиції місцевого життя не змінювалися, як і політичний лад, побутові умови, релігійні погляди і духовні потреби людей. Та й самі великі князі не раз заявляли: «Мы старины не рухаем, а новин не

уводим» (старовину не руйнуємо, а нововведень не запроваджуємо). І це цілком узгоджувалося з побажаннями і надіями населення, яке звільняли від ординської неволі. Збереження широкої автономії, відсутність централізації в державному управлінні, захист від татарських руйнувань – все це зумовило повне непротивлення як привілейованих станів, так і широких народних верств князівств, залученню їхніх земель до складу Великого князівства Литовського.

Таким чином у XIV ст. складаються два могутні центри об'єднання Руських земель: централізоване Велике князівство Московське і федеративний конгломерат земель і володінь, які не складали єдине ціле, – Велике князівство Литовське і Руське. Між ними не могла не виникнути конкурентна боротьба у справі збирання Руських земель. Але умови для остаточної перемоги були різні. Московське князівство являло загалом досить однорідне етнічне середовище і переслідувало настільки ж однорідні цілі – об'єднання всіх Руських земель у єдину могутню державу, здатну повністю звільнитися від монголо-татарського ярма і захищати себе від будь-якої можливої агресії в майбутньому. Водночас численні фінські племена, що населяли північні території Великої Русі, становили пасивну масу, яка легко асимілювалася русичами. Вони не висували власних державних ідей і не впливали на політичні прагнення Московської держави.

Становище Руських земель у складі Литви

Зовсім іншим було становище держави, у яку в XIV ст. увійшло Придністров'я – Великого князівства Литовського. Крім численних слабких, розрізнених, зруйнованих монголо-татарами руських володінь, які в той же час зберегли свій високий культурний рівень, тут існував литовський центр, тобто Литовські землі, населення яких висунуло зі свого середовища правлячу династію. Водночас литовське населення мало свої власні етнічні традиції та державні стремління. Інтереси давньоруського населення для литовців залишалися чужими. Найбільш важливими для них спочатку була боротьба з німецькими лицарями, а потім – відносини з Польщею. Після Кревської унії 1386 р., за якою Польща і Литва вступили на шлях об'єднання, литовські князі у міру зміцнення своїх зв'язків з польською елітою поступово втрачали інтерес до руського населення держави. Виснажуючи сили в боротьбі з Москвою, вони так і не змогли скласти серйозної конкуренції московським князям, які збирали Руські землі повільно, але терпляче і наполегливо.

Велике князівство Литовське врешті-решт виявилося неспроможним як центр об'єднання Руських земель і відновлення руської державності. Більш того, окатоличення литовців, а потім і об'єднання Литви та Польщі в єдину католицьку державу – Річ Посполиту – призвели до того, що православне руське населення опинилося на своїй землі як окупований і гноблений народ, доля якого вирішувалася єзуїтами і польськими магнатами. Українці та білоруси вели довгу та кровопролитну боротьбу

за своє національне звільнення, унаслідок якої Річ Посполита зрештою розпалася, а Польща була розділена європейськими державами. Однак у XIV ст. ніхто такого розвитку подій, звичайно, не міг і припустити. Навпаки, обрусілі литовські князі були сповнені рішучості захистити Руські землі не тільки від монголо-татар, але й від агресивних намірів жадібних польських феодалів.

Великий литовський князь володів столицею князівства – містом Вільно – і прилеглою до нього територією. А центр, навколо якого складалася Русько-Литовська держава, знаходився в Чорній Русі (із середини XIV ст. ця область називалася землею кривичів). До нього приєднуються Полоцька і Мінська землі, Турівське і Пінське князівства. Син Гедиміна Ольгерд одружився з єдиною спадкоємицею вітебського князя і заволодів Вітебськом. Таким же мирним шляхом була здобута Волинь, потім – землі Сіверські й Чернігівські. Після смерті Гедиміна його брат і сім синів розділили князівство на вісім частин, але перед обличчям німецької загрози князі вирішили передати управління державою двом найбільш авторитетним із них – Кейстуту й Ольгерду. Кейстут зосередився на власне литовських районах князівства і боротьбі із хрестоносцями, а Ольгерд, який все життя провів на Русі, займався руськими справами і відносинами з Руссю. Він майже подвоїв кількість Руських земель у складі Литви і віддав фактично руській народній основі та руській культурі чільне місце в Русько-Литовській державі. До цього князівства за Ольгерда і були приєднані Придністровські землі разом з усім Поділлям і Галицько-Волинськими та Київськими князівствами, які були тоді двома відносно життєздатними державами на території сучасної України.

Ольгерд і Кейстут очолювали Русько-Литовську державу з 1341 по 1377 р. За таких умов Ольгерд розширив її межі від Дністра до Оки й Угри на сході. У ярлику, який кримський хан Менґлі Ґерай видав спадкоємцеві Ольгерда, князеві Вітовту, поступаючись йому своїми правами на землі, які нібито належать татарам, ця західна руська область окреслюється так: «Подільську тьму, з усіма виходами, і з даньми, і з землями, і з возами: Кам'янецьку тьму, Браславську тьму, Сокальську тьму, Звенигород, Черкаси, Хаджибеїв маяк». Поляки розуміли під Поділлям територію від Дністра до Дніпра з містами Кам'янець, Червоноград, Бакота, Смотрич, Скала, Межибіж, Брацлав, Вінниця, Біла Церква, Звенигород, Тарговиця, Черкаси, Очаків. Хани Золотої Орди не перешкоджали розширенню Русько-Литовської держави, зайняті власними заворушеннями і розподілом центральної влади. Але вони продовжували вважати відторгнуті Ольгердом землі, включно із Придністров'ям, своїм улусом і часто відновлювали суперечки щодо цих територій з Литвою.

Кревська унія та польсько-литовське зближення

Після смерті Ольгерда в 1377 р. Великим князем литовським стає його син, внук Гедиміна, Ягайло, який продовжив антимосковську політику свого батька, а під час Куликовської битви був союзником Мамая за умовами договору, укладеного

ним проти Москви із Золотою Ордою. Будучи великим князем литовським з 1377 по 1392 р. (з перервою), він у 1385 р. підписав, з ініціативи польських феодалів, Кревську унію і, одружившись з польською королевою Ядвігою, став і королем Польщі. Для того щоб зайняти трон, Ягайло Ольгердович спочатку зробив спустошливий набіг на Польщу, а потім відправив послів, пропонуючи себе як нареченого. Ядвіга, яка з дитинства була заручена з австрійським князем Вільгельмом і таємно зустрічалася з ним у Кракові, усіма силами намагалася уникнути цього шлюбу, поготів, що зовні Ягайло був вкрай непоказний і навіть «звіроподібний». Щоб оглянути нареченого, польські феодали послали спеціальну людину, яка переконала наречену, що «Ягайло, як є – людина». Перед укладенням шлюбу в замку м. Крево було підписано угоду, за якою Ягайло приймав католицьке хрещення і зобов'язався хрестити в католицтво язичників-литовців. Польща і Литва переходили під владу єдиного правителя короля Владислава II Ягайло (це ім'я прийняв новий король), хоча внутрішнє управління зазначених держав зберігало відмінності.

У Русько-Литовській державі Кревська унія 1385 р. викликала різке невдоволення і навіть повстання. Ягайло був змушений піти на угоду зі своїм двоюрідним братом Вітовтом, сином князя Кейстута, убитого самим Ягайлом незадовго до унії. У 1392 р. Вітовт прийняв титул Великого князя і почав зближатися з Москвою. Князь Василь I, син Дмитра Донського, втікши із золотоординського полону, потрапив у Молдавію, а зустрівшись із Великим князем Вітовтом, попросив за дружину його дочку Софію, з якою і одружився. У такий спосіб Вітовт підсилює свій вплив у Литві й отримує практично на все життя всю владу над державою. Будучи сам католиком, Вітовт піклувався про православ'я і користувався підтримкою руського населення князівства. Однак протистояти польсько-католицькому наступу на всі боки державного розвитку і народного життя Вітовт вже не міг. Русько-Литовська держава дедалі більше розколювалася на дві ворожі одна одній національні та релігійно-політичні сили: литовці (католики), з одного боку, і русичі (православні) – з іншого. Перебуваючи в місці перетину різних держав, інтересів і сил, Придністров'я набувало важливої ролі у протистоянні, яке намічалося. Бо і Польща, і Литва, і Угорщина, і Золота Орда, і Молдавія, та інші країни реалізували тут свою політику, захищали власні інтереси, як вони їх розуміли. Тільки думку самих придністровців ніхто не брав до уваги.

Виступивши проти Кревської унії, князь Вітовт всерйоз побоювався, що Придністров'я разом із Поділлям і Волинню може захопити Польща, оскільки ці території фактично були дорогою на Україну. Прагнення до збереження залишків давньоруської державності керувало придністровськими князями Коріятовичами, вітебським князем Свидригайлом, волинським Любартовичем, київським Володимиром Ольгердовичем і новгород-сіверським князем Корибутом, коли вони, як і Вітовт, були готові взятися за зброю, захищаючи свої Руські землі, руське населення, руську мову і, звичайно, православну віру.

Придністров'я в польсько-литовських протиріччях

Але король Владислав Ягайло зумів перехитрити всіх. Гедиміновичі побоювалися енергійного, вольового і рішучого князя Вітовта не без підстав. Подільський князь Федір утік від Вітовта в Угорщину, де польський король змусив його принести васальну присягу вірності самому королю. Тоді Вітовт приводить у 1393 р. свої війська в Поділля. Спочатку він підпорядковує собі міста Брацлав, Сокілець та інші, а в одну з ночей він приходить у Верхнє Придністров'я. Місто Кам'янець охороняли війська з Молдавії. Між руським населенням міста і найманцями виникли суперечки, чим і скористався Вітовт, захопивши Кам'янецьку фортецю, яку вважали неприступною, без особливих зусиль, на його сторону переходить і Червоноград.

Однак польські війська, які поневолили Галичину, стали вагомим аргументом у суперечці між Вітовтом і польським королем Ягайлом. Ці розбіжності стосувалися того, кому будуть належати землі Придністров'я. Вітовт, зайнятий у цей час боротьбою з татарами, був неспроможний протистояти польському тискові з вимогою «поступитися» королю західною частиною Поділля на лівому березі Дністра.

Після цього король захоплює Придністровські землі, переконуючи Вітовта «по-доброму» продати йому цю територію приблизно за чотири тонни срібла (20 тис. кіп празьких грошів) і відвести звідси свої дружини. На півтора десятка років Придністров'я стає територією Польського королівства. Придністровців знову втягують у жорсткі кровопролитні суперечки: хто тут господар, хто має право володіти цими землями – ординці, Угорщина, Польща, Литва.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
- – правляча династія
- – етнічні традиції
- – магнат
- – унія
- – Русь: Чорна, Велика, Мала, Біла, Червона

1. Наведіть аргументи на захист твердження про обрусіння Гедиміновичів і литовської знаті.
2. Чому населення руських князівств не перешкоджало встановленню влади литовських князів? Вкажіть не менше трьох причин.

3*. У силу яких обставин склалися два центри об'єднання Руських земель? З курсу історії Росії згадайте, які чинники зумовили перемогу Москви у цьому суперництві?

4. Як згодом змінювалося становище руського населення в Литовсько-Руській державі? Які обставини змусили українців і білорусів вести довгу і кровопролитну боротьбу за національне визволення?
5. Охарактеризуйте досягнення політичної діяльності князя Ольгерда.
6. Дайте порівняльну оцінку діяльності князів Ягайла і Вітовта. Як шлюбні союзи впливали на могутність цих князів?
7. Які негативні наслідки вбачало руське населення у Кревській унії? Розкажіть про вплив унії на Литовсько-Руську державу.
8. Чому польському королю вдалося умовити Вітовта продати Придністровські землі?

§ 14. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКЕ СУПЕРНИЦТВО І ЗАХОПЛЕННЯ ПОЛЯКАМИ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ ПРИДНІСТРОВ'Я

Придністров'я під владою польського магната

Отримавши від великого князя Вітовта дністровську частину Поділля, король Ягайло в червні 1395 р. передає в нагороду ці землі у вічне володіння своєму фаворитові, польському магнату – краківському воєводі Спиткові Мельштинському за підтримку Ягайла під час обрання його на королівський трон. Іншу половину Поділля, яка розташовувалася у верхів'ях і середній течії Нижнього Бугу (в районі сучасної Вінниці), король спочатку залишив Вітовту, а потім передав у лен князеві Корибуту Ольгердовичу. Поляки розглядали віддання Придністров'я Вітовтом королю як приєднання цієї території до Польщі. Насправді ж це була особиста угода Вітовта і Ягайла, яка не стосувалася державно-правового статусу Поділля. Згідно з дарчим записом Спитко отримав права й обов'язки у Придністров'ї як удільний русько-литовський князь.

Спитко Мельштинський намагався захистити цей край від татар. Ординці, які кочували у степах Нижнього Придністров'я, не раз використовували три татарські шляхи, які проходили через ці землі (степова дорога в районі південних кордонів Русі, яку тюрки називали сакма), в ролі коридору для постійних вторгнень у Молдавію, Польщу, Литву, Русь. Спитко у 1397 р. вступив у переговори з молдавським господарем Штефаном I Мушатом (1394–1399) і навіть особисто зустрічався з ним, щоб разом убезпечити спільні кордони на Дністрі. Сусідство з неспокійними кочівниками продовжувало привносити напруження й небезпеку не тільки у життя простих людей, а й у життя панівної верхівки. Іноді битви з татарами закінчувалися сумно навіть для правителів Придністров'я. Так, польський магнат Петро Владкович, що правив цими територіями від імені Вітовта в Кам'янець-Подільському замку, мало не поплатився життям у сутичці з ординцями. Будучи пораненим, він впав з коня і

зачаївся між трупами. Один із татар стягнув з нього дорогий верхній одяг, але не зміг зняти взуття і шаровари. Тоді він став різати їх кинджалом прямо на тілі вельможного пана. Побачивши на руці багатий перстень, татарин, намагаючись зняти його, просто відрубав палець. Петро Владкович жодним рухом, жодним звуком не видав себе. Пішовши з цього побоїща живим, він ще довго правив на Русі.

«Вічне» володіння Спитка Мельштинського Придністровськими землями закінчилося лише через чотири роки. Він, як і молдавський господар Штефан, як і багато Гедиміновичів, руські князі й інші союзники, став жертвою честолюбних планів Великого князя Вітовта. Зробивши кілька успішних походів проти ординців, у 1399 р. Вітовт задумав план розгрому Золотої Орди та підпорядкування її – не більше, не менше! – своїй владі. За словами літописця, Вітовт говорив: «Підемо полонити землю татарську, переможемо царя Темір-Кутлуя, візьмемо царство його і розділимо багатство і маєток його, і посадимо в Орді на царство його царя Тохтамиша, і на Кафі, і на Озові, і на Криму і на Азтара-кані, і на Білій Орді, і на всьому Примор'ї, і на Казані; і то буде все наше і цар наш».

Зібравши величезне військо, Вітовт привів його в середині серпня 1399 р. на берег річки Ворскла, лівої притоки Дніпра. Його союзниками виступали руські війська, «п'ятдесят слов'янських князів із дружинами», як повідомляє літопис, а також військо молдавського господаря Штефана і німецькі лицарі. Але удача в цей раз була на стороні хана Тимур Кутлуга (1395–1399) й еміра Едигея. Відбулася одна з найбільш кровопролитних битв XIV ст. у Східній Європі. Численні, озброєні артилерією, пищалями і самострілами, війська Вітовта були вщент розбиті під час переправи через Ворсклу. Поранений Вітовт і його союзник, повалений хан Токтамиш, разом із німецькими лицарями бігли з поля бою. Молдавський господар Штефан, власник Придністров'я пан Спитко Мельштинський, більшість руських князів і литовських полководців загинули в битві. Ця нищівна поразка на багато років визначила подальший розвиток Східної Європи. Вітовт не тільки відцурався від мрій опанувати Золотою Ордою, але й зазнав краху в ролі об'єднувача слов'янських земель. Велике князівство Литовське було ослаблене у військовому відношенні та не могло протистояти на рівних сусіднім державам, зокрема й Польщі. Це негативно позначилося і на зовнішньополітичній активності Вітовта і на ставленні до нього населення князівства.

Після загибелі Спитка Придністров'я перейшло у власність його вдови і двох малолітніх синів. І оскільки ця територія була вкрай важлива для короля Ягайла, він з вигодою для себе викуповує у вдови придністровські землі за п'ять тисяч празьких грошів. Потім Владислав Ягайло передає Поділля в управління своєму молодшому братові Свидригайлу. Однак останній не виправдав довіри, покладеної на нього королем. Будучи католиком, він, проте, ненавидів унію Польщі та Литви. Як людина вкрай честолюбна і за натурою своєю авантюрист, Свидригайло захотів отримати великокняжий престол і керувати замість Вітовта державою з Києва. Пробувши у Придністров'ї

менше двох років, він залишає Поділля під охороною своїх гарнізонів, а сам вирушає до хрестоносців шукати допомоги у здійсненні свого задуму. У 1402 р. Свидригайло супроводжує великого магістра Тевтонського ордену хрестоносців у поході на Литву.

Розширення польського елементу в Придністров'ї

Ця зрада знову зближує Вітовта і Ягайла. Разом зі своїми військами вони займають Поділля, де Ягайло зажадав від жителів, щоб вони визнали його, польського короля, як верховного володаря всіх Литовсько-Руських земель. Православні жителі стали чинити опір, не бажаючи перебувати під владою католика і короля сусідньої держави. У 1404 р. Ягайло і Вітовт привели свої війська на Дністер. Кам'янецький замок не захотів здаватися. Ягайло наказав артилерії почати його обстріл і змусив начальника гарнізону Грицька Кердеєвича відчинити ворота і здати замок. Тут же, в Кам'янці, Вітовт відновив свою васальну присягу королю Владиславові Ягайлу. Упродовж наступних шести років на Придністровських землях господарювали поляки.

За півтора десятка років польського панування (1395 р. – Спитко, 1399 р. – Свидригайло, 1404 по 1410 р. – Ягайло) у Придністровських землях відбулися серйозні зміни. Весь цей час тут йшла посилений розподіл угідь польським вельможам, шляхтичам, усіляким авантюристам і охочим до легкої наживи. Якийсь Ходько з Кроації, Фредруїз Плєшавіц, Петро Шафранець та інші безземельні шляхтичі, які надходили на службу до магнатів, отримали селища і навіть міста в лен, тобто в тимчасову власність на період служби своєму сюзерену. У споконвічно православні землі поляки несли католицтво, а в Кам'янці було навіть відкрите єпископство. Новоприбулі поляки обживали Придністров'я зовсім не випадково. Вони склали ту основу серед місцевого населення, на яку міг покладатися король. Коли Свидригайло Ольгердович знову спробував захопити всю владу в князівстві, в Поділлі почалися заворушення. Король наказав жителям регіону принести клятву вірності Вітовтові, та, щоб заспокоїти незадоволене цим польське населення, у відозві Ягайла був зроблений прозорий натяк, що присяга буде дійсна тільки за життя Вітовта. Після його смерті управління Придністров'ям, як і іншими частинами Поділля, знову повернеться до польської корони.

Феодали і шляхта, які заселяли Придністров'я упродовж 15 років польського панування, ревно оберігали свої привілеї та переваги стосовно місцевого руського православного населення. Вони були вкрай незадоволені поступкою короля Вітовта цих земель. «Поступка» полягала в тому, що король Владислав Ягайло в 1410 р. продав великому князю західну частину Поділля, що прилягала до Дністра, за 40 тис. кіп грошей (близько восьми тонн срібла). Упродовж двох десятиліть у Придністров'ї знову починається творча діяльність князя і відродження руських традицій. Але ті польські сім'ї, які закріпилися у Придністров'ї упродовж півтора десятка років польського панування, згодом стали початком руйнівної війни між Польщею і Русько-Литовською державою за володіння Поділлям.

Повернення Придністров'я Вітовтові

Двадцятирічна епоха правління Вітовта (1410-1430), безсумнівно, є творчим і продуктивним часом у господарському освоєнні Придністров'я і прогресі руської цивілізації всього Поділля. Саме Вітовтові належать заслуги у справі зміцнення кордонів, військового посилення і господарського освоєння Русько-Литовської держави аж до Чорного моря від Дністра до Дніпра. Князь побудував тут ряд найважливіших укріплень – Кременчук, Мишурин Ріг, Бужин на Дніпрі, заснував поселення Чичаклей, Бургун і Тягинка на нинішній Херсонщині й Одещині, звів кам'яний міст через Південний Буг. Але особливе значення Вітовт надавав прикордонній лінії по Дністру і Чорному морю.

У середній течії Дністра в місці впадіння у нього річки Ягорлик Вітовт споруджує фортецю Караул. Освоюючи Нижнє Придністров'я, князь заселяє його русичами і, почасти, обрусілими татарами. Для зміцнення безпеки цих територій він зводить упродовж одного місяця в гирлі Дністра замок «Чорне місто» на лівому березі річки. Тут, за словами сучасника, «не було для побудови ні каменю, ні лісу». Керував будівництвом Чорного міста навпроти Білгорода (яким тоді володів молдавський господар) подільський намісник Вітовта воєвода Юрій Гедигольд. Літописи повідомляють, що він залучив до будівництва 12 тис. робітників. З північного Придністров'я були вивезені 4 тис. возів із будівельним матеріалом.

На сході Поділля за часів Вітовта з'являються руські поселення Жванець, Ольчедаїв, Ялтушків, Ров (Бар) та ін. З метою якнайшвидшого заселення й освоєння Придністров'я Вітовт надає привілеї своїм наближеним на право заснування тут нових поселень. У 1383 р. він дає дозвіл бояринові Василю Корачевському закласти с. Княжа Лука, що, як сказано в документі, «на сирому корені в Подільській землі, в Кам'янецькому повіті між річками Морашками до того місця, де впадає Морашка Сенковська в Морахву Велику». Корачевський отримав у власність селища Мукарів і Синяківці. Інший боярин Єсько Нешевич придбав дворище Ярополкове пусте з дозволом «осаживати ему себе и распахивати ему себе» (населяти землю людьми і розорювати її, облаштовувати сільськогосподарське виробництво). Ще один приклад: феодал Василь Буцень отримав від Вітовта в західному Поділлі села Грушовець (на Морахві), Берлядка (на Морашці), Буцневці, Мордин, урочище Лядава.

Огороджуючи країну міцним кільцем фортець і замків, Вітовт створював для мирного населення умови для розвитку засад державності та цивилізації всередині цього укріпленого пояса. До складу його найважливіших опорних пунктів входила фортеця Дашів на березі Дніпровсько-Бузького лиману (майбутній Очаків), забрана у турків і упорядкована гавань Хаджибей (на місці майбутньої Одеси), Чорне місто на лівому березі Дністра проти генуезької факторії Монкастро (Білгород-Дністровський). Вище за течією Дністра споруджено фортецю Тягиня (або Тягянякяч, – Бендери після завоювання міста турками). Ще вище Дністром – замок Караул, а також

Гербедеїв Ріг і Упськ, точне розташування яких поки невідоме, бо вони були стерті з лиця землі ще в середньовічну епоху. На лівому березі Дністра в його верхній течії розташовувалися могутні тоді фортеці Бакота, Кам'янець та ін. І хоча боротьба проти натиску татар, який посилювався, не завжди приносила успіх, загалом безпека держави Вітовтом гарантувалася.

Діяльність князя Острозького

Один із важливих напрямків зовнішньої політики Вітовта пов'язаний з ім'ям князя Федора Даниловича Острозького, який відіграв певну роль і в історії Придністровських земель. Він володів Острозьким, Заславським та Корецьким князівствами на Волині. Будучи авторитетною людиною і нащадком Рюриковичів, під час боротьби Вітовта зі Свидригайлом за Волинь Федір став на сторону противника польського короля і звільнив його з ув'язнення у Кременецькому замку в 1420 р. За дорученням Вітовта князь Федір разом з онуком Ольгерда Сигізмундом Корибутовичем очолив могутнє руське ополчення, вирушивши у Чехію на допомогу гуситам. Вісім років, з 1422 по 1430 р. Федір воював проти німців, допомагаючи чехам у їхній героїчній боротьбі.

Досвід гуситських воєн, засвоєний князем у Чехії, мав згодом продовження і розвиток. За статутом, розробленим главою таборитів Яном Жижкою, маневрена тактика гуситів розумно поєднувалася із застосуванням возів і артилерії, завдяки чому було розгромлено кілька хрестових походів імператора Священної Римської імперії Сигізмунда І Люксембурзького (1410–1437) проти гуситів. Цю тактику Федір Острозький застосував у Південній Русі, її з успіхом використовували потім запорізькі козаки, здобуваючи перемоги над татарами, турками і поляками. Федір, дізнавшися про смерть Великого князя Вітовта в 1430 р., повертається до Великого князівства Литовського, де вже назрівала війна. Він використав всі сили, щоб звести на трон рішучого противника унії князя Свидригайла. Онук Федора, князь Костянтин Острозький, був старостою брацлавським і вінницьким, гетьманом литовським, мав неабиякий полководницький талант. Він виробив особливу тактику боротьби з татарами, нападаючи на них у той час, коли вони, обтяжені награбованим добром, поверталися додому. Літописці згадують про його 60 боїв, жодного з яких князь не програв.

Захоплення поляками Придністров'я

Несподівана смерть Вітовта загострила ситуацію в Польщі та Литві, їхню взаємну боротьбу за Придністровські землі. Шляхта, яка заселила ці землі в період польського панування, не хотіла так просто відмовлятися від привілеїв і переваг над місцевим населенням. Під керівництвом своїх лідерів – магнатської сім'ї панів Бучацьких – вони зробили спробу самовільно захопити Придністров'я і знову

приєднати його до Польщі. У жовтні 1430 р. озброєні поляки зібралися в Червоній Русі та рушили на Кам'янець під командуванням Михайла Бучацького.

Старосту фортеці на ім'я Ян Довгірд хитрістю заманили у ворожий табір. Захоплений зненацька литовський гарнізон був обеззброєний і витіснений бунтівниками. Потім поляки стали захоплювати й інші міста і фортеці Придністров'я – Смотрич, Скалу, Бакоту, Червоноград, оголошуючи про їхнє приєднання до Польщі.

Однак литовці, незадоволені Кревською унією і польсько-католицьким впливом, який дедалі посилювався у князівстві, обирають Великим князем молодшого брата польського короля, відомого противника унії Свидригайла Ольгердовича. Про бунт придністровських поляків, які захопили фортеці на Дністрі, Свидригайло дізнався безпосередньо на урочистостях у Вільно із приводу своєї коронації. У люті він спробував перебити всю свиту польського короля, а самого Владислава Ягайла тряс за бороду з такою силою, що ледь не вирвав її. Король і його оточення були взяті під варту. І тоді польський король вирішив піти не стільки на компроміс, скільки на хитрість. Він написав секретний наказ братам Бучацьким і сховав його у свічку, заливши шарами воску. Цей таємний наказ він відправив полякам на Дністер через одного із придворних магнатів разом з іншим, відомим литовцям, наказом здати всі зайняті фортеці на Дністрі русько-литовському князю Михайлові Бабі. У відповідь на це Свидригайло зобов'язався пробачити польських заколотників, а короля разом зі свитою випустив на свободу, обдарувавши їх багатими подарунками. Але заколотники виконали не явний, а таємний наказ короля, схований у свічці, – в жодному разі не здавати завойовані землі.

Польсько-литовська війна за Придністров'я

Навесні 1431 р. між Литвою і Польщею почалася наполеглива і запекла війна за подільські міста. У цьому протистоянні селянство підтримувало русько-литовську сторону, а шляхетство – польську. Свидригайло, людина недалека і позверхня, не зміг або не захотів згуртувати навколо себе русько-литовські сили, а став шукати допомоги в імператора Сигізмунда Люксембурзького, у тевтонів і лицарів лівонського ордену, які вторглися в північні володіння Польщі. У відповідь поляки лютували в захопленому ними Поділлі. Свидригайло, зустрівшися з королем Владиславом під Луцьком, відмовився від бою, хоча його воєвода Юрша відбив усі спроби поляків захопити місто.

Інакше діяв Федір Острозький, який захищав від поляків руське Поділля. Чотири західні повіти разом із Придністров'ям були захоплені королем. Східна частина Поділля – Брацлавщина – залишалася за великим князем. Південне Поділля від Дністра до Південного Бугу аж до річки Морахви на півночі князь Федір утримував у своїх руках, незважаючи на військову перевагу польських сил. Він навіть захопив фортецю Кам'янець. Але найбільш запекла боротьба розгорнулася на території

Бакотського повіту, де межували між собою північна і південна частини Поділля. Замок на Дністрі був зруйнований, а місто розорене. Востаннє місто Бакота було згадане в акті перемир'я, укладеному між Ягайлом і Свидригайлом у 1431 р., коли обидві сторони домовилися не відновлювати зруйнованих укріплень. Незабаром, із 1434 р., територія Бакоти увійшла до складу Кам'янецького повіту і залишалася у складі Польщі кілька століть.

Князь Федір Острозький, який керував досить численним загоном із русичів, молдаван, волохів, литовців і татар, зумів відбити у поляків деякі території Західного Поділля. Але саме цей князь став жертвою болючої підозрілості Свидригайла і його чорної невдячності. За брехливими наклепами він відкликав Федора з Поділля і закував його в кайдани. Тільки через три роки князь був звільнений із в'язниці й отримав від короля у довічне володіння Східне Поділля з містами Брацлав, Вінниця, Кременець, Збараж та ін.

Спроби закріплення Придністровських земель за Польщею

Симпатії Свидригайла до руського населення князівства викликали побоювання і невдоволення литовських вельмож. Цим і скористався король Владислав. Його посол Лаврентій Зарембо зумів організувати в Литві змову, в результаті якої Свидригайло був вигнаний із князівства, а главою Русько-Литовської держави став Сигізмунд Кейстутович (1432–1440), брат Вітовта, якого жителі Малої Русі не любили. Не зустрічаючи підтримки власного населення, він знаходив опору тільки у військовій силі поляків. Змова литовців проти Сигізмунда була розкрита і змовники на чолі з литовським гетьманом Румбольдом загинули під сокирою ката. В одному з руських літописів Сигізмунда описують так: «Сей же князь лютий і немилостий і сріблолюбець, більше (всіх) людей, і багато князів литовських згубив, інших потопив, інших згубив мечем, а панів і земських людей не мало без милосердя згубив».

Під впливом польських покровителів у 1432 р. Сигізмуд охоче передав Польщі те, чим він ніколи і не володів – Придністров'я, західну частину Поділля. 15 жовтня 1432 р. Сигізмунд підписав важливий для Польщі документ, за яким визнав себе ленником польського короля й оголосив, що отримав великокнязівський титул із рук Владислава Ягайла. Згідно з цим актом, Русько-Литовська держава після смерті Сигізмунда мала увійти до складу Польщі. На вимогу поляків у даному акті особливо підкреслювалося становище Придністров'я – Сигізмунд обіцяв ніколи не претендувати на подільські землі, не вимагати їх назад і більше не турбувати Польщу цією проблемою. Те, наскільки поляки дорожили цим визнанням їхніх уявних прав на територію Поділля вказує той факт, що вони змусили Сигізмунда підтвердити обіцянку ще два рази – у 1433 і 1434 рр.

Однак не особливо розраховуючи на обіцянки литовських князів, польський уряд відразу після смерті Вітовта починає новий етап прискореного розподілу

Придністровських земель шляхтичам та інтенсивного їхнього заселення прибульцями з Польщі. Неодмінною умовою отримання польськими поміщиками землі став такий принцип: «Щоб вони особисто жили на Поділлі та захищали його всіма способами». Укріплені міста Каравул і Чорне місто у своє володіння на Нижньому Дністрі отримав сам намісник короля Ягайла в Поділлі магнат Михайло Бучацький. Йому ж дісталася і гавань Хаджибей. Були роздані шляхтичам й інші подільські населені місця – Ушиця (на Дністрі), Жванець (у VI ст. тут знаходилося слов'янське святилище), Устя (біля впадіння р. Смотрич у Дністер), Іванківці (один із головних торгових центрів Північного Придністров'я) та ін.

Розподіл подільських земель польським шляхтичам нічого спільного не мав з освоєнням країни, її колонізацією (заселенням) і окультуренням. Навпаки, ті, хто цю землю освоював і обробляв, ті, хто приніс слов'янську православну цивілізацію на цю територію, стали піддаватися подвійному і потрійному гніту. Селяни тепер пригноблювалися не тільки за соціальною, становою ознакою, але й за національною, релігійною, духовно-моральною, що, врешті-решт, вело до нових конфліктів і воєн, до розорення і знелюднення території.

Загострення боротьби за Придністров'я серед литовських феодалів

Після смерті короля Владислава Ягайла в 1434 р. боротьба між Свидригайлом і Сигізмундом розгортається з новою силою. Руські князі підтримали Свидригайла, до них приєднався і Федір Острозький, який мужньо захищав від поляків Північне Придністров'я. У 1432 р. разом із союзниками він оточив на р. Морахва польські війська. Лише невелика їхня частина врятувалася втечею з Галичини. Наступного року після кровопролитного бою він взяв Кам'янецьку фортецю. Але удача не завжди була на боці руських князів. У битві біля Вількомиру в 1435 р. вони зазнали поразки, і старий князь Федір, бачачи, як наступає католицтво на Руські землі, а православ'я піддається гонінням і утискам, іде в монастир шукати заспокоєння у тиші київської обителі. Свидригайло ще кілька разів (у 1437 і 1440 рр.) намагався повернути собі відібрані Польщею землі, але невдало. Він помер у своєму уділі на Волині – в Луцьку. Недовго панував у Русько-Литовській державі і Сигізмунд. Його суворі репресії проти князів і бояр, які не підтримували польські домагання на Руські землі, призвели до виникнення змови, яку очолили брати князі Іван та Олександр Чарторийські. Сигізмунд був убитий.

Після смерті Свидригайла у 1452 р. поляки більше не давали Подільські землі в управління місцевим князям. Придністров'я залишалося в руках Польщі, хоча литовці часто вимагали повернути його до складу своєї держави. У 1456 р. вони навіть пригрозили, що повернуть ці території до складу Великого князівства Литовського силою зброї. У свою чергу поляки на сеймах заявляли, що литовці повинні повернути

їм Брацлавські землі. Боротьба за Придністров'я польських магнатів і литовських вельмож тривала аж до підписання Люблінської унії, яка поєднала дві держави в одну – Річ Посполиту. Однак думка основної маси руських жителів, які населяли ці території, не враховувалася ні тими, ні іншими.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– пищалі
– самостріли
– брати в лен
– Чорне місто
– гусити

1. Яких заходів уживав Спитко Мельштинський для захисту Придністровського краю? Обґрунтуйте історичне значення битви на Ворсклі для народів Східної Європи.
2. З якою метою польські королі активно роздавали у лен шляхтичам Придністровські землі?
3. Чим було зумовлене зіткнення інтересів польського і місцевого населення в роки панування Польщі у Придністровських землях?
4. Охарактеризуйте політичну діяльність Вітовта. Дайте оцінку її результативності для розвитку і захисту краю.
5. Опишіть військово-стратегічну тактику, розроблену Федором Острозьким і прийняту пізніше козаками.
6. Як загострилася боротьба за Придністровські землі після смерті Вітовта? Розкажіть про роль у цій боротьбі князя Свидригайла. Чому Федір Острозький впав у немилість?
7. Яке значення для литовсько-руського населення Придністров'я і для самої Польщі мав документ, підписаний Сигізмундом у 1432 р.?

§ 15. ПРИЄДНАННЯ ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ ПРИДНІСТРОВСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Придністров'я у складі Київського князівства

У середині XV ст. Східне Поділля перейшло у володіння київських князів. Великий князь київський, призначаючи спеціальних намісників, вибирав їх зазвичай із князів Волині. У регіоні стали правити Михайло Васильович Чарторийський, Михайло Васильович Збаразький, Костянтин Іванович Острозький та ін. Між Східним

Поділлям і Волинню встановлювалася таким чином особиста унія, і територія Придністров'я ставала ніби сполучною ланкою між Київщиною і Волинню, але тісних зв'язків не мала ні з першою, ні з другою.

Придністров'я у другій половині XV ст. разом із Брацлавським і Подільським повітом (так поляки називали області й повіти) входило до складу Київського князівства. Його територія простягалася від Прип'яті на півночі до Чорного моря на півдні та від Дністра на заході до Сіверського Донця (права притока Дону) на сході.

Ці ж кордони були юридично визнані і в XVI столітті. В акті розмежування території Великого князівства Литовського і Королівства Польського початку XVI ст. говорилося, що «вниз Дністра по половині річки аж до Відова Озера – Велике князівство Литовське». Однак фактично ці кордони були значно вужчими через татарські погроми на широких степових просторах від Дністра до Дніпра, які прилягали до Чорноморського узбережжя. Люди, що залишилися в живих, намагалися швидше покинути ці місця у пошуках більш безпечних районів проживання. Вони йшли у верхів'я Дністра, де життя їм здавалося більш захищеним. Але татари добиралися і до Верхнього Придністров'я. Кам'янець із 1463 р. стає важливим прикордонним форпостом Польщі, який переховував шляхтичів під час набігів кочівників або козацьких повстань.

Посилення татарської загрози Придністров'ю у другій половині XV ст.

Звідки нападали кочівники? Незважаючи на розгром трьох татарських князів русько-литовським військом Ольгерда в 1362 р., не всі монголо-татари пішли у Крим. Їхні розсіяні частини продовжували кочувати в Північному Причорномор'ї, як і раніше завдаючи багато горя і руйнувань жителям Придністров'я. Спочатку князям-землевпорядникам вдавалося успішно захищати мирне населення за часів Ольгерда, Коріятовичів, Вітовта, Свидригайла. Але розрізнені сили кочівників згуртовувалися і консолідувалися в єдиний державний організм, незважаючи на смути і розпад у самій Золотій Орді, яка в першій половині XV ст. перестала існувати як єдине ціле. У 1438 р. від Великої Орди, що займала степи між Волгою і Дніпром, відкололися ногайські племена, що кочували берегами Азовського і Чорного морів. Відокремився і Кримський улус, що утворив окреме ханство.

Спочатку татарські племена Криму та Північного Причорномор'я визнавали своїм ханом еміра Едигея. Потім ногаї на чолі з його сином Нураддіном створюють свою Ногайську Орду, яка остаточно стає своєрідним державним утворенням у 1440 р. Приблизно в цей же період у Криму з'являється родоначальник нової династії Хаджі Ґерай (1441–1466), який народився в Литві та був васалом Вітовта. Він став незалежним правителем Кримського ханства. Польський літопис (хроніка) так описує його сходження:

«Того ж літа (тобто 1433 р. – **М.Б.**) *татари перекопські, баринські і ширінські прислали до Казимира, великого князя литовського з проханням дати їм на царство*

Хаджі Ґерая, який втікши з Орди, в той час проживав у Литві, де він володів для прогодування містом Лідою по милості панів литовських. Тому Казимир у призначений день у Вільно, у приготованому замку возвів з литовськими панами того Хаджі Ґерая на царство татарське і послав його у Кримську Орду з маршалком Радзивіллом, який сміливо посадив його там на трон батьківський».

Спочатку хан жив у місті Крим-Солхат, а потім він побудував «палац у садах» і туди, в Бахчисарай, була перенесена столиця ханства. Так виникла татарська держава, яка згодом завоює все Північне Причорномор'я і залучить до свого складу територію Придністров'я від Ягорлика до гирла Дністра.

Характер створеного татарами Кримського ханства

Кримські татари були представлені трьома народностями: передгірні татари (татілі татлар), південнобережні татари (ялибойлу) і нащадки ногаїв (ногайлар), які взяли під впливом турків мусульманське віросповідання сунітського напряму. Але сформувалися вони з різних тюркомовних кочових племен язичників – хозарів, печенігів, половців, татаро-монголів, які прийшли до Криму з північнопричорноморських степів, а також нащадків тих народів, які жили тут здавна: таврів, греків-візантійців, вірмен, генуезців, готів, аланів, караїмів, турків-османів, вихідців із північного Кавказу, слов'янських земель і навіть Молдавії. Хаджі Ґерай, проголошуючи створення Кримського ханства, долучив до нього території Криму, Таманського півострова і Північного Причорномор'я, де кочували ногайці. Кордоном ханства на заході ставав Дністер.

Численні та жорстокі племена татар регулярного війська не мали. Оголошуючи про чергові походи, кримські хани збирали величезну кількість добровольців, які охоче приєднувалися до них. Зазвичай із ханом вирушало до 100 тис. кінних вершників, окремі мурзи збирали до 20 тис. воїнів, але бували і неорганізовані «дикі» набіги кількох тисяч або сотень татар. Вони ніколи не використовували артилерію і навіть не брали обозу. Однак кожен воїн мав із собою три-чотири коні та міняв їх, коли вони втомлювалися, що дозволяло йому пересуватися дуже швидко. Мобільність цих самодіяльних військових підрозділів і створювала велику небезпеку за умови їхнього нападу. Одягалися татари в легенькі сорочки і шаровари, овчинні кожухи, на ногах – сап'янці, на голові – шкіряна шапка. За день вони долали до 100 км, а їхнє озброєння становили шаблі, ножі, луки, пізніше і вогнепальна зброя, а також нагайки, кресали, мотузки і ремені. Везли із собою казани, шкіряні відра, дерев'яні жердини для наметів, вміли користуватися компасом. Харчувалися під час набігів коржами з ячмінного та просяного борошна, а також кониною.

Хаджі Ґерай розумів, що подібні орди не зможуть захистити створене ним ханство від інших феодальних загарбників. Йому був потрібний надійний і сильний союзник, і в 1454 р. він звертається до турків, які щойно зруйнували Візантійську

імперію і почали створювати Османську імперію, із пропозицією про союз. У липні 1456 р. в генуезьку торгову факторію увійшов турецький флот, і Хаджі Ґерай змусив італійців підписати всі умови кримського хана. Але остаточну протурецьку орієнтацію Крим прийняв за часів сина Хаджі Ґерая, нового хана Менґлі Ґерая (1468–1515). Скинувши із престолу старшого брата, він переманив на свою сторону кримську знать. Але під час османського завоювання Криму в 1475 р. турецькою ескадрою під командуванням головного візира Гедик Ахмед-паші, Менґлі Ґерай намагався чинити туркам опір, за що був скинутий із престолу. Хан провів у полоні султана Мехмеда II Великого (1444–1481) три роки. У 1478 р. був відновлений турками на престолі з тією умовою, що він стане васалом турецького султана, а Крим відтепер назавжди буде знаходитися під верховною владою Османської імперії. Центральним опорним пунктом турків у Криму стала колишня італійська колонія Кафа, перейменована на турецький лад у Кефе. На багато десятиліть і навіть століть Крим став «султанським санджаком» і фактично увійшов до складу Туреччини. У Стамбулі постійно жили члени сім'ї Ґераїв, і султан міг замінити будь-якого норовистого хана слухняною йому маріонеткою. Правда, Кримові султан надав політичну автономію та право дипломатичних відносин з іноземними державами, чого не мали ні Молдавія, ні Волощина, ні інші завойовані турками європейські держави.

Ліквідація Польщею Київського князівства

Становище руського населення у Придністров'ї та в південних районах Русі ставало дедалі нестерпним. Черговий удар був нанесений після смерті київського князя Семена Олельковича 1470 р. Цей князь користувався популярністю й авторитетом серед руського населення і був одним із реальних претендентів на великокнязівський престол у Русько-Литовській державі. Для того щоб уникнути в майбутньому самої можливості приходу до влади в Литві руського князя, партія литовських вельмож, що підтримувала Польщу і проповідула католицизм, вирішує скасувати Київське князівство. Своїм вердиктом великий князь Казимир перетворив Київське князівство у воєводство, роздробив його на зразок польських повітів. Брат Семена і його законний наступник Михайло Олелькович, князь Великого Новгорода, був усунений від князювання і через кілька років страчений у Києві за симпатії до Московської Русі. Населення Придністров'я фактично опинилося незахищеним перед обличчям зростаючої татарської загрози.

У цей час Литва виснажувала свої сили в боротьбі з Московською Руссю. Вона дедалі більше інтегрувалася в польську державу, просочувалася католицизмом, переймаючи польську вузькостанову структуру суспільства. Литовці здебільшого стали відмовлятися від православ'я і хреститися в католицтво, оскільки всі привілеї в державі могли мати тільки католики або прихильники уніатської церкви. На відміну від литовських і руських феодалів, зберігали вірність православ'ю як вірі батьків і дідів

лише руські селяни, яким на жодні привілеї розраховувати не доводилося. Водночас феодали, розглядаючи своїх підданих як людей недостойних, ворожих собі та своїй державі, відмовлялися навіть захищати їх під час набігів татар. Руське населення Придністров'я виявилося зрадженим власними господарями і правителями.

Татарські погроми і занепад слов'янської цивілізації у Придністров'ї

Основним фактором деградації руської цивілізації на Дністрі, як і у всій Південній Русі, втечі населення і спустошення цих територій, залишалися татарські навали. Але якщо до середини XV ст. ці набіги були спорадичними (нерегулярними) і не мали катастрофічного характеру для русичів, то в 60-і рр. XV століття в магометанському світі відбувається важливий поворот, який докорінно змінив цілі та завдання татарських навал. Раніше вони були простими нападами грабіжників, нападами неприємними, часом драматичними і трагічними, пов'язаними із вбивствами, грабежами і загнанням частини населення в рабство. Але в роки правління Менґлі Ґерая після прийняття Кримом мусульманства і визнання ханом над собою верховної влади султана, татарська політика стосовно слов'ян Придністров'я і всього Поділля набуває рис державного сенсу. Цілі й завдання ці розроблялися у Стамбулі та були пов'язані з експансією Османської імперії в Європу, зокрема, завоювання всього Чорноморського узбережжя. Татари тепер не просто грабували руські поселення і гнали жителів для продажу на східних ринках як рабів: за часів Менґлі Ґерая починається поголовне, абсолютно безкарне знищення руського населення.

За свідченням українського Густинського літопису, в 1479 р. прийшли татари на Поділля і вчинили безліч бід: «наші почули про те, пішли їм назустріч і татари сховалися у Чорному лісі; коли ж наші повернулися додому, татари вийшли з Чорного лісу і багато зла сотворили на Поділлі та близько Брацлава».

Через рік Менґлі Ґерай робить новий спустошливий набіг, не зустрівши організованого опору ні поляків, ні литовців. У 1482 р. послідувало таке руйнівне нашестя на Поділля і Київщину, що ці території були перетворені у справжню пустелю. За своїми масштабами це злодіяння Менґлі Ґерая можна було порівняти з походами Батия. У 1486 р. був здійснений новий набіг кримчаків на Поділля, про який Густинський літопис повідомляє: «Татари без милості полонили Поділля і Руську землю упродовж трьох років без всякого відпору».

Поляки і литовці не протидіяли татарам, даючи їм на повне руйнування Південноруські землі. Там, де не встигали грабувати і знищувати беззахисне населення татари, на підмогу їм приходили турки. У 1484 р. почалася польсько-турецька війна. Об'єднане військо султана Баязида II (1481–1512) і хана Менґлі Ґерая навесні цього року захопило найважливіший порт-фортецю на Дунаї Кілію, а влітку – Білгород-Дністровськ у гирлі Дністра, перейменований вже в Аккерман. З цього часу Туреччина і Кримське

ханство володіли усім чорноморським узбережжям від гирла Дунаю до гирла Дніпра. У Пруто-Дністровському межиріччі була поселена Буджацька орда татар, центром якої стали Каушани. У березні 1489 р. Польсько-Литовський уряд підписує мирний договір, за яким Турція і кримчаки залишали за собою всі землі у Північному Причорномор'ї.

Незважаючи на те що землі на лівому березі Дністра належали польській та литовській державам, турки відчували тут себе повними господарями.

Відмова поляків від захисту Придністров'я

У 1497 р. молдавський господар Штефан III Великий (1457–1504) після перемоги над польським королем у Козмінському лісі зайняв ту частину Придністров'я, яка була підпорядкована Польщі. Тут він полонив близько 10 тис. місцевих жителів і продав їх у рабство татарам і туркам. Турки також постійно грабували придністровських руських селян. За повідомленням українського літопису, «*прийшли через волоську землю турки в Поділля, чисельністю близько сімдесяти тисяч; почавши від Дністра, вони спустошували вогнем і мечем країну близько Галича, Жидачіва, Дорогобича і Самбора. Вони ще більше зла наробили б, бо ніхто їм не противився, якби сам Бог не відігнав їх, напустивши на них безмірну зиму і снігу, чого вони не звикли терпіти; перемерзло у них тоді сорок тисяч людей; залишок же тих, які врятувалися від морозу, перебив Стефан, воєвода волоський... У той час був такий страх і трепет у Польщі, що жителі хотіли, залишивши свою землю, йти в інші країни*».

Таким же спустошливим був похід у 1499 р. Ахмат Ґерая, посланого своїм батьком ханом Менґлі Ґераєм на грабіж Червоної Русі. Водночас, за словами літописця, «зібрався йти на них король Альбрехт, але не мав достатньої сили і повернувся до Кракова; татари ж відвели весь полон у свою землю».

Нездатність Польщі та Литви захищати від набігів татар не тільки Західноруські та Південноруські землі, але й свої власні була очевидною. Проте, великий литовський князь Олександр Казимирович Ягеллон (1492–1506), онук Владислава Ягелли (Ягайла), людина дуже обмежених здібностей, слабовільний і марнотратний, зблизився з Польщею, а після смерті брата в 1501 р. став королем Польщі. Він пішов на загострення відносин з Москвою, що призвело до нової війни з Московською Руссю і нових нападів татар. У цих важких умовах Олександр Ягеллон зробив абсурдний, безглуздий і принизливий жест. Він сам добровільно запропонував виплачувати Менґлі Ґераєві поголовну данину – по три гроші з кожної людини, що проживає в Київській і Подільській землях.

Можливо, таким чином князь Олександр намагався втихомирити хижацькі апетити кримчаків і замість захисту своїх підданих збройною силою відкупитися від агресорів. Однак його «щедра» пропозиція лише ще більше розохотила татар. Менґлі Ґерай став розглядати всю Південну Русь як свій власний улус, що цілком узгоджувалося з інтересами Османської імперії. Литовські правлячі кола самі дали татарам

привід для нових територіальних домагань, нових грабіжницьких набігів, які набували систематичного характеру і дедалі більших масштабів.

Подібні навали татари здійснюють у 1505, 1506, 1510, 1512, 1516 рр. та інші роки. Менґлі Ґерай не залишив у спокої не тільки русичів, але і литовців, а у своєму урочистому маніфесті в 1506 р. кримський хан оголошує всю Русько-Литовську державу і, безумовно, всю Південну Русь своїм родовим володінням. Це підштовхнуло литовців до об'єднання з поляками. Придністров'я було знову позбавлене впливу руської цивілізації, і його територія на південь від р. Ягорлик стала Диким степом, місцем кочовищ Ногайської Орди.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– повіт
– мурза
– сап'ян
– султанський санджак
– кресало

1. Де проходив кордон Поділля в XV–XVI ст.? Яку його частину становило Придністров'я?
2. Яку загрозу для Придністровських земель становили осілі у Волго-Дніпровському степу залишки монголо-татарських орд?
3. У чому полягали переваги і недоліки війська кримського хана? Хто став союзником Хаджі Ґерая в боротьбі за незалежність Криму? Які права отримали васальні кримські хани?
4. Чому в ході Московсько-Литовського протистояння було скасоване Київське князівство? Які наслідки це мало для Придністров'я?
5. Як змінювався менталітет литовців у міру інтеграції Литви з Польщею? Чи відбувалися аналогічні зміни у менталітеті руських селян?
6. Перелічіть економічні й політичні наслідки татарських і турецьких навал на Придністровські землі.
7. Дайте оцінку політичної стратегії Олександра Ягеллона «захисту» Придністровських земель. Назвіть підсумки його державної діяльності.

§ 16. ОБ'ЄДНАННЯ ПОЛЬЩІ З ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ І ЗАЛУЧЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИДНІСТРОВ'Я ДО СКЛАДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Спроби придністровців організувати самооборону

Православне населення Придністров'я, що залишилося без будь-якого державного захисту від турецько-татарської експансії, в XVI ст. опинилося у відчайдушному і безвихідному становищі. Новий польський король Сигізмунд I Старий (1506–1548) підписав із Менґлі Ґераєм мирний договір, але почав війну проти Росії, невдалу для Польщі. Навіть його сходження на престол показує, що руське населення, яке опинилося у складі Польщі та Литви у становищі парій, кинутих на поталу агресорам, зовсім не було деморалізованим і знекровленим.

Йдеться про те, що після смерті короля Яна Ольбрехта в 1502 р. на польський престол сходить Великий литовський князь Олександр. І керувати Русько-Литовською державою він залишає князя Михайла Львовича Глинського, якого дуже поважав і цінував. У 1499 р. польський король звів його у титул маршала свого двору, а коли вирушив до Кракова на коронацію, Глинський супроводжував його як посол Литви. Князь Михайло добре бачив те тяжке становище, в якому опинилося руське населення у складі Великого князівства Литовського. Широка ерудиція, знання практично всіх європейських мов, військовий і дипломатичний досвід, величезне багатство і, звичайно, незвичайний розум – все це свідчило про його непересічну особистість і допомагало здобувати друзів і прихильників, особливо із середовища руського боярства. Але одночасно все це викликало серед литовської знаті сильні побоювання, що в разі смерті бездітного Олександра престол Русько-Литовської держави може опинитися в руках руського князя.

Дійсно, Михайло Глинський прагнув об'єднати всі руські, українські та білоруські землі, які входили до складу Великого князівства Литовського, що стало причиною виникнення невдоволення і ворожості серед литовських вельмож. Знать зі страхом спостерігала за його стрімким піднесенням, побоюючись, що якщо Глинський перенесе столицю в Русь і у всій своїй діяльності буде опиратися на неї, то не православні слов'яни, а окатоличені литовці можуть опинитися у становищі парій. Перемоги Михайла над татарами в сутичках із Кримським ханством тільки посилювали ненависть до нього литовських феодалів. Після смерті короля Олександра вони стали розпускати чутки, що його нібито вбив Михайло Глинський. Королевича Сигізмунда, який прибув у Литву, литовські вельможі обирають Великим князем і захищають від спілкування з руським князем. Поляки, також побоюючись піднесення Глинського, обирають Сигізмунда королем. Щоб позбавити себе від багатого і впливового серед бояр і всього руського населення князя Михайла, литовська знать на

чолі з маршалом Яном Заберезинським домагаються від короля позбавлення Глинського всіх посад і опали.

Разом зі своїми братами Іваном («Мамаєм») і Василем («Темним») Львовичами, Михайло Глинський піднімає повстання проти короля. Він заручається договірними відносинами з московським, молдавським і кримським послами. До того ж московський Великий князь Василь запропонував Глинському захист, милість і платню. Король Сигізмунд спробував повернути Глинського у свою свиту, але було пізно. За допомогою московських військ брати Глинські облягають Мінськ, Мозир та інші укріплені білоруські й українські міста. Князь Василь Глинський вирушив у Київські землі піднімати на повстання руських людей. Однак королю разом із польськими військами вдалося відтіснити повстанців. Глинські йдуть у Московське царство; разом з ними залишають Русько-Литовську державу багато руських князів – Мстиславські, Друцькі та ін. Сигізмунд у 1519 р., наближаючись до свого 70-річчя, призначає особливим правителем Великого князівства Литовського свого малолітнього сина Сигізмунда II Августа, коронованого через 10 років і в Польщі (1530–1572).

Спроба руського населення Великого князівства Литовського вирватися з-під влади Польщі та литовських католиків на початку XVI ст. закінчилася невдачею. Судилася довга і кровопролитна визвольна боротьба. Водночас поляки і литовці нітрохи не дбали про захист руських жителів від татарської агресії. За все тривале 40-річне правління в Польщі та Литві король Сигізмунд Август не зробив жодної спроби зібрати сили і дати рішучу відсіч татарсько-турецьким грабіжницьким походам. У той час, коли татари безкарно грабували Придністров'я, Поділля і всю Південну Русь, майже щорічно забираючи в полон багато тисяч православних людей, вся увага польських і литовських феодалів було зосереджена на війнах проти Московської Русі.

Придністров'я, віддане на поталу і розорення татарським ордам, як і інші руські території, захоплені поляками і литовцями, ні звідки не отримувало підтримки. Жителі його були змушені сподіватися тільки на себе та свої сили. Іноді це приносило успіх. Наприклад, у 1529 р. зуміли об'єднатися князі Іван і Олександр Вишневецькі, князь Костянтин Острозький, князь Юрій Слуцький, князь Федір Сангушко, князь Олександр Чарторийський, воєвода київський Андрій Немирович, староста черкаський і канівський Остафій Дашкевич. Їм вдалося об'єднати свої сили, розбити татарські орди під Києвом і змусити їх втікати. Однак такі події були нечасті та навіть поодинокі.

І шляхта, і литовські вельможі вкрай негативно ставилися до руського самозахисту від татар і навіть до самих спроб русичів об'єднатися для боротьби. У 1533 р. у Стамбулі було укладено мир між турками, татарами і молдаванами, з одного боку, і Польським королівством і Великим князівством Литовським – з іншого. Після його підписання і поляки, і литовці упродовж багатьох десятиліть «заспокоювали» руське населення вимогами не задирати татар під час їхніх спустошливих набігів. Жодним

чином не захищаючи православне населення власних держав, влада Польщі та Литви забороняла руським людям об'єднуватися й обороняти свою землю.

Татари анітрохи не послаблювали свого натиску на Придністров'я й інші землі Поділля. Особливо жахливими були набіги в 1516 р., коли орда повела у полон близько 50 тис. осіб з Поділля і Волині для продажу на невільницьких ринках. Під час походу Девлет Ґерая в 1550 р. було майже повністю перебите населення Брацлава, знищені навіть ті мешканці, які сховалися від татар у лісах. У 1558 р. кримчаки зруйнували більшість населених місць у Придністров'ї. У поході 1559 р. були розорені 35 подільських сіл. Незважаючи на добре укріплений захист Кам'янця на Дністрі, польська частина Придністров'я страждала від набігів не в меншій мірі, ніж Брацлавський повіт і всі інші подільські землі на схід від Придністров'я.

Об'єднання Польщі та Литви. Люблінська унія

У той же час особисто для себе польські та литовські феодали вважали об'єднання прийнятним і вигідним. У Великому князівстві Литовському Польщу завжди приваблювала навіть не сама Литва, а ті дуже просторі Руські землі України та Білорусії, які вона могла отримати разом з Литвою як багатий посаг. Тому об'єднання Польщі та Литви в єдину державу, початок якої поклала Кревська унія 1385 р., продовжувало існувати як нездійсненна мрія і кінцева мета для феодалів двох держав, незважаючи на всі їхні розбіжності і навіть війни між собою. Польща, анітрохи не бентежачись, «відщипувала» від Русько-Литовської держави спочатку Придністровські землі, потім і Східне Поділля, потім – Київське воєводство, інші українські та білоруські території.

Нарешті, 28 червня 1569 р. була підписана Люблінська унія, яка завершила процес об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського. Незважаючи на те що в середовищі литовської верхівки не було єдності, окатоличені литовці сподівалися отримати ті ж права і привілеї, яких домоглася шляхта польська. Вони і підтримали поляків у бажанні поєднати дві держави. Думка православних руських селян і навіть бояр у цьому процесі нічого не важила. Руське православне населення від Дністра до Дніпра потрапляло в національну і духовну кабалу. Польський і Литовський сейми затвердили об'єднання двох держав в одне ціле – Річ Посполиту. У такий спосіб було санкціоноване й узаконене відторгнення від Русько-Литовської держави і приєднання до Польщі території Придністров'я, Поділля, Литовського Підляшшя, Волині, Київського і Брацлавського воєводств. У Речі Посполитої було єдине управління, спільний сейм, спільний державний устрій, спільна фінансова система тощо. Польща долучилася до активної боротьби Литви проти Московської Русі, хоча і до цього моменту її відверта ворожість до православної держави виявлялася неодноразово і систематично.

З підписанням Люблінської унії Русько-Литовська держава назавжди перестала існувати. Населення Придністров'я, колись звільнене від монголо-татар військом

Ольгерда, потрапило у вороже для нього середовище, де не було порятунку від набігів орд тих же татар, ногайців та інших феодальних розбійників. У цьому становищі опинилися не тільки придністровці, але й усі українці та білоруси, що проживали в новій державі, і по-старовинному називали себе русичами. Чи збиралася, чи могла, чи хотіла Річ Посполита захищати це населення від татарських погромів?

Татарські грабежі Придністров'я, що знаходилося у складі Речі Посполитої. Зародження козацтва

Уже в перші роки після об'єднання (унії) відповідь на це питання дало саме життя. У 1575 р. між поляками, татарами і турками було укладене чергове перемир'я. І цього ж року сім синів кримського хана з величезними ордами – по 10–15 тис. чоловік кожна – вторглися в межі Волинських і Подільських земель, вогнем і мечем пройшлися Придністров'ям. За даними польської хроніки, крім «побитих» старих і малих дітей, були відведені для продажу на ринках 55 тис. 340 людей, захоплено 150 тис. коней, 500 тис. голів рогатої худоби, 200 тис. овець, а також золото, срібло, різний домашній скарб. За такої умови литовське військо не наважилося вступити в генеральну битву, а лише «уривало, де могло». Для руського населення Речі Посполитої, для слов'ян Придністров'я поверталися страшні часи печенігів і половців, часи Боняка Шолудивого, Батия, Едигея і Менґлі Ґерая.

Татари унаслідок грабіжницьких набігів вирізали більшу частину руського населення на величезних територіях від Дністра до Дніпра. Кордон між Річчю Посполитою і Кримським ханством пройшов по річці Ягорлик у Придністров'ї та річці Кодима у Східному Поділлі. На територіях на південь від цієї лінії населення було приречене або на повне і швидке зникнення, або на боротьбу, яка давала бодай невеликі шанси вижити. Тут, у прикордонних районах, у Придністров'ї, на Південному Бузі, на Дніпрі розпочалися процеси формування козацтва як військового стану вільних хліборобів, які забезпечували себе усім необхідним і несли небезпечну сторожову («станичну») і прикордонну («польову») службу на околицях держав. Уже в 1538 р. руські літописи згадують про «вільних» козаків у південних межах Русі. Безперервна боротьба проти агресивних сусідів, захист своєї землі об'єднували цих людей в общини. І Придністров'я як прикордонна територія між Річчю Посполитою, Османською імперією, Молдавією і Кримським ханством стало місцем, де саме життя сприяло зародженню козацтва.

Польський поет Папроцький, який кілька років прожив у ті часи в Подільському краї та на власні очі спостерігав за процесами зародження козацтва, у 1575 р. так описував свої почуття до нього: «*Не думайте, що я лещу русичам; я ще недавно живу між ними і не з ними виховувався, але я одразу оцінив їхні славні справи, які заслуговують вічної пам'яті в потомстві. Не один раз на рік ці достойні люди переслідують татар і зазнають небезпек війни. Як мужні леви охороняють вони*

християнство; майже кожен із них може назватися Гектором, не маючи від вас (поет звертається до поляків Придністров’я і Поділля, своїх земляків – **М.Б.**) *жодної допомоги. Вони дають вам такий спокій, як волам, яких відгодовують. А ви, вважаючи себе вищими за них, випрошуєте собі в цих областях маєтки. Непристойно мудрій людині домагатися чужого; не годиться багатому нехтувати убогим. У подолян без різниці, хто пан, а хто слуга; немає у них ні на грам гордості. Слава цього народу поширена всюди, і залишиться за ним на віки вічні, бодай Польща і загинула».*

У XV–XVI століттях у Придністров’ї та інших районах Речі Посполитої почалося відродження козаків – історичних спадкоємців бродників і вигонців часів Давньоруської держави і Галицького князівства. Попереду їх чекала важка і жорстока боротьба за визволення рідного краю.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– парії
– орди
– держава
– сейм
– «вільні» козаки

1. Які особисті якості характеризували князя Михайла Глинського? Чому посилення його авторитету викликало побоювання литовської знаті?
2. Які обставини змусили Глинських, Мстиславських та інших князів піти в Московську Русь? Як це могло відбитися на долі руського населення Русько-Литовської держави?
3. Наведіть приклади згуртування руського населення Придністров’я для самооборони від набігів кримчаків. Чому польсько-литовська влада вела політику «умиротворення» кримчаків і перешкоджала діям руського населення?
4. Охарактеризуйте історичне значення Люблінської унії для польської шляхти, литовської знаті, руської частини населення.
5. Які держави отримали у своє володіння землі Придністров’я? У чому ви бачите складність соціально-економічного розвитку краю в таких умовах?

6*. Хто такі козаки? Як їх описав польський поет Папроцький? Згадайте з курсу історії рідного краю, з художньої літератури і кінофільмів приклади героїчної боротьби козаків за незалежність.

Розділ III

ПРИДНІСТРОВ'Я У ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ (СЕРЕДИНА XVI – КІНЕЦЬ XIX ст.)

Глава V

ПРИДНІСТРОВСЬКІ ЗЕМЛІ В ЕПОХУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ XVI–XVII ст.

Українські козаки на полі бою

§ 17. ЕТНОПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ У ПРИДНІСТРОВ'Ї В XVI–XVII СТОЛІТТЯХ

Адміністративно-територіальне управління

У складі Русько-Литовської держави управління на землях Придністров'я здійснювалося представниками Великого князя на місцях: намісниками і тіунами. У Київській Русі тіунами називали багатого боярина, чиновника, якому були підвладні області, де він збирав данину. У Великому князівстві Литовському на цю посаду призначали великих земельних власників, феодалів. Землі на лівому березі Дністра в 1566 р. увійшли до складу Брацлавського воєводства, а після Люблінської унії стали частиною Малопольської провінції Корони Польської з центром у місті Брацлаві на правому березі Південного Бугу, хоча сеймик (регіональні збори депутатів) перебував у Вінниці.

Брацлавське воєводство розташовувалося на Подільській височині, всі річки якої належать до басейну Чорного моря. Лівобережжя Дністра було частиною воєводства, за винятком нижньої течії річки та її гирла. Управлялася територія воєводою, який займав вище становище в ієрархії державного управління. Лише на щабель вище були удільні князі Гедиміновичі.

Воєводам підпорядковувалися старости – так у слов'янських країнах називалися різні керівні посади, які призначалися для управління невеликими адміністративно-територіальними одиницями. У Давній Русі це були тисяцькі, соцькі та десяцькі міського ополчення, як правило, виборні. У Русько-Литовській державі вони призначалися Великим князем і були начальниками військових округів, які чинили суд на місцях. У складі Польщі старостами стали виборні посадові особи, які очолювали повіт. Начальникам округів підпорядковувалися намісники-державці, які керували областями і чинили в них суд. Ці області, у свою чергу, складалися з волостей, у яких сиділи тіуни – прикажчики у феодальних маєтках.

Із часів правління польського короля Казимира III Великого (1333–1370) захоплені у Литви землі Поділля зазвичай віддавалися в управління двом намісникам, один із яких сидів у Брацлаві, інший – у Веници (так поляки називали Вінницю). Згодом воєвода брацлавський став важливою відповідальною посадовою особою Польського королівства і йому належало управління і суд в усьому воєводстві, включно із землями на Дністрі, де здебільшого проживало українське козацтво. Ці території мали для Польщі особливе значення, тому брацлавські воєвода і єпископ були польськими сенаторами, депутатами сейму Речі Посполитої.

Брацлавські намісники і воєводи XVI–XVII ст.

Придністровські землі у другій половині XIV ст. знаходилися у складі Русько-Литовської держави. За часів правління великого князя Олександра (1492–1506)

управління Поділлям належало князеві Костянтину Івановичу Острозькому, який отримав титул намісника «Брацлавського, Веницького і Звенигородського». Коли Костянтин потрапив у полон, Подільські землі, які не були захоплені Польщею, отримав в управління князь Андрій Олександрович Сангушкович (Сангушко), представник багатого княжого роду Гедиміновичів, який об'єднав у своїх руках величезні земельні володіння на Волині.

Син князя Андрія, Федір Андрійович Сангушко, волинський староста, був відомий як меценат православних церков і монастирів на Україні, тому, коли він помер, його поховали в Києво-Печерській Лаврі. Онук – Роман Федорович Сангушко, староста житомирський, у 1566 р. стає воєводою брацлавським і старостою вінницьким. У березні цього ж року сейм Великого князівства Литовського прийняв постанову про новий адміністративно-територіальний устрій держави, яка тепер розділилася на нові воєводства і повіти. Брацлавські та Вінницькі землі об'єдналися в одне воєводство, і Великий князь, а потім і король Польщі Сигізмунд II Август (1529–1572) призначає на посаду першого брацлавського воєводи Романа Сангушко.

Роман Сангушко був хоробрим рубакою і здійснював безліч подвигів у боротьбі проти турків і татар. У січні 1558 р. він захистив від кримчаків Поділля. Військова дружина князя Романа брала участь у боях із татарами, звільняючи руських людей, захоплених у полон для продажу в рабство. Отримавши у своє управління Брацлавське воєводство, Роман намагається зміцнити його замки, убезпечити Придністров'я від нападів татарських орд і визначити тут початки державності та порядку. Однак не минуло й трьох років з моменту призначення Романа Федоровича брацлавським воєводою, як державність Русько-Литовського князівства опинилася в небезпеці через інші причини. Знаючи свого воєводу як противника польсько-литовської унії, жителі Брацлавщини звернулися до нього з приводу планів, які розробляв Люблінський сейм, залучення всієї Південно-Західної Русі до складу Польщі. Люди були готові зі зброєю в руках захищати свої землі, але події розгорталися за несприятливим для них сценарієм.

Король Сигізмунд у квітні 1569 р., вивчивши питання про приєднання українських земель до Польщі, запропонував сеймові затвердити відповідний указ. У Люблін приїжджає князь Роман і незабаром доповідає сенатові про свою готовність прийняти присягу на вірність короні, якщо привілеї шляхти у Брацлавському воєводстві та на Волині будуть збережені. Потім як брацлавський воєвода, керуючий землями від Дністра до Південного Бугу, він приносить клятву вірності та займає своє місце в сенаті. Так Придністров'я остаточно було залучене до складу вузькостанової католицької держави.

Як пояснив князь Роман Сангушко здачу католикам своєї землі у протидію бажанням і надіям її жителів? Він користувався повагою у сучасників як «чоловік тверезий і у військовій справі добре досвідчений» і трактував свій перехід на сторону

унії тим, що Велике князівство Литовське, яке слабшає, може втратити незалежність перед загрозою територіальних завоювань Московського царства, яке зміцнюється. Сили царя Івана IV Роман пізнав у боях, воюючи проти Русі в Лівонській війні. Так горезвісна «рука Москви» ще в період середньовіччя ставала жупелом, який оправдував зраду власного народу, зраду його інтересів.

Після смерті князя Романа в 1571 р. у віці 34 років вже в чині польного гетьмана (польний – від слова «поле», – пор.: маршал і фельдмаршал), який він одержав від короля, пост брацлавського воєводи упродовж XVI ст. переходив із рук у руки понад 20 разів. На цю посаду призначалися, головним чином, польські магнати, великі феодали, вельможі, державні діячі, воєначальники, яких найменше цікавили потреби і сподівання місцевого православного населення. Деякі з них жорстоко і нещадно придушували козацькі повстання і навіть просте невдоволення пригнобленого народу. Воєводи зазвичай належали до відомих у Польщі дворянських родин Вишневецьких, Потоцьких, Жолкевських, Лянцкоронських, Чарторийських, Глинських, Конєцпольських та ін.

Особливо часто брацлавськими воєводами ставали члени графського польського роду Потоцьких, які піднеслися наприкінці XVI ст. завдяки спорідненості з молдавським господарем Єремією Могилою (1595–1600, 1600–1606). Ця близькість зробила їх всесильними владиками в Поділлі й інших областях України. Брацлавський воєвода Ян Потоцький (1608–1611) разом із братом Стефаном (у майбутньому – молдавський господар), зробив навіть вдалий військовий похід до Молдавії, щоб розбити покірних туркам волохів і затвердити на престолі свого родича Костянтина.

Але і поляки не залишались у боргу перед своїм молдавським ставлеником і шанувальником на господарському троні. Вони передали йому на правах власності землі на Дністрі. Коли одна з дочок Єремії Могили, Марія, виходила заміж за брацлавського воєводу Стефана Потоцького, як придане вона принесла йому свої Придністровські землі разом із заснованим тут поселенням. Новий власник побудував укріплений замок і назвав його на честь тестя «Могилів». Так виникло в 1595 р. місто Могилів-на-Дністрі, нинішній Могилів-Подільський Вінницької області в Україні. Місто, розташоване на головній переправі через Дністер по важливому торговому шляху з Молдавії в Україну, незабаром перетворилося у значне торгове містечко, куди приїжджали купці – молдавани, греки, вірмени, українці, євреї. У 1643 р., коли землі належали коронному гетьману Мартину Калиновському, тут була створена митниця. Козаки часто використовували це місто як ворота, які відкривали їм шлях до Молдавії, Туреччини та Буджацького степу. Розуміючи це, нові власники (місто повернулося у власність родини Потоцьких) у 1654 р. спалили його вщент, щоб позбавити козаків на Дністрі плацдарму для походів у Польщу. Лише в 1806 р. воно було викуплене Російською державою у Фелікса Потоцького за 587 тис. рублів сріблом.

Після Яна Потоцького брацлавськими воєводами упродовж багатьох років ставали його родичі та нащадки – Якуб, Стефан, Станіслав, Миколай, Петро, Ян та ін. Найбільш відомий із них Станіслав «Ревера» Потоцький, полководець, державний і військовий діяч Польщі, який володів великими земельними угіддями в Галичині та Поділлі. Дослужившись до найвищої посади великого коронного гетьмана Речі Посполитої, він безкомпромісно і жорстоко воював проти російсько-козацьких формувань у період російсько-польської війни 1654–1667 рр.

Інший польський діяч, Адам Світольдич Кисіль, який нетривалий час побував на посаді брацлавського воєводи (1648-1649), був останнім православним сенатором Речі Посполитої. Маючи безліч маєтків і земель на Україні, він був королівським комісаром на переговорах із повстанцями Богдана Хмельницького, брав участь у війнах з Османською імперією, Московським царством, Швецією.

За два десятиліття до нього, з 1615 до 1628 р., брацлавським воєводою був польсько-литовський вельможа зі знатного княжого роду Олександр Заславський. Після його смерті син отримав у спадок 80 міст і містечок, 2 тис. 760 сіл, 900 тис. злотих грошима і 600 тис. золотих червінців, а також інше майно, розміри якого важко оцінити. Населення Придністров'я й інших областей України нещадно експлуатувалося і жило впроголодь. Православні жителі піддавалися не тільки гніту економічному, а й духовному. Ось чому між польськими вельможами, які призначалися в ці краї, і населенням існували взаємна ненависть і ворожнеча, які виливалися в селянські бунти та козацькі повстання.

Чисельність населення

Польське Поділля у XVI–XVII ст. розташовувалося між Південним Бугом і середньою течією Дністра. Воно умовно поділялося на дві частини – Подністров'я і Побужжя. Водночас саме придністровська частина, в якій розташовувався Кам'янецький повіт, була більш заселена й укріплена з давніх-давен. Як вважали і самі поляки, Кам'янець і його придністровська частина становили неприступну твердиню, рівних якій не було тоді у всій Польщі.

У середині та наприкінці XVI ст. місто Кам'янець було досить значним за кількістю жителів. Тут налічувалося до 650 будинків, а чисельність населення в місті становила 3,5–4 тис. осіб. За люстрацією 1565 р. у Кам'янецькому повіті було 3 міські поселення, 44 – сільські та 5 селищ, покинутих жителями.

Місто Смотрич на Дністрі являло собою невелике поселення, в якому нараховувалося близько 100 будинків (приблизно 550–600 жителів). Наприкінці XVI ст. в Кам'янецькому повіті зростає кількість приватновласницьких містечок і сіл. Навколо них розташовувалася і велика кількість сіл, що належали приватним власникам, польським феодалам. Але чим нижче по Дністру, тим менше заселені були землі. Дунаєвецька волость південніше Смотрича вже нагадувала пустельні околиці, а старо-

давні міста Бакота і Ушиця, що знаходилися тут, у другій половині XVI ст. лежали в руїнах. Всього ж у Кам'янецькому повіті в 40-х рр. цього століття було 179 поселень, з яких 15 були порожні. До 70-х рр. XVI ст. залишилося 3 міські поселення і близько 50 сіл. У сільській місцевості нараховувалося близько 1200 будинків (поміщицьких, міщанських, селян, що належали королю і приватним власникам).

Водночас майже половину цих сіл важко назвати поселеннями в повному розумінні – там проживали всього дві-три сім'ї, а в деяких взагалі мешканців не було. Кожне десяте село було покинуте мешканцями або розорене. У той же час на території Придністров'я розташовувалися великі володіння, де землі та села належали великим панам «можновладцям», таким як Язловецькі, які мали понад 30 сіл. У середині XVI ст. сільське населення Кам'янецького повіту становило майже 5200 чоловік, у Кам'янці проживало 3225, у Смотричі – 455 осіб, а в Бакоті й Ушиці населення було відсутнє. Південніше цих міст за середнім Дністром польські люстрації населення не відзначають. Територія сучасної ПМР у ті часи майже не мала осілого населення.

Національний склад жителів

До Люблінської унії 1569 р. у Придністров'ї (Західному Поділлі) проживали, головним чином, слов'яни – українці та русини, які називали себе «русичами». Водночас не тільки селяни, а й більшість феодалів-землевласників були з місцевих слов'ян. Ці території король роздавав своїм магнатам, які везли за собою управителів, посесорів (приватних працівників) і орендарів з поляків. Поступово землі Верхнього Придністров'я стали заселятися поляками, кількість яких значно зросла на цій території, хоча залишалася меншою від загальної кількості жителів. Справа в тому, що з Польщі сюди йшли здебільшого не селяни, а магнати, адміністрація, військовослужбовці, церковнослужителі, шляхта, рідше – ремісники і торговці. У м. Смотрич із 75 домовласників поляками були 13 чоловік. У замкових і приватновласницьких селах, а також у містах Кам'янецького повіту проживали 89 % «русичів» (тобто, головним чином, українців), 9 % поляків, 12 % «інородців» (здебільшого вірмен і євреїв). Серед міських жителів поляки становили 10 %, а серед селян – 4 %.

Як відзначають джерела, між етнічними общинами не було нічого спільного, а існували, навпаки, постійне суперництво і ворожнеча. Це суперництво, очевидно, мало не стільки етнічний, скільки соціальний характер, пов'язаний із поділом суспільства на багатих і бідних, на власників та незаможних, на господарів і безправну «черньۚ».

Основні класи і стани

Остаточне розмежування придністровського населення було закріплене у статусі Сейму 1566 р., який оформив єдиний шляхетський стан і узаконив новий поділ країни на повіти. Кожен із них тепер мав свій сеймик, який обирав депутатів

у загальнодержавний сейм. Однак цим правом володіло менше 10 % населення даних земель. До «обраних» належали сім'ї великих магнатів і середніх землевласників Язловецьких, Вишневецьких, Любомирських, Яцимірських, а також шляхтичі – посесори й орендарі Понятовські, Добромирські, Солтани та ін. До них же, звичайно, належали і католицькі священники Кам'янецької єпархії, яка володіла чималою кількістю сіл Придністров'я.

Головним заняттям місцевого населення, що не належало до числа феодалів, магнатів і шляхти, залишалося сільське господарство. Розорюючи землю плугом із залізним наконечником (на 179 сільських поселень Кам'янецького повіту приходилося 517 таких плугів у 40-і рр. XVI ст.), селяни сіяли і вирощували зернові, гречку, льон, просо, коноплю. Поширювалося городництво і садівництво. Велику роль у господарстві продовжували відігравати полювання і рибальство. Працюючи на землях феодалів, селяни повинні були платити їм різні податки, нести повинності.

Найбільш поширені податки – подимне, пушкарівщина, натуральний (поляхівщина і чинш, а також поголовщина і певна частина з меду, овець та інших свійських тварин). Панщина – робота в панському господарстві на феодала – становила кілька днів на рік. Деякі з феодальних повинностей були обов'язковими для всіх, інші – покладалися лише на певну частину селян, які складали категорії залежних селян.

Нижчими категоріями були «данники» й «урочні» селяни, які платили всі види податків як феодалам, так і замку, і державі. Були також категорії вільних, тяглих, урочників, убогих і слуг. Перехідною категорією між вільними і данниками були лисичники – нові поселенці на землях феодалів. Вони давали землевласнику одну лисицю і повністю платили всі належні податки. Якщо ж лисичник бажав навіки оселитися на землі феодала, то платив тільки частину податків – подимне, пушкарівщину та ін. Убогі чи коланні платили тільки найбільш обов'язкові податки, але в будь-який момент могли бути використані господарем для робіт як будівельники і ремісники. У розряд «слуги» входили селяни, які проживали в місті, обслуговуючи як свого безпосереднього господаря, так і його сім'ю, будинок, господарство.

Землевласники прагнули посилити кріпосну залежність селян, заборонити їм всіляке переміщення і зміну господаря. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. землевласники становили в Західному Поділлі приблизно дві сотні сімейств. У їхньому складі були князі, пани і зем'яни. З цієї кількості приблизно 40 родин були посесорами королівських маєтків, які прибули, як правило, з Польщі. Князями і боярами були також місцеві або прийшлі бояри з Москви, Києва, Литви та Волині. Серед зем'ян – нащадків старовинних родів, які отримали свої вотчини за часів Вітовта, Свидригайла, Олександра й інших русько-литовських князів, відомі такі прізвища: Кміти, Горностаї, Микулинські, Якушинські, Шашкевичі, Мелешки та ін.

Поступово місцевих феодалів витісняють вихідці з багатих польських прізвищ Понятовських, Кумановських, Добромирських, Любомирських, Вишневецьких та інших, які, завдяки підтримці королів, отримували щедрі земельні подарунки на Україні й, зокрема, у придністровському Поділлі. Кількість землі у приватному володінні зем'ян поступово скорочувалася.

Зацікавлені не стільки в колонізації та господарському освоєнні отриманих земель, скільки у швидкому збагаченні, феодали прагнули отримати максимально високі прибутки від своїх маєтків. Вони постійно скорочували пільги для нових поселенців, а тих селян, що були, усіма способами намагалися прикріпити до землі, посилити їхню експлуатацію та підвищити свої бариші.

Османська агресія та становище «Татарської пустелі» в Нижньому Подністров'ї

Нездатність і небажання польської корони захистити місцеве православне селянство від набігів татар вели до опустіння і знелюднення Придністров'я. Велика частина беззахисних селян у страху перед татарськими набігами у другій половині XVI ст. намагалися в селах не проживати, а селилися зі своїми сім'ями ближче до панів і міських укріплень. У селища свої вони навідувалися лише тимчасово для обробки землі й інших необхідних дій. Таким було становище у Кам'янецькому повіті й інших районах Брацлавського воєводства. Що ж стосується території середнього Дністра від сучасної Кам'янки до Рибниці, то ці землі були порожні, покинуті жителями на багато десятиліть.

Активізації татарських грабіжницьких набігів сприяла політика Османської імперії. Їхні орди плюндрували Поділля вогнем і мечем. У 1536 р. турецький султан Сулейман Величний привів свої полчища на правий берег Дністра, де на місці стародавнього слов'янського укріплення Тягінякач він почав будівництво могутньої Бендерської фортеці. Лівий берег Дністра не являв для турків жодної загрози – за кілька десятиліть першої половини XVI ст. татари повністю знищили слов'янське населення, яке проживало тут, і його селища. Земля між Дністром і Південним Бугом, між річкою Ягорлик і Чорним морем стала називатися «Татарською пустелею» або «Ханською Україною».

Територія всього Молдавського князівства увійшла до складу Османської імперії, а фортеця з цитаделлю Бендери, грізна і неприступна, охороняла спокій турків на північно-східних межах їхньої держави. Загарбникам здавалося, що вони можуть безкарно оббирати і грабувати підкорені ними народи Балкан і Карпат – молдаван, волохів, болгар, македонців, сербів та ін. Через Дністер туркам ніхто не міг загрожувати, оскільки кримські татари після прийняття ісламу стали вірними союзниками султана, його слухняними васалами. Кордон Кримського ханства дійшов до Дністра, за яким господарювали турки.

Нижнє Правобережне Придністров'я перебувало в повному розпорядженні Білгородської орди, підпорядкованої кримському хану. Він роздавав землі своїм прибічникам – мурзам, які намагалися зробити їх спадковими, але платили ханові податок, визнаючи його верховну владу над собою. «Куди ступить копито ханського коня, – говорили кримчаки, – то і належить ханові». Розташовуючи свої кочовища між Дунаєм і Дністром, татари Білгородської орди, на відміну від інших своїх земляків – ногаїв, вирощували тут зернові. Але їхні головні заняття – кочове скотарство і бажання збагатитися за рахунок своїх сусідів – постійно штовхали татар на пошуки поживи і нових пасовищ. Знать (беї), яка виділялася багатствами і пихою, привласнювала собі великі угіддя (бейлики), з яких виділяла пасовища своїм васалам за вірну службу. Водночас були відсутні закони, правила або звичаї, які б захищали слов'янські поселення на цих землях.

Така ж система існувала й у східних сусідів Білгородської орди – ногайців, що входили в Єдисанську орду на лівобережжі Дністра. На чолі її стояв каймакам із роду Ґераїв, що призначався ханом із Бахчисарая. Але Єдисанський каймакам підпорядковувався безпосередньо турецькому султанові – таким було стратегічне значення Нижнього і Середнього Придністров'я, де кочували обидві орди. Кочове скотарство на примітивному рівні не могло прогодувати татар і забезпечити їх усім необхідним для життя. Тому представники цього народу були надзвичайно войовничими й агресивними, завжди готовими до грабежу, погромів і вбивств, захоплення полонених і заручників, нехай навіть ціною своїх життів.

Грабіжницькі набіги стали для татар природною і необхідною частиною їхнього життя. Упродовж перших чотирьох десятиліть XVI ст. вони здійснили близько 40 походів на Придністровські землі. Надалі зі середини XVI і аж до середини XVII ст. інтенсивність татарських набігів зростає. Це призвело до повного припинення торгівлі, закриття традиційних і вигідних торгових шляхів, особливо після захоплення турками Білгорода в гирлі Дністра. Територія Придністров'я позбавилася свого постійного населення і була насильно перетворена у справжню Татарську пустелю.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

- сеймик
- жупел
- можновладці
- польські люстрації
- посесори (наймачі)
- зем'яни

1. Складіть схему адміністративно-територіального управління Придністровських земель у складі Русько-Литовської держави.
2. Як пояснив свою зраду інтересів руського населення у Придністров'ї князь Роман Сангушко? Як ви оцінюєте його політичний маневр?
3. Поясніть причини частої зміни брацлавських воєвод. Що відрізняло політичну діяльність більшості з них?
4. Якою була роль шлюбних союзів у зміцненні позицій на брацлавському воєводстві роду Потоцьких?
5. Як можна пояснити демографічний парадокс у Польському Поділлі в XVI–XVII ст., коли населені пункти були, а населення в них було відсутнє?
6. Назвіть процентне співвідношення русичів, поляків та інших національностей у Західному Поділлі в XVI ст. Як ви думаєте, конфлікт громад мав національні чи інші причини?
7. Опишіть категорії селян. Які види повинностей вони зобов'язувалися відбувати? Спробуйте обґрунтувати ступінь їхньої залежності від феодалів.
8. Яка територія отримала назву «Татарська пустеля»? Чим була обумовлена така назва?
9. Які процеси призвели до утворення «Татарської пустелі» в Нижньому Подністров'ї? Чому кочовий спосіб життя передбачав в обов'язковому порядку грабіж і насильство?

§ 18. ПОХОДИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ НА МОЛДАВІЮ І СПРОБИ СТВОРИТИ НА ПОДІЛЛІ КОЗАЦЬКУ ДЕРЖАВУ

Консолідація козацтва у військовий стан

Упродовж XVI ст. Польща і Литва, а потім після об'єднання і Річ Посполита, не намагалися чинити опір татарським набігам і турецькій агресії. Православне населення захоплених ними Руських земель залишалося без будь-якого державного захисту. Ці люди були приречені на загибель і напевно зникли б, якби у них не вистачило сил, мудрості та волі організувати власний самозахист, сподіваючись тільки на самих себе, своїх сусідів, друзів, близьких, що опинилися в такому ж безвихідному і трагічному становищі. І перші успіхи у відбитті татарських набігів ще в XV ст. показали, що це єдиний у вірний шлях порятунку.

Козацтво складалося як військовий стан на околицях Руських земель у степах, де панували кочівники. Його загони являли собою іррегулярні війська, тобто військові з'єднання за рамками діючої армії, що не підкорялися загальним законам і

правилам. Основу козацтва становили вільні люди, бродники, які втекли у степи від феодальних порядків, а також представники кочових народів, що брталися з ними.

Захопивши Поділля й інші українські землі, поляки стали поневолювати місцевих селян, поставивши вільних бродників, які займалися полюванням, рибальством, бортництвом та іншими промислами, фактично поза законом.

Роздаючи слабонаселені, але родючі та багаті землі шляхті й магнатам, польська корона вимагала переводити людей, які проживали в цих місцях, у кріпацтво. Це стосувалося і вільних бродників, які звикли до самостійності та незалежності. Селяни та промисловики, пригнічувані поляками і місцевими феодалами, йшли на схід, зосереджуючись у пониззі Дніпра, за порогами річки. Ішли на схід і жителі Придністров'я.

Тут, на лісистих островах пониз Дніпра, зароджувалося запорізьке козацтво – на островах Томаківка, Базавлук, у Микитиному Розі. Народні перекази пов'язують зародження Січі з островом Хортиця на Дніпрі, де князь Дмитро Вишневецький (на прізвисько Байда) в середині XVI ст. від імені московського правління на свої кошти заснував дерев'яно-земляне укріплення як центр козацької вольниці.

У 1556 р. Вишневецький організував два походи запорізьких козаків на Очаків та Іслам-Кермен. Ці походи стали частиною великої операції російських військ проти Кримського ханства, якою керував чернігівський намісник царя боярин Матвій Іванович Ржевський. Турецько-татарські війська відповіли ударом у 1557 р. і після тривалої облоги захопили замок на Малій Хортиці та спалили його. Байда зі своїми запорожцями перейшов на службу до Івана Грозного. Він брав участь у російському поході проти Кримського хана в 1558 р., очолив п'ять тисяч козаків під час штурму турецької фортеці Азов, брав участь у козацьких походах на Дон і Кубань, а близько 1560 р. заснував на Дону Град Черкаський, майбутній Черкаськ, столицю козацтва, а згодом і столицю найважливішого регіону російського козацтва – області Війська Донського.

Так до середини XVI століття в пониззі Дону і Дніпра сформувалися з вільних людей великі збройні загони – Донське і Запорозьке військо, які ввійшли згодом до складу Російської держави. Їхнім прототипом були Галицькі вигонці, бродники і берладники часів князя Івана Ростиславича – вільні збройні загони руських людей, що захищали себе і свої землі від недругів. У створенні загонів придністровці брали найактивнішу і найбезпосереднішу участь, що згодом в історичній долі Придністров'я відіграло цілковито виняткову роль.

На початку 60-х рр. XVI ст. князь Вишневецький зі своїм запорізьким військом, яке налічувало кілька тисяч чоловік, здійснював дальні переходи із Запоріжжя на Очаків, Тягинь (Бендери), Білгород. У 1563 р. Вишневецький повів своїх козаків на столицю молдавського князівства з метою захопити трон і позбавити країну від ярма турків.

Незважаючи на те що польський король заборонив Вишневецькому турбувати татар і втручатися у справи Молдавії, старий воїн-князь із нечисленною дружиною козаків вторгається у князівство. Однак тут на нього чекала трагічна невдача. Новий молдавський господар, ставленик турків Александру Лепушняну, розв'язав за допомогою яничар справжній терор проти свого народу. Байда Вишневецький був схоплений, переданий катам султана і помер у Стамбулі лютою смертю. За народними переказами, він кілька днів висів на гаку міської стіни і, незважаючи на біль, вихваляв православного бога, мужність і стійкість козацьку.

Причини козацьких походів на Молдавію

Служиве боярство в Молдавському князівстві не дуже «переймалося» іноземним ярмом. Бояри навіть пристосувалися черпати свою економічну могутність у непомірних турецьких поборах із місцевого населення, займаючи різні державні посади і збираючи для турків податки. Тому великі бояри служили султану вірою і правдою, не зупиняючись і перед зрадою стосовно «своїх» господарів, коли вони були чомусь ними незадоволені. Інтереси бояр перепліталися з інтересами турків-завойовників, що розглядали князівство як «комору Порти» і «бездонну бочку», наповнити яку неможливо. Але ця система боярського олігархічного правління була глибоко чужою простим жителям Молдавії – селянам, городянам, ремісникам, купцям, служивим станам, священникам, дрібним і середнім землевласникам.

Турки не ліквідували в Молдавії місцевого самоврядування, як в інших завойованих ними балканських державах. Але молдавська державність була поставлена ними на службу влади султана, який вважав господаря одним зі своїх васалів і наближених. Потім султан перетворив престол Молдавії у предмет купівлі-продажу, здаючи його як би в оренду своїм сановникам, грекам-фанаріотам і просто багатим боярам. Але кордони Дністром і Дунаєм турки зміцнювали систематично і всерйоз. Фортеці, які тут існували (Аккерманська, Бендерська, Кілійська, Хотинська) були перетворені в неприступні бастіони, які забезпечували непорушність османського панування в цій частині Європи. Такі важливі для османських завойовників території були виведені з-під юрисдикції молдавських господарів і управлялися за законами шаріату командувачами фортечним гарнізоном.

Османське ярмо, глибоко чуже інтересам абсолютної більшості жителів Молдавії, викликало у них пекучу ненависть і бажання звільнитися від чужоземної влади загарбників. Рятуючись від непомірно зростаючих податків, селяни часто йшли сім'ями, іноді – селами, у хащі лісів і непрохідні важкодоступні місцевості в горах. Вони ставали гайдуками, розправлялися з феодалами, зі збирачами податків, із турецькими чиновниками і каральними загонами іноземців. Відібраним добром гайдуки ділилися з місцевими жителями. Народ з любов'ю ставився до своїх захисників, складав про них балади, легенди, гайдуцькі пісні.

Бувало, що молдавські селяни йшли не тільки в ліси і гори, але і на Дніпро, стаючи запорізькими козаками. Українські селяни і козаки Поділля та Північного Причорномор'я також страждали від нескінченних грабіжницьких набігів кримчаків, від безчинств, знущань і беззаконня турецько-татарських агресорів, від бездіяльності польсько-литовської влади, яка захопила стародавні українські землі та відмовилася від захисту місцевого православного населення. Зі середини XVI ст. запорізьке козацтво розвиває оборонні дії для свого захисту і веде широку наступальну боротьбу проти іноземної агресії. Спільні цілі зближували молдаван з їхніми єдиновірними братами-українцями, зближували обидва береги Дністра. Козацькі походи запорожців у Молдавське князівство із глибини століть кували молдавсько-українське збройне братство в боротьбі проти спільних ворогів.

Запорожці у Придністров'ї

Одним із перших козацьких походів на Молдавське князівство був похід хмельницького старости, першого малоросійського і запорізького гетьмана польського графа Предслава Лянцкоронського (1489–1531). Він багато подорожував світом і багато побачив, побував у Єрусалимі, вивчаючи бойове мистецтво європейських і азіатських полководців. Жив він і на Україні – у Хмельницьку. Після нещадного і жорстокого погрому міста в 1512 р. татарами він організував і очолив у 1516 р. похід запорізьких козаків на м. Аккерман (колишній Білгород), який став плацдармом для походів турків і татар на населені пункти Молдавії та України. В Аккермані й Очакові козаки розбили місцеві турецькі гарнізони і взяли велику здобич.

Чималу роль у боротьбі проти кримсько-татарської агресії на слов'янські землі Придністров'я відіграв у 1534–1566 рр. і гетьман українських козаків Венжик Хмельницький, прадід знаменитого Богдана Хмельницького, який об'єднав український народ у боротьбі проти польсько-католицького засилля. Під час Кримсько-польської війни 1534 р. Венжик зумів розгромити вщент Кримську орду поблизу м. Заслав. Водночас В. Хмельницький оточив свій табір возами і перетворив його на кшталт польового укріплення. Цією тактикою згодом охоче користувалися запорізькі козаки.

Однак загалом політика польського короля щодо Османської імперії була обережною і нерішучою. У страху перед Туреччиною Польща нічого не робила навіть для захисту своїх кордонів від нової смертельної загрози. У 1538 р. турецький султан Сулейман Величний (1520–1566), за часів якого Туреччина досягла своєї найвищої могутності та завоювала не тільки Молдавію і Волощину, але й частину Угорщини, Закавказзя, Месопотамію, Аравію та інші території, привів майже 200-тисячне військо в Молдавію і скинув господаря Петра Рареша (1527–1538), сина Штефана Великого. За його наказом на місці стародавнього слов'янського селища і переправи через Дністер під назвою Тягинь почалося будівництво неприступної цитаделі.

Будівництво могутнього укріплення Бендери на правому березі Дністра показувало, що турки зовсім не збиралися обмежуватися завоюванням Молдавського князівства. Вони рвалися углиб українських територій, захоплених поляками. Бендери були перетворені турками в райю, яка не підкорялася молдавській юрисдикції, а управлялася за законами османів керівником турецького фортечного гарнізону – пашею. Згодом не тільки Білгород, Бендери і Кілія були перетворені турками в райї, але і дністровська фортеця Хотин, і фортеця Кам'янець-Подільський, а величезну частину Придністровських земель України турки підпорядкували собі наприкінці XVII ст.

Іван Лютий і гетьман Свирговський

Помітний слід у формуванні молдавсько-козацького братства в боротьбі проти спільних ворогів залишили події у період нетривалого правління господаря Івана Воде Лютого (1572–1574). Зайняті війною в Персії, турки вирішили вибити з Молдавського князівства підвищену данину і зажадали від нового господаря покірності у виконанні їхньої волі. Однак Іван Лютий вважав, що наступив зручний момент для повалення османського ярма, оскільки турецький флот загинув під ударами іспансько-венеціанського флоту в 1571 р.

Відчуваючи загальну підтримку селян, Іван з гордістю сказав турецькому послу (чаушу) у відповідь на вимоги виплати підвищеної данини, що «ці гроші він використає для спорядження військ, які позбавлять його підданих від утисків, що їм чинять». Ці слова означали тільки одне – війну. Господар звертається за допомогою до Польщі та Трансільванії з пропозицією разом виступити проти спільного ворога. Але ніхто не відгукнувся, крім козацького гетьмана Івана Свирговського (Сверчовського, як він згадується в деяких джерелах), який і прийшов на допомогу молдавському господарю. Свирговський верховодив українським козацтвом у першій половині 70-х рр. XVI ст. За часів гетьмана Михайла Вишневецького він був генеральним обозним – командував козацькою артилерією.

Будучи гетьманом, він привів до Молдавії близько 1500 козаків, щоб допомогти Івану Лютому позбутися османського ярма. Козаки розбили турецькі війська, якими командував Кара-Мустафа-паша поблизу м. Сороки. Свирговський не тільки виграв цю битву, але і полонив багатьох ворожих офіцерів на чолі з їхнім головнокомандувачем, а відбиті в бою турецькі прапори і трофеї він відправив у дар польському королю, який повинен був проявити більше рішучості, бачачи на власні очі козацькі трофеї. Адже перемога над турками була близька, як ніколи. Але всі сподівання на допомогу з Польщі розвіялися.

Іван Свирговський віддає наказ кошовому отаману Січі Феськові Покотилу вислати дві ескадри козацьких бойових човнів (чайок) на Дністер і Дунай, щоб захопити ці такі важливі для звільнення Молдавії річки. Коли висадка турецького десанту стала неможливою, гетьман разом із козаками знищує турецькі фортеці та берегові

споруди в районі міст Ізмаїл і Вилкове. Після того Свирговський повів частину козаків на звільнення столиці Молдавії – м. Ясси, інша частина під командуванням полковника Сави Ганжі – столиці Волощини, м. Бухарест. Відважні козаки громили турецькі гарнізони і частини, унаслідок значна територія Молдавії та Волощини була звільнена від турків.

Але тут удача зрадила козакам. Їхні розрізнені сили не встигли з'єднатися. Під час облоги фортеці Кілія турки підірвали міну величезної потужності. Під час її удару загинули багато козаків і сам гетьман. Свіжі турецькі сили вдарили з тилу по козацькому табору, де було багато поранених, хворих і невеликий загін з охорони обозу. Всі вони були вбиті турками. За іншою версією, що зберігається в народній пам'яті, залишки козацького загону з'єдналися з військом Ганжі та пішли на Україну.

Запорізький козак на молдавському троні

Не минуло й трьох років з часу походу гетьмана І. Свирговського на Молдавію, як новий козацький загін перетинає Дністер. Султан був розлючений втручанням у його правління молдавської, як йому здавалося, вотчини. За наказом султана Мурада III (1574–1595), орди татар із Криму в 1575 р. вогнем і мечем пройшлися Поділлям та Придністров'ям, що стали плацдармом для антиосманських операцій запорізького козацтва. Близько трьох десятків тисяч мирних людей були відведені в рабство. Польський король Стефан Баторій (1576–1586) у цей час готувався до війни проти Московської Русі та сваритися з Туреччиною не бажав. Тому війну, розгорнуту козаками проти турків і татар, він «дипломатично» ігнорував.

Жителі Молдавії, які ненавиділи і зневажали свого господаря Петра VI Кульгавого (правив із перервами з 1574 по 1591 р.), у 1577 р. послали в Запоріжжя до одного з козаків посольство, коли дізналися, що він називає себе братом Івана III Лютого. Було відомо, що один із ватажків запорізьких козаків володіє незвичайною силою і гне пальцями підкову, за що й отримав своє прізвисько – Іван Підкова. Заручившись підтримкою козацького гетьмана Якова Шаха, Іван Підкова набрав козацький загін у 600 шабель (головним чином, із запорізьких молдаван) і, скинувши із престолу Петра Кульгавого, проголосив себе у столиці Молдавії господарем, за широкої підтримки місцевих жителів.

Господар Петро Кульгавий зібрав нове військо і повів його проти козака на престолі. Іван Підкова знову виграє битву під Яссами. Польський король разом зі своїм братом воєводою Христофором Баторієм (1576–1581) вважали необхідним прийти на підмогу поваленому молдавському господарю. Бачачи це, Іван Підкова вирішує покинути такий незатишний для нього престол і повернутися в Запоріжжя.

На початку 1578 р. І. Підкова з козаками перейшов на лівий берег Дністра в районі м. Сороки. Брацлавський воєвода обманом і брехнею умовив його йти до Варшави, щоб виправдатися перед королем. Але за вказівкою турків поляки закували Івана

у кайдани і в червні 1578 р. стратили у Львові на площі, званій Ринок. Перед смертю відважний козак сказав народові, який зібрався: «*Панове поляки! Мене привели на смерть, хоча за своє життя я не вчинив нічого такого, за що заслужив би такий кінець. Я знаю одне: я завжди як чесний лицар мужньо боровся проти ворогів християнства і завжди сприяв добру і користі своєї Батьківщини, і було у мене єдине бажання – бути для неї опорою і захистом проти невірних і діяти так, щоб вони залишалися у своїх межах і не переходили Дунаю. ... Але запам'ятайте, що мине небагато часу і те, що відбувається тепер зі мною, трапиться і з вами і з вашим добром, і голови ваші й ваших королів будуть відвезені в Константинополь*».

Гетьмани Г. Лобода і С. Наливайко в Молдавії

Після страти І. Підкови і до кінця правління Петра Кульгавого, тобто за півтора десятиліття, козаки ще 15 разів намагалися скинути із трону турецького ставленика. У серпні 1578 р. таку вилазку вчинив козацький гетьман Петро Мітла, зосередивши у Придністров'ї свої загони. Але коли козаки перейшли Дністер, агенти господаря виманили гетьмана, нібито для переговорів, і таємно вбили його, зміцнюючи становище султанського васала Петра Кульгавого. Проте спроби козацтва вигнати турків з Молдавії, скинути із престолу їхніх ставлеників не припинялися і надалі.

Навесні 1594 р. козацький похід на Молдавське князівство проти турків очолив запорізький гетьман Григорій Лобода (1593–1596). Спочатку, коли він у жовтні 1594 р. ввійшов у князівство з 12-тисячним козацьким військом, то був союзником імператора Священної Римської імперії Рудольфа II (1576–1612) – католицького короля, який будував плани боротьби проти Туреччини. У цей час турецькі війська у фортецях на Дністрі та Дунаї готувалися до походу в Трансільванію, але козаки Лободи зірвали ці плани. Розсерджений невдачами, турецький султан призначив по 50 золотих монет за кожну голову козака.

Успішні дії козаків Григорія Лободи підтримали і козаки ватажка Северина Наливайка, який очолив селянсько-козацьке повстання на території України і Білорусії. Наливайко народився в сім'ї простого ремісника в Гусятині, а потім пішов до козаків. Як відмінний гармаш-артилерист він проявив себе під час походів на Бендери і Кілію в 1594 р., де туркам погано довелося від його влучної стрільби. Осівши в Острозі, Наливайко користувався заступництвом князя Острозького і захищав православну духовність. Навколо нього збиралися з усіх боків скривджені селяни, гноблені польською шляхтою, православні, що зазнавали гонінь з боку католицького й уніатського духовенства, бідні городяни. Вони вірили мудрому, рішучому і сильному отаманові, готові були іти за ним і у вогонь і в воду.

Загони С. Наливайка взяли в облогу Луцьк, де діяв католицький єпископ Кирило Терлецький, який відрізнявся особливою нетерпимістю до православних. Потім повстанці рушили на Білорусію, взяли у бою м. Могильов. У Северина Наливайка

виникла ідея захопити всі вільні землі між Дністром і Бугом на південь від Брацлава і створити тут козацьку державу. Він звернувся з цього приводу з листом до польського короля Сигізмунда III Ваза (1587–1632), обіцяючи від імені козаків захищати Польщу від сусідніх країн, насамперед від Османської імперії та Кримського ханства. Але король не бажав цього. Він боявся козаків, а особливо окремої держави у Придністров'ї на кордоні його володінь. Він не тільки не пішов назустріч козакам, але й вивів із Молдавії своє військо, а коронному гетьману Жолкевському доручив негайно і нещадно придушити козацьке повстання. Після тривалих переговорів С. Наливайко був схоплений поляками і страчений у Варшаві.

Придністров'я і козацька державність

У всіх козацьких походах на Молдавію Придністров'я відігравало найважливішу стратегічну роль. Ця територія стала ареною жорстоких сутичок між поляками, турками, татарами, а також між ними і давніми жителями цих земель – православними козаками. Мета останніх у їхніх антиосманських походах простежується досить ясно – ліквідація міцних турецьких укріплень на Дністрі, Дунаї та Чорному морі, фортець Бендери, Аккерман, Ізмаїл (Сміл), Кілія, Очаків, Сороки, Хотин. Така перемога дозволила б козацтву твердо зміцнитися на цих рубежах у Придністров'ї, а згодом, можливо, і повністю звільнити Молдавію від османського панування.

Створення козацької держави на території від Дністра до Південного Бугу допомогло б затвердити на молдавському престолі ворожого туркам і союзного козакам молдавського господаря. Берег Дністра у цьому випадку став би зручною резиденцією для козацького гетьмана, місцем розташування столиці своєрідної козацької республіки. Цей край, ймовірно, не випадково обирав для себе козацький вождь Северин Наливайко, коли в листопаді 1595 р. писав польському королю, що у майбутню державу повинні входити «*...пустелі між Бугом і Дністром на турецькому і татарському шляху, між Тягіною і Очаковом, на просторі 20 миль від Брацлава, де від створення світу ніхто не мешкав*».

Байда Вишневецький та Іван Підкова будували плани звільнення Молдавії шляхом протистояння козаків разом із молдаванами турецько-татарським силам, розраховуючи вигнати турків і татар з Молдавії за допомогою військової доблесті та вдалої кампанії. Плани С. Наливайка відрізняються тим, що він розглядав Лівобережне Придністров'я як споконвічно козацькі землі, які повинні межувати по Дністру з Османською імперією, і саме тут справедливо може проходити стратегічна лінія захисту європейської християнської цивілізації від натиску агресивного ісламу османів. Такі погляди згодом візьмуть верх, хоча центром козацтва із плином часу стане все-таки не Придністров'я, а Запоріжжя.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– іррегулярні війська
– шаріат
– паша
– гайдуки
– райя
– християнська цивілізація

1. Розкажіть про роль Байди Вишневецького в заснуванні козацької Січі. Якими подвигами він прославив своє ім'я?
2. Порівняйте становище боярства і селянства у Молдавському князівстві в роки турецького панування. Що змушувало селян йти з нажитих місць на Дністер і Дніпро до козаків?
3. Яку роль виконувала побудована турками фортеця Бендери?
4. Що стало причиною відкритого виступу молдавського господаря Івана Лютого проти турків? Назвіть підсумки спільних дій Лютого і козаків гетьмана Свирговського.
5. Чому Стефан Баторій дотримувався нейтралітету у війні козаків проти турків і татар, але виступив на підмогу поваленому молдавському господарю?
6. У чому трагічність долі Івана Підкови? Чи стали його останні слова пророчими?
7. Чому не судилося здійснитися планам С. Наливайка щодо створення козацької держави?

§ 19. ПРИДНІСТРОВ'Я В ЦЕЦОРСЬКІЙ І ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНАХ

«Пропольська» і «протурецька» партії в Молдавії

Усе XVII ст. для Придністровських земель пройшло під знаком польсько-турецького суперництва і воєн, які безпосередньо не стосувалися цього регіону і здійснювалися поза його межами. Але на становище краю у складі Польщі, а потім і у складі Османської імперії вони вплинули найбільш прямим і безпосереднім чином.

Спочатку ареною польсько-турецького протистояння стала територія Молдавського князівства, де на рубежі XVI–XVII ст. серед місцевого боярства склалися два ворогуючі угруповання – пропольське і протурецьке. Користуючись деяким ослабленням Туреччини на кінець XVI ст. польський канцлер і коронний гетьман Ян

Замойський (1581–1605) став підтримувати тих молдавських бояр, які орієнтувалися на Польщу і прагнули посадити на престол своїх ставлеників, перебудувавши молдавську феодальну систему за польським зразком, тобто коли управляли країною магнати і шляхта.

За підтримки короля Стефана Баторія Замойський старанно насаджував католицизм серед православного населення Руських земель, але особливо досяг успіху в цьому серед боярства православної Молдавії. Багато його прихильників з цього стану поріднилися із представниками польських магнатів і шляхти, були пов'язані з ними тісними економічними, політичними і сімейними узами, володіли в Польщі маєтками і землями, а інші мали польське громадянство і брали участь у роботі сеймів. Деякі з бояр шукали в Польщі притулок, йшли в еміграцію. Всі вони були готові до боротьби проти турків на польських умовах.

Інша частина бояр залишалася відданою султанові, будучи впевненими, що деяке ослаблення турецького ярма зовсім не означає швидку загибель могутньої Османської імперії, що наводила страх і трепет на монархів Європи. Більшість із них були за походженням греками, які працювали на султана в апараті його влади. Вони прибували до Молдавії з новими господарями, отримували привілеї, багатства і набували великого впливу на економічне і політичне життя. Ділитися всім досягнутим ці бояри з конкурентами із ворогуючої партії не збиралися.

Розкол у правлячій верхівці Молдавії викликав міжусобні війни, в яких бояри пропольського угруповання воювали на боці Польщі у протистоянні з турками. У свою чергу, бояри протурецької орієнтації виступали проти своїх супротивників на боці турків і татар. Для самого молдавського народу, селянства і міських низів ця міжусобна боротьба серед бояр не мала великого значення. Навіть у рідкісних випадках, коли верх брало пропольське угруповання, новий господар сплачував Туреччині всі належні постачання і одночасно підвищував податки, щоб розрахуватися зі своїми кредиторами з Польщі. Тому народ ненавидів гнобителів із «пропольської» партії нітрохи не менше, ніж із партії «протурецької».

Зміцнення козацтва. Реєстрові козаки

Польсько-турецьке суперництво, яке майже не змінювало становище народних низів Молдавського князівства, відіграло позитивну роль у консолідації козацтва на схід від Дністра. З початком польсько-турецького протистояння в цьому регіоні, польська держава побачила в козацтві грізну союзну силу, яка могла розбити татарські орди, протистояти всією могутністю армії яничарів, а за необхідності – врятувати і польську державність. У ті часи землі правого берега Дністра входили в турецькі райї, а лівого берега – належали Ногайській орді, що підкорялася кримському ханові. Отже, козацька вольниця на Дністрі, що зародилася в нових умовах XVII ст., ставала грізною силою, а об'єктивно – союзником і захисником поляків.

Польський уряд з початку XVII ст. кардинальним чином змінює ставлення до козацтва. Територія, на якій жили козаки, більш-менш чітко визначилася до кінця XVI ст. До неї належали землі лівого берега Дністра, все Поділля із Брацлавщиною, Волинь, Київщина і Чернігівщина. Незважаючи на існування тут польського адміністративного поділу та державної адміністрації, у даних воєводствах і староствах було і козацьке самоврядування. Козаки створювали на польських територіях України свої полки, керівництво якими здійснювали виборні командири, козацька старшина. Північне і Центральне Придністров'я було частиною Вінницького і Брацлавського полків. Це була територія козацької державності. Безсумнівно, державності феодальної, але в набагато більше ослабленій формі, ніж у Польщі, Угорщині й інших країнах, оскільки козацька державність створювалася знизу на основі республіканського ладу, у відсутності кріпосницьких відносин. Водночас верховна власність на землю належала всьому війську Запорізькому з передачею її общині та кожному конкретному господарству.

Польща, гостро потребуючи дармової військової силі, яка б захищала її з південного сходу від турецької агресії та грабежів татар, почала регламентувати становище козаків. Саме у цьому впорядкуванні польські правителі побачили прийнятний вихід із скрутного становища. Було вирішено поставити козацтво на службу своїм інтересам і одночасно зменшити натиск визвольної боротьби українців проти Польщі, направити всю її енергію на турків і татар. Із цією метою частина козаків була внесена у спеціальні реєстри («реєстрове козацтво») і звільнялася від податків, отримувала особисту свободу за умови неодмінного зобов'язання нести військову службу. За необхідності поляки могли розширювати або звужувати ці списки, реєстри. Спочатку в них занесли 300 чоловік. Через кілька років, наприкінці 70-х рр. XVI ст., їхня кількість подвоїлася, потім чисельність реєстрового козацтва досягла 40 тис. чоловік.

Однак перетворити козаків у сліпу, слухняну їй силу Польщі не вдалося. На землях, захоплених поляками у Русько-Литовської держави, проживало загалом вільне козацтво, православні люди, які навчилися і вміли захистити себе в найскладніших, майже неймовірних і навіть безнадійних умовах. Очікувати, що ця сила покірно підкориться польським магнатам, було наївно. Козаки не раз рятували Польщу в найкритичніші для її державності моменти. Але вони могли вільно вибирати собі союзників, зокрема і Туреччину, і Кримське ханство, і Росію, і католицькі країни в боротьбі за своє національне визволення. Іноді союзники зраджували козаків, іноді – вони їх. Не змінювали козаки, мабуть, тільки одного – свого прагнення до вільного життя.

Ян Замойський і Михайло Хоробрий

У травні 1571 р. була створена коаліція християнських католицьких країн під назвою Священна Ліга, яка проіснувала близько трьох років. До неї увійшли

із благословення Папи Римського Іспанія, Венеціанська республіка, Генуя, Герцогство Савойя та інші з метою протистояти Туреччині та встановити контроль над східною частиною Середземного моря. Один з активних учасників цієї організації волоський господар Михайло Хоробрий (1593–1601) завдає великої поразки туркам у битві біля Келугерень у 1595 р., унаслідок чого вся Волощина звільнилася від влади Стамбула. У цій війні Михайло Хоробрий спирався на підтримку Московської держави, керованої Борисом Годуновим, а цвіт його армії складали козаки, що перейшли Дністер.

Спостерігаючи за поразками турків-османів, польський канцлер Ян Станіслав Замойський у 1595 р. ввів свої збройні сили (серед яких були і реєстрові козаки) у Молдавське князівство, де отримав підтримку пропольської партії бояр. Польський канцлер і коронний гетьман скликав бояр на збори для обрання королівського ставленика боярина Єремію Могилу (правив із перервою в 1595–1600) господарем. Новий господар, вважаючи себе залежним від шляхетсько-магнатської Польщі, з ретельністю і завзяттям став збирати данину зі свого народу турецькому султанові. Покинуті гетьманом у князівстві озброєні поляки почали грабувати і сваволити як окупанти в завойованій ворожій державі. Посилюючи і без того трагічне становище країни, ці побори викликали гнів і обурення її жителів.

Повівши за Дністер на його лівий берег своє військо, Замойський залишив гарнізон з артилерією у фортеці Хотин. Зарозумілі шляхтичі своїм ставленням до місцевого населення як до безсловесного бидла швидко переконали молдаван у тому, що країна, не позбувшись ярма турецького, наклала на себе і ярмо польське. Крім того, волоський господар визнав себе васалом австрійського імператора і, завдавши туркам ряд відчутних поразок, спробував залучити до антиосманської боротьби Молдавію із Трансільванією. Він оголосив себе правителем Молдавії, Волощини та Трансільванії, що обіцяло жителям князівства звільнення не тільки від турецького ярма, а й від польського засилля.

Тому, коли господар Волощини Михайло в 1600 р. привів у князівство свої козацькі війська, все населення Молдавії стало на його бік. Швидко й ефективно козаки і воїни Михайла Хороброго очистили князівство від польських військ, за винятком Хотинської фортеці на Дністрі, яку поневолювачі не віддали і трималися за неї дуже чіпко. Через кілька місяців, восени 1600 р., польські війська, зібравшися із силами, зайняли столицю князівства Сучаву і відновили на троні Єремію Могилу. Створити централізовану державу за допомогою козаків через Дністер Михайлові Хороброму не вдалося. У Молдавії після смерті Єремії, який вірою і правдою служив і султанові, й королю, настає новий період боярських міжусобиць, у які втручалися і турки, і татари, і поляки. Але основну роль у цих війнах випало відіграти козакам, які проживали у великому ареалі від Дністра до Дніпра.

Облога Рашківської фортеці

Турки після загибелі Михайла Хороброго не зволікаючи приступили до відновлення свого панування в усіх трьох Дунайських князівствах (Молдавії, Волощини та Трансільванії), спираючись на своїх союзників із протурецького боярського угруповання. Однак і поляки не бажали розлучатися з такими ласими для себе землями чужих країн, вже, як їм здавалося, назавжди завойованих ними. Підтримувані відданними їм боярськими силами із пропольського угруповання, вони розгорнули справжнє змагання з турками за контроль над цими землями. За 18 років – з 1616 по 1634 р. – у Молдавському князівстві 16 разів змінювалися правителі.

Щоб остаточно затвердити Молдавію за собою, турки вирішили вдарити по польській фортеці Рашків на лівому березі Дністра. У 1617 р. турецька армія тримає в облозі Рашків, але взяти її не може. На допомогу рашківському гарнізону поляки висилають свою армію під командуванням канцлера і коронного гетьмана Станіслава Жолкевського (1618–1620). Це був хоробрий вояка, який за часів Стефана Баторія брав участь у його війнах. Піднісся він завдяки заступництву Яна Замойського, придушуючи разом із ним козацьке повстання Г. Лободи і С. Наливайка на Україні. Тепер козаки під прапорами С. Жолкевського самі рвалися в бій проти турків.

З огляду на ці обставини, турки віддали перевагу мирним переговорам над військовою сутичкою, тим паче їм були відомі протурецькі настрої польського магната, який, ведучи війни з Росією, вважав за краще бачити в Туреччині не ворога, а союзника. Спільний розгром Московської держави був для Жолкевського кращим за військові сутички з можливим союзником. Турки негайно зняли облогу Рашкова і почалися переговори про перемир'я. Поляки зобов'язалися не допускати більше козацьких походів на Молдавію, а турки – татарських грабіжницьких походів на Польщу. За таких умов Порта не помилилася у своїх розрахунках; домагаючись встановлення миру і союзу, Жолкевський віддав їй зайнятий поляками Хотин. Даний акт був зафіксований 23 вересня 1617 р. на Дністрі в районі м. Буша у договорі між Річчю Посполитою і Блискучою Портою. Згідно з домовленостями молдавський престол міг передаватися тільки синові з роду господарів. Поляки поклялися не втручатися у внутрішні справи Молдавії, Волощини та Трансільванії.

Цецорська війна 1620 р.

Порівняно мирні відносини між поляками і турками тривали недовго. Створити союз Польщі та Туреччини заради розгрому і знищення Росії не вдалося – такими непримиренними були суперечності між двома країнами. На престол Молдавії сходить католицький авантюрист сумнівного походження Гаспар Граціані (1619–1620), якого злі язики навіть називали італійським золотарем. Він став щедро обдаровувати бояр із пропольської партії, а Хотинську фортецю на Дністрі знову повернув полякам, сподіваючись на їхню підтримку. Польське військо під

командуванням гетьмана С. Жолкевського із загоном реєстрових козаків з'являється на правому березі Дністра біля Хотина. Серед козаків перебував чигиринський староста Михайло Хмельницький і його двадцятип'ятирічний син Богдан, майбутній гетьман України (1648–1657). Цим подіям передувало те, що польський король Сигізмунд III (1587–1632) не зміг у 1618 р. завоювати Московську державу і посадити на її престолі свого сина Владислава. Після цього поляки припинили безуспішні спроби підкорити Росію і звернули свої погляди на південь, поготів, що у Стамбулі до влади прийшов молодий і амбіційний султан Осман II (1618–1622), який мріяв розгромити ненависну йому Польщу.

Влітку 1620 р. в Туреччині рознеслася чутка, що запорізькі козаки з'явилися десь у районі Стамбула. Стривожений султан таємно покинув свою столицю, а потім зажадав від Сигізмунда Вази упродовж декількох місяців винищити все козацтво поголовно, інакше його яничари прийдуть до Польщі та знищать усіх поляків. У свою чергу, С. Жолкевський зажадав від султана Османа негайно визнати «законність» на престолі господаря Гаспара, щоб зберегти в руках Польщі подаровану їй Хотинську фортецю. Одночасно польська армія разом із козаками покинула Хотин і стала заглиблюватися всередину Молдавії.

У Жолкевського було майже 8,5 тис. бійців. Але удача покинула поляків. Турецький командувач Іскандер Паша мав під рукою 10 тис. яничар і 25 тис. татар. Кінні вершники, вислані кількістю до 600 чоловік молдавським господарем на допомогу полякам, не рятували становища. На правому березі Пруту біля с. Цецора (Цуцора) 10 вересня 1620 р. нерівні сили зіткнулися. Військова рада Речі Посполитої через кількісну перевагу противника запропонувала відступити. Польський шляхтич Стефан Хмелевський, під командою якого знаходилися 800 реєстрових козаків, прорвався з ними через татарське оточення і покинув поле бою. Гетьман Жолкевський загинув на Дністрі в битві під Могилевом, де поляки потерпіли повний розгром від турків і татар. Білгородський правитель Кантемир-мурза власноруч відрубав голову коронному гетьману. Одягнувши цю голову на спис, турки носили її по своєму таборі, а потім відвезли у Стамбул і виставили біля палацу султана Османа для загального огляду натовпу. Потонув у Пруті й гетьман Калиновський, рятуючися втечею під час Цецорської битви від турків, що насідали. У битві загинув і Михайло Хмельницький, а його син Богдан потрапив у полон, де провів два роки.

Султан Осман, радіючи перемозі, повірив у свої сили і став готуватися до нового походу на Річ Посполиту для знищення козацтва і ліквідації польської державності. Цей похід він збирався очолити особисто. Уцілілі залишки польського війська сховалися за Дністром, де у запорізького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного базувалися козаки.

Хотинська війна 1621 р.

Гучна перемога над поляками, здобута турками і татарами в Цецорській війні, підстьобнула правителів Османської імперії до нових агресивних походів. Загарбницькі стремління Порти на цей раз були спрямовані на підкорення Польщі та підвладної їй України. Вирішальна битва відбулася біля м. Хотин на Дністрі у 1621 р., битва, яка увійшла в історію як «Хотинська війна» – найбільша і одна з найжорстокіших війн європейського середньовіччя.

До літа 1621 р. на лівому березі Дністра були сконцентровані величезні сили поляків. 22 червня королевич Владислав і коронний гетьман Ян Кароль Ходкевич (1605–1621) перевели свої війська на правий берег Дністра і зосередили їх під Хотином; фортеця була в руках поляків. Гетьман Ходкевич, який прийняв командування польською армією після Цецорського розгрому і загибелі Жолкевського, не був новачком у військовій справі. Однак у розпал битви 24 вересня 1621 р. він несподівано пішов із життя. За дивним збігом обставин під час бою буде важко поранений і незабаром помре від ран і гетьман Сагайдачний – командувач запорізького козацтва.

Історія свідчить про те, що Петро Сагайдачний у військовій справі був досвідчений і прозорливий. Особливо прославився гетьман своїми морськими походами на Крим і Туреччину. Козаки не раз штурмом брали Очаків, Перекоп, Сіноп, Кафу, Трапезунд; нападали навіть на стамбульський порт. У 1618 р. на прохання польського уряду він повів 20 тис. козаків на Москву. Після цього Петро Сагайдачний став гетьманом усього українського козацтва, а козаки виступили основною і ведучою суспільно-політичною, військовою і культурною силою України, відтіснивши на задвірки ополячену й окатоличену українську шляхту й уніатську «інтелігенцію».

Прийнявши запрошення захищати польську державу, Сагайдачний висунув перед королем свої умови – Польща офіційно визнає гетьмана війська Запорізького і скасовує всі закони, які обмежують козацтво у правах, відновлюється і влада православної церкви. Поляки знали про те, що П. Сагайдачний веде переговори з Москвою про прийняття козацтва в російське підданство. Оскільки йшлося про те, бути чи не бути польській державі, Сигізмунд не скупився на обіцянки. Поготів, що, крім козаків, ніхто з європейських правителів не відгукнувся на його благання про допомогу – польські посли поверталися з католицьких столиць ні з чим.

Армія Османа II налічувала до 150 тис. турків і 100 тис. татар, міць яких посилювали 300 гармат, що перевозилися верблюдами, слонами, мулами і кіньми. Вся ця армада повільно повзла до Дністра і підійшла до Хотина наприкінці серпня 1621 р. Польське військо налічувало близько 67 тис. чоловік, серед яких у незначній кількості були литовські, угорські та німецькі частини. Без 41,5 тис. запорізьких козаків польська армія зазнала б поразки, набагато більш значущої, ніж у Цецорській війні. Запорожці розуміли, що саме тут, на Дністрі, зараз буде

вирішуватися історична доля козацтва. Бажання захистити рідну Україну від жорсткого поневолення, а, можливо, й остаточного знищення, надавало козакам сили духу, рішучості та відваги.

Хотинська битва розпочалася 2 вересня 1621 р. і тривала понад місяць до 8 жовтня. Запеклі та кровопролитні бої розгорнулися на правому березі Дністра. Турецьке командування зосередило всю міць своїх ударів проти запорожців, справедливо вважаючи, що, знищивши їхній опір, залишиться тільки добити польські частини. Однак перемогти козаків не вдавалося. Відбиваючи шалені атаки турків і татар, вони переходили в контратаки і поверталися до свого табору з бойовими трофеями.

Спогади і перекази про цю грандіозну битву багаті на подробиці. Одного разу, згідно з однією з них, сорок запорожців, відбившись від свого війська, сховалися в печерах Придністров'я, яких чимало на півночі Дністра. Сам султан Осман взяв участь у їхньому знищенні. Спочатку козаків обстрілювали з гармат, але вони витримали бомбардування турецької артилерії. Потім частина героїв, які залишилися живими, спробували прорватися, але загинули майже всі. Над рештою козаків турки стали знущатися. Султан наказав прив'язати їх до дерев і власноруч розстрілював, посилаючи стріли у ще живих людей. Усі до одного гинули смертю мучеників, ніхто не попросив пощади.

Козаки, підійшовши до Хотина, розташувалися в долині Дністра на лівому фланзі всього війська Речі Посполитої. Вони розкинули свій табір у традиційній манері: його оточували вози, викопані рови і насипані земляні вали.

У перший же день бою, коли турки і татари кинули проти козаків 20 тис. добірних кіннотників, ворог втратив приблизно 800 чоловік убитими і пораненими. Втрати ж козаків 2 вересня склали 40 чоловік убитими і полоненими. На другий день турки і татари три рази атакували позиції козаків, але невдало. Унаслідок влучного збройового вогню ворог втратив десять тисяч добірних воїнів. Потім турки кинули на позиції козаків стотисячну армію: результат був таким же. Відбиваючи атаки яничарів, козаки і самі кидалися на противника, а одного разу їм навіть вдалося увірватися на плечах ворога в турецький табір. 22 вересня 1621 р. 800 запорожців переправилися через Дністер і атакували турецький табір на лівобережжі. Їм вдалося скинути з мосту в води Дністра 200 яничар. Спроби султана захопити сусіднє місто Кам'янець не принесли туркам успіху. Останній відчайдушний турецький штурм відбувся 28 вересня. В атаку посилали усіх, хто був здатний носити зброю, але козаки цього дня відбили всі 11 безперервних турецьких атак, незважаючи на те що їм передувала посилена артпідготовка – по козацькому табору було випущено 1500 смертоносних турецьких ядер.

Однак битва затягувалася, і обом сторонам стало зрозуміло, що вирішального перелому не буде. П'ятитижневі кровопролитні бої та перестрілки не виявили переможця. 9 жовтня 1621 р. турки пішли на переговори і підписали з поляками

перемир'я, яке так і не визначало переможця. Кордон між Польщею і Туреччиною відновлювався по Дністрі, а фортецю Хотин король віддавав султанові. Натомість Осман зобов'язався не перетворювати Молдавію в турецький пашалик і зберегти її внутрішнє самоврядування, на чолі якого був господар. Польща повинна була також платити щорічні «подарунки» (данину) кримському ханові.

Втративши на бойовищі до 40 тис. воїнів, турки і татари залишали береги Дністра (поляки втратили всього 5 тис., а запорожці – 6,5 тис. воїнів). Папа Римський наказав щорічно відзначати річницю Хотинської перемоги, оскільки вся Європа позбулася небезпеки, яка їй загрожувала, і зітхнула з полегшенням.

Придністров'я в польсько-турецькому суперництві

Неоціненна допомога, яку надали козаки польській державі в першій чверті XVII ст., була своєрідно оцінена королем Сигізмундом. 12 січня 1622 р. він підписав похвальну грамоту всьому війську Запорізькому, а також послав козакам грошову винагороду. Водночас поляки скоротили чисельність реєстрового війська до 3 тис. козаків, а незанесені до реєстру козаки, які проливали свою кров за короля, повинні були повернутися на землі панів. Своїх обіцянок, даних Сагайдачному напередодні Хотинської війни, король не пам'ятав і виконувати не збирався.

Але і всі побажання Блискучої Порти побудувати на лівому березі Дністра турецькі фортеці для захисту, нібито, Молдавії від козацьких походів, Польща різко відкинула. Поляки зрозуміли, що, втрачаючи Придністров'я, вони ставлять під смертельну загрозу існування і своєї держави. Придністров'я в цю епоху стає надійним захистом і Польщі, і України від агресивного ісламу в особі турків-османів, кримських татар, Ногайської та Буджацької орд. За такої умови населення Придністровських земель як частина української козацької державності становили гостру з обох боків бритву і для Польщі, і для османів з татарами. Люди були готові не тільки захищати поляків від турецько-татарських намірів, але й активно боротися проти польського католицького засилля, за своє визволення від національного і духовного гніту чужої для них держави.

Помираючи від ран у Києві на руках дружини Анастасії, героїчний гетьман Петро Сагайдачний у своєму останньому листі королю писав, що на Україні посилюється свавілля Вишневецьких, Потоцьких, Конєцпольських та інших магнатів, які «славу нашу спустошити бажають і нас, назад, у підданство і ярмо рабське собі безбожно примушують». Іншими словами, чудесний порятунок і зміцнення козаками Речі Посполитої послужило сигналом для польських феодалів до нового посилення експлуатації, релігійного цькування православного козацтва, до закриття церков і перетворення їх в уніатські.

Одночасно польсько-турецьке суперництво показало козакам слабкість польської політичної системи. На чорну невдячність польських феодалів козаки стали

відповідати збройним опором, повстаннями та бунтами. Починається новий етап боротьби українського народу за свободу. Придністров'ю судилося відіграти і в цій боротьбі важливу роль.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
– реєстрові козаки
– пашалик
– канцлер
– коронний гетьман

1. Чому молдавське боярство проводило щодо Польщі та Туреччини підлесливу політику? Як простий народ відчув на собі наслідки боротьби опозиційних боярських угруповань?
2. Наведіть свідчення на захист аргументу про існування у козаків республіканського ладу.
3. На чому була заснована союзна домовленість Польщі та козацтва? Які обов'язки та привілеї давав козакам реєстровий запис?
4. За яких обставин Волоське князівство було звільнене від влади Стамбула? Чому населення Молдавського князівства активно підтримувало Михайла Хороброго?
5. Чим пояснюється часта зміна (16 разів!) молдавських правителів? Чому в ході польсько-турецького протистояння турки запросили миру? Які були умови угоди біля міста Буша? Як ви оцінюєте перспективи таких домовленостей?
6. Назвіть причини і підсумки Цецорської війни. Чим була зумовлена перемога турків у цій війні?
7. Підготуйте повідомлення про Хотинську війну. Чи можна її назвати битвою титанів? Перелічіть приклади мужності та героїзму козаків.
8. Спробуйте обґрунтувати історичне значення Хотинської перемоги для всіх країн Європи.
9. Чи здобули козаки славу переможців? Чому війна для козацтва після Хотинської перемоги тільки починалася?

§ 20. ПРИДНІСТРОВСЬКЕ КОЗАЦТВО І БОРОТЬБА УКРАЇНЦІВ ЗА СВОЄ ВИЗВОЛЕННЯ

Становище придністровського населення після Хотинської війни

Свою перемогу в Хотинській битві поляки святкували в багатоденних бенкетах. Але головні герої цього протистояння – запорожці – фактично залишилися ні з чим. Обіцяних гетьманові Сагайдачному «вольностей і прав козацтва» польський король Сигізмунд надавати не збирався. Козаки, які проливали свою кров заради порятунку польської держави, виявилися жорстоко обманутими. До того ж, їхнє становище у 20-ті роки XVII ст. стало різко погіршуватися.

Польські феодали довели панщину до п'яти днів на рік. Водночас селяни і козаки повинні були виплачувати державі великі податки, а пани їх намагалися закабалити і звернути у кріпосне становище. Експансія поляків поширювалася дедалі на схід, до берегів Дніпра по Дикому полю, на землі, які козаки вважали споконвіку своїми, бо звідти йшли початки козацької державності.

Але феодали про жодну козацьку державність, таку потрібну українському народові, і чути не хотіли. Ідея про створення самостійної української держави, західним кордоном якого було би Придністров'я, відсувалася на невизначений час; найімовірніше – назавжди, як вважали польські феодали. Колонізація поляками південноруських земель призвела до того, що безліч закабалених ними людей відходили у Задніпров'я, всередину околичних територій Московської держави. Таким чином, шляхетсько-польські порядки вели спочатку до запустіння Придністров'я, знелюднення Поділля й інших воєводств, а після Хотинської війни – і до нового зменшення кількості населення, тепер уже територій Південної Русі та Північного Причорномор'я, запорізьких степів і Приазов'я. Просуваючись слідом за козаками на схід, представники магнато-шляхетського прошарку поневолювали вільних селян, перетворювали їх у кріпосне «холопство» і «бидло», закривали православні храми і монастирі, глумилися над духовними цінностями людей. Усе це разом не могло не викликати протесту в народі, не підняти козацтво і селян на боротьбу за своє визволення, за створення власної козацької держави – України.

Рух опришків

У 20–30-ті роки XVII ст. на землях Західної України посилюється національна й антифеодальна боротьба селян, відома як «рух опришків». Хоча опришки були відомі й раніше (вони згадуються в польських джерелах вперше ще у першій половині XVI ст. – у 1529 р.), але їхній опір розгортається масово саме в роки наступу польських феодалів на права селян і козаків у другій чверті XVII ст. Діяли вони часто спільно з молдавськими гайдуками і за тими ж правилами. Селяни, які втекли

від своїх феодалів у густі ліси і гористу важкодоступну місцевість, об'єднувалися в невеликі озброєні загони, чисельністю в кілька десятків (іноді – і кілька сотень) людей.

Цей повстанський рух був досить поширений у Прикарпатті, Покутті, Закарпатті, Галичині та північному Придністров'ї. Братися за зброю селян змушувала навколишня дійсність, нескінченна несправедливість, жорсткість і утиски чужинців. Їх об'єднувало почуття товариства, солідарність, вірність обраному шляху, довіра до отамана. Ховаючись у горах і лісах, вони діяли по-партизанськи, нападаючи на маєтки і фільварки феодалів, відбирали у них добро, худобу, сільськогосподарський реманент і роздавали все селянам, таким же знедоленим і скривдженим долею, як і самі опришки. Особливо цінували селяни в діях опришків і гайдуків те, що повстанці знищували боргові розписки й інші документи, зокрема й накази влади про володіння землею тим чи іншим феодалом. Опришки, як і гайдуки, були в народній свідомості «своїми» місцевими національними Робін Гудами, уособленням справедливості, доброти, честі та безкорисливості. Народ складав про опришків легенди та пісні.

Користуючись близьким розташуванням кордонів біля витоків і верхів'їв Дністра (Польща, Молдавія, Угорщина) і можливістю швидкого маневру, опришки чинили суд і розправу над особливо ненависними гнобителями – поміщиками і магнатами, лихварями, шляхтичами-орендарями, корчмарями-лихварями, збирачами податків. Вони брали участь у всіх великих повстаннях і народних рухах на Україні в XVII–XVIII ст. З деякими із опришків, наприклад, Олексою Довбушем, пов'язані легенди і пам'ятні місця на півночі республіки – в Кам'янському районі. Переслідуваний польськими карателями в 1742 р., він сховався тут завдяки тісним зв'язкам і братству, яке існувало між українськими опришками і молдавськими гайдуками Придністров'я.

Одне з великих козацьких повстань проти Польщі очолив Михайло Дорошенко, обраний гетьманом реєстрових козаків під час повстання 1623–1625 рр.

Гетьманові Конєцпольському вдалося розбити козаків, а ті, хто залишився на волі, на своїй раді обрали нового гетьмана – Михайла Дорошенка, який був схильний іти з поляками на компроміс і не поглиблювати протиріч. Договір, підписаний із поляками козацькою старшиною, був невигідним для козацтва. Він вимагав від них не здійснювати жодних (ні морських, ні сухопутних) походів без дозволу короля, не вести переговорів із сусідніми державами, козацький реєстр скорочувався до 6 тис. чоловік за тієї умови, що з них одна тисяча мали жити в Запоріжжі, а решта – на кордонах Брацлавського, Чернігівського та Київського воєводств у готовності виконувати усі вказівки польської влади. Реєстрове козацтво на землях Придністров'я за цим договором перетворювалося на слухняного виконавця волі короля. І це за такої умови, що жодних зобов'язань стосовно козацтва король не мав.

Невдоволення таким станом незабаром призвело до нового повстання, яке у 1630 р. очолив гетьман нереєстрового запорізького козацтва Тарас Федоро́вич (або Тарас Трясило), за походженням – хрещений кримський татарин, жорстокий, але досвідчений військовий, який користувався у козаків великим авторитетом. У травні 1630 р. повстанці розбили військо Станіслава Конєцпольського і Самійла Ляща, після чого поляки підписали нову угоду. Ці події описав Т.Г. Шевченко у своїй поемі «Тарасова ніч».

Наступне повстання проти Польщі підняв на Україні гетьман Війська Запорізького в 1637–1638 рр. Павло Бут (Павлюк). Обрання цього нереєстрового козака на пост гетьмана у 1637 р. послужило сигналом до масового селянсько-козацького повстання в Лівобережній Україні. На бік повсталих перейшли і реєстрові козаки. Для них важливим завданням стало вигнання польських і українських панів зі своїх земель. На цей раз Конєцпольський послав втихомирювати і стратити повсталих свого заступника Миколу Потоцького, який унаслідок кровопролитного бою у грудні 1637 р. оточив і розбив повстанців. Козаки були змушені підписати договір, за яким зобов'язувалися підкорятися королю. Щойно вони склали зброю, поляки напали на козаків і перебили їх у великій кількості.

Але навесні 1638 р. знову спалахнуло повстання, яке очолив Яків Острянин, гетьман Війська Запорізького в 1638–1641 рр. Острянин був полковником реєстрових козаків і брав участь у повстанні Тараса Трясила. Будучи обраним гетьманом, він повів козаків на допомогу повсталим селянам Київщини і Полтавщини. Придушував повстання той самий Микола Потоцький на прізвисько Ведмежа Лапа, великий гетьман коронний (1646–1651). Останній зумів завдати ряд серйозних поразок розрізненим селянсько-козацьким загонам. Яків Острянин із частиною козаків та їхніми сім'ями зумів перебратися у Слобідську Україну, в межі Росії, де допомагав відбивати грабіжницькі набіги татар. Історія цього козацького повстання, придушеного Потоцьким, лягла в основу повісті М.В. Гоголя «Тарас Бульба».

Більшість селянсько-козацьких повстань була тісно пов'язана з радикальним рухом опришків і була відповіддю на посилення поляками феодально-кріпосного гніту. Козаки південно-східної України за прикладом опришків і гайдуків Поділля та Брацлавщини у 20–30 рр. XVII ст. вступали у нерівну боротьбу проти польської шляхти за своє національне визволення.

Початок визвольної війни

Народний опір шляхетсько-магнатському феодалізму й уніатству у вигляді руху опришків на Прикарпатті та цілої низки козацько-селянських повстань у Запоріжжі, на Київщині та інших місцях України стали передвісником визвольної боротьби народу, яка зароджувалася. Настав період, коли всі необхідні для створення державності умови вже склалися і вибудувалися у необхідній співпідпорядкованості.

Існувала виборна влада – верховна (гетьман, козацька старшина) і місцева (полковники, сотники); судова влада (військові та полкові судді); сформувалися і зміцніли в нескінченних конфліктах збройні сили.

У середині XVII ст. українці чітко розуміли та уявляли національні межі своєї території, мали свою мову, свою релігію, культуру, звичаї та духовні цінності. Тут, на території Брацлавського, Подільського, Волинського, Чернігівського і Київського воєводств, проживали понад три мільйони осіб, здебільшого козаків і селян, у переважній більшості православних. Їхні вожді, висловлюючи волю народу, не раз зверталися до польської влади із пропозицією створити на землях від Дністра до Дніпра свою козацьку державу. Вони вважали, що поляки тільки виграють, якщо на східних кордонах Речі Посполитої виникне дружня держава, яка буде служити щитом і захистом Польщі від турків і татар. Але польська влада не хотіла і не була готова обговорювати можливості створення хоч би якої незалежної козацької республіки. Вони не збиралися визнавати за Україною рівні права, як за Польщею і Литвою, а українців, білорусів і козаків – вважати своїми співгромадянами або в якійсь мірі враховувати їхнє право на самобутність. Визвольний рух ставав неминучим.

Війна почалася в 1648 р., коли син брацлавського воєводи Якова Потоцького, великий гетьман коронний Микола Потоцький, рушив свої війська в Запоріжжя проти щойно обраного козаками гетьмана Богдана Хмельницького. Вельможний пан Потоцький ненавидів козацьку вольницю і відзначився особливою жорстокістю і звірствами під час придушення повстань Павлюка в 1637 р. і Гуні в 1638 р., за що отримав величезну кількість земель на Україні. Він доповідав королю про те, що «не було жодного села, жодного міста, в якому не лунали б заклики до свавілля і де б не замишляли на життя та майно своїх панів і орендарів». Потоцький вирушив у похід разом із гетьманом Мартином Калиновським проти козаків всупереч наказу короля. Цей зарозумілий і гордовитий магнат завдяки своїм родинним зв'язкам із молдавським государем Єремією Могилою вважав себе «корольком» на Поділлі від Дністра до Бугу і в решті України. Але у травні 1648 р. Потоцький несподівано для себе зазнав поразки в битві під Жовтими водами, а в битві під Корсунем потрапив у полон до козаків, які віддали його татарам.

Перемога над коронним гетьманом окрилила козаків і послужила початком національно-визвольної війни, що охопила і Правобережну, і Лівобережну Україну. У травні 1648 р. було звільнено від поляків Київ, а повстанці зайняли всі міста цього регіону, вигнавши звідти найбільшого польського феодала Єремію Вишневецького, онука засновника Запорізької Січі, напівлегендарного Байди. Тільки цей онук, за іронією долі, ненавидів і зневажав козацтво. Разом із ним до Польщі змушені були втекти з України і багато магнатів та шляхтичів, які стали вимагати від польського короля Владислава IV (1632–1648) показового і жорстокого придушення повстання «черні».

Єремія Вишневецький і Максим Кривоніс

Хоча основні події визвольної війни розгорталися в Запоріжжі та лівобережній (слобідській) її частині, але доля України на перших етапах вирішувалася на Брацлавщині та на Поділлі, частиною яких було Придністров'я. На відміну від запорізьких степів, умови для боротьби були тут зовсім іншими, і визвольна війна велася опришками, на яких спиралися козаки полковника Максима Кривоноса.

Цей відважний чоловік, якого козаки з повагою прозвали Перебийніс, був найближчим соратником Богдана Хмельницького, зумів об'єднати й очолити рух опришків, українських селян, козаків і міського населення на Брацлавщині, Поділлі та Волині. Під керівництвом Максима Кривоноса козаки вигнали поляків із Лівобережної та великої частини Правобережної України. Незважаючи на звинувачення в жорстокості, які висували проти нього поляки, це був хоробрий і рішучий, але одночасно благородний воїн. Козаки співали про свого вождя: «Перебийніс водить небагато – сімсот козаків із собою, рубає мечем голови з плечей, а решту топить водою».

У польських архівах зберігся лист М. Кривоноса до польського полковника К. Корицького, який цілком характеризує цього козацького ватажка. Вимагаючи припинити звірства, які чинили польсько-шляхетські війська Єремії Вишневецького, «який підносить себе вище інших панів», М. Кривоніс пише: *«І йому буде [надана] та честь, що і п[ану] Потоцькому і п[ану] Калиновському, бо скрізь по дорогах шибениці та коли, а на колах люди невинні заживо муки терплять від його рук. Нехай сам господь бог помститься йому, можливо, також і ми здобудемо перемогу над ним і над іншими панами. Але хто сумирний і буде залишатися в мирі, нехай висилає мені назустріч гідних людей раніше, ніж піду туди, куди потрібно»*.

Йдеться про рух війська Єремії Вишневецького, одного з найбагатших людей Європи, який мав офіційний титул «Воєвода руський». Він був главою Руського воєводства в Речі Посполитій, куди входили землі верхнього Придністров'я, адміністративним центром якого був Львів. Нащадок давнього литовсько-руського роду Корибутів-Вишневецьких Єремія з дитинства був сильною, вольовою, цілеспрямованою і честолюбною людиною. Гордість і незалежність суджень привертали до нього людей. Він міг би стати лицарем, захисником православ'я як його рідний дядько, київський православний митрополит Петро Могила, або легендарним героєм, як його дід Байда Вишневецький. Навіть рідна мати, побожна богобоязлива жінка, яка побудувала на Україні кілька православних церков і монастирів, прокляла сина, коли дізналася, що він, закінчивши єзуїтський коледж у Львові, виїхав у Західну Європу, відмовився від православ'я і прийняв католицтво.

Максим Кривоніс охарактеризував своє ставлення до Вишневецького в листі до воєводи Сандомирського в 1648 р., кажучи, що «роздратував нас князь Єремія, який мучив людей, відтинав голови і саджав на кіл; всюди, в кожному місті серед ринку шибениця, і тепер здається, що посаджені були на кіл невинні люди, і священникам

він очі буравом просвердлював... Ми, охороняючи нашу віру і життя, повинні були стати за свою образу».

Війська Вишневецького йшли з Полтави у Придністров'я, сіючи руйнування і смерть на своєму шляху. По-різному оцінювали цю непересічну людину сучасники – поляки вважали його рятівником Польщі, а українці – безжальним катом, страхіттям козачим. На певному етапі князь Єремія був мало не єдиним магнатом Польщі, який почав на власні кошти вести війну проти українського козацтва, проти народу, до якого він належав сам, але який був йому глибоко чужий і ненависний.

Для повстанців Поділля прихід каральної армії Вишневецького на початку літа 1648 р. нічого хорошого не обіцяв. Єремію недарма прозвали «палієм»: крокуючи із власним 6-тисячним військом руськими землями за часів польсько-руської війни, він дотла спалював села православних селян, наказував підлеглим «не шкодувати ні заліза, ні вогню».

Але на допомогу придністровцям і подолянам поспішав загін Кривоноса. Вишневецький утік від нього в Польщу зі свого замку в Лубнах потайним ходом, приховавши свої незліченні багатства в таємних підземеллях. Козаки Максима Кривоноса переслідували шляхтичів, що залишилися, буквально по п'ятах. Нарешті, під містечком Старокостянтинів відбулася битва, яка тривала два дні – з 26 по 28 липня 1648 р. Обидві сторони билися несамовито, поперемінно здійснюючи то кінні, то піші атаки на укріплені табори один одного.

За переказами, в бою під Старокостянтиновом Вишневецький несподівано зіткнувся із Кривоносом. Козак, піднявши криву шаблю, на повному скаку налетів на баскому коні прямо на Вишневецького із криком: «Здрастуй, князю Яремко! Здрастуй, кате України». Єремію покинула звичайна мужність; він повернув коня і кинувся навтьоки. Ймовірно, князь у цей момент зрозумів, що за простакуватим Максимом – вся Україна, а за ним, блискучим лицарем, крім його багатства, нікого немає, навіть Польщі.

Корпус Кривоноса просунувся на Поділля і дійшов до Придністров'я. Козаки зайняли Волинь і Поділля, обложили Кам'янець-Подільський, оволоділи головним опорним пунктом поляків – містом Бар. Загін Максима Кривоноса розорив шляхетські гнізда в Тульчині, Брацлаві, Райгороді, Немирові й інших опорних пунктах польських магнатів Буго-Дністровського Поділля. Тим самим православне населення регіону було врятоване від помсти шляхетсько-магнатського воїнства за свої поразки в Лівобережній Україні.

Зборівський мирний договір 1649 р. і його значення

Перемоги козаків Максима Кривоноса на Дністрі дозволили основним силам Богдана Хмельницького успішно підготуватися до розгрому польського ополчення під Пилявцями у вересні 1648 р.

Біля містечка Пилявці на Поділлі зустрілися 40-тисячна польська армія, супроводжувана 10-тисячним обозом озброєної обслуги, й армія Богдана Хмельницького, яку вели талановиті полковники Іван Богун, Максим Кривоніс, Данило Нечай. Повстанців налічувалося близько 100 тис. чоловік, у союзі з якими виступили і 14 тис. кримських татар. Здебільшого це були погано озброєні селяни, яких вело в бій бажання звільнити батьківщину від іноземних гнобителів.

Січа почалася 11 вересня 1648 р. і тривала три дні. Незважаючи на запеклий опір, поляки були оточені Богданом Хмельницьким, розбиті вщент і в паніці бігли. Вишневецький сховався в селянському возі, Конецпольський, втікаючи, переодягнувся селянином, а князь Заславський у страху загубив булаву. Залишки польського війська бігли так швидко, що відстань від Пилявців до Львова (близько 300 км) подолали за дві доби. Після цієї ганебної втечі козаки ще довго іронічно називали шляхтичів «пани пилявчики».

Шлях повстанцям на Варшаву був відкритий. Але наближалася зима, у зв'язку з неврожаєм починався голод. До того ж епідемія чуми стала косити козаків і селян. Після того, як від хвороби помирає М. Кривоніс, Б. Хмельницький приймає рішення закріпити в Поділлі та Волині свої органи влади, а потім повернутися у Придніпров'я. Залишивши гарнізони в подільських і волинських містах, у грудні 1648 р. він повертається до Києва, де населення зустрічало його з радістю під дзвони.

Перемир'я, укладене між козаками і поляками, дозволило королю зібрати сили для нового походу проти повсталих. На цей раз його очолив литовський гетьман Януш Радзивілл. Але поляки знову зазнали поразки під Збаражем і Зборовом. Всенародний рух українців і білорусів за звільнення військовими силами Польща придушити не змогла. Коли поляки це зрозуміли, вони пішли на компроміс і підписали 8 серпня 1648 р. Зборівський мирний договір, який став важливою віхою на шляху формування української державності. Для історії Придністров'я він має важливе значення як певний символ.

Зборівський мирний договір як юридичний акт став першим в історії документом, який на міжнародно-правовій основі зафіксував існування української державності. До того ж Придністровські землі були частиною козацької держави, залученої на правах автономії до складу Речі Посполитої. Три воєводства – Київське, Чернігівське і Брацлавське (включно із Придністров'ям) – увійшли під управління козацького гетьмана. Чисельність козацького реєстру збільшувалася у 20 разів – з 2 до 40 тис. чоловік. На цих землях не допускалася присутність польських військ.

Придністровські землі Зборівським мирним договором визнавалися невід'ємною складовою частиною української козацької республіки. У цьому полягає неминуще політичне значення даного історичного документа для всіх поколінь придністровців.

Однак, як і будь-який міжнародний акт, Зборівський мирний договір був побудований на компромісі. З одного боку, король визнав існування автономної козацької

держави, частиною якої було Придністров'я. З іншого – і Богдан Хмельницький пішов на поступки: він дозволив польській шляхті повернутися у свої маєтки, на свої землі, до своїх селян, що викликало бурю невдоволення і козацтва, і селянства України. Небезпека потрапити знову в польське кріпосне ярмо відновилася.

Білоцерківський мирний договір 1651 р.: кінець козацької державності

Особливе невдоволення поверненням польських феодалів проявляли жителі Придністров'я, яким найдовше довелося випробовувати «принади» польського ярма ще з часів Ягайла і Бучацьких. За словами кам'янецького каштеляна (так називалася почесна посада в Речі Посполитій, яку займав будь-хто із представників знатних родів, командувач шляхтою свого повіту або воєводства) Лянцкоронського, всі жителі Поділля горять бажанням «знищити ляське ім'я».

Полковник Брацлавського козачого полку Іван Нечай, зять Богдана Хмельницького, відверто закликав придністровців до збройного повстання проти шляхти. Нечай не тільки всіма силами опирався поверненню сюди шляхетства, але і почав переселяти у слабозаселені землі Придністров'я жителів із Галичини і районів Поділля, що викликало занепокоєння і страх у місцевих польських землевласників. Один із них писав, що *«хлопи від Львова, Стрия, Устя таборами йдуть між Прутом і Дністром через Молдавську землю до Могилева в Україну... Не думають хлопи біля Бара, а тим паче за Баром і біля Подністров'я нам жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати, або в послуху в них залишатися»*. Тобто шляхта хвилювалася не стільки від того, що їхні землі будуть заселятися новими українськими селянами, – це їй було якраз вигідно! – скільки тим, що ці нові селяни не погодяться бути кріпаками і працювати на господарів землі.

У листопаді 1649 р. селяни і козаки Брацлавщини підняли повстання проти польських феодалів, які поверталися в ці краї. Але козацькі загони Нечая були розгромлені польськими частинами під командуванням коронного гетьмана Мартина Калиновського, знайомого здавна з жителями Придністров'я. Після смерті свого батька і брата в Цецорській битві Мартин у 1620 р. і став брацлавським старостою. Будучи польним коронним гетьманом, Калиновський 1648 р. стає і Брацлавським воєводою, але ненадовго. Бо незабаром його війська були вщент розбиті козаками Богдана Хмельницького у битві під Корсунем. Сам коронний гетьман потрапив у полон до татар. Повернувшися з Криму в 1651 р., він відразу кинувся в бій наводити порядки на «своїй», як він вважав, вотчині – у Брацлавщині та Поділлі.

Польська армія М. Калиновського захопила багато міст і містечок регіону. В Ямполі були вирізані понад тисяча жителів, місто розорене, розграбоване і ще довгий час не могло відновитися. Така ж доля чекала й інші населені пункти, куди приходили загарбники «відновлювати» свої права.

Але армію Калиновського зумів зупинити на Поділлі легендарний козацький полковник Іван Богун. На землях Брацлавщини військо Калиновського було оточене і знищене об'єднаною армією козаків і татар, а непримиренний польський коронний гетьман загинув разом із сином.

Поляки, назбиравши сили, кинули проти українців величезну армію до 160 тис. чоловік, у якій брали участь, крім коронних військ, посполитне ополчення, з'єднання німецької піхоти, найманці з Молдавії та Волощини. Козацько-кримське військо налічувало близько 100 тис. козаків і 25 тис. кримських татар, що були тоді з козаками у союзі проти Польщі. У битві під Берестечком на Волині ці сили зіткнулися. Козаки зазнали численних втрат, але й у поляків не було сил далі розвивати свій успіх.

Переговори закінчилися підписанням під Білою Церквою 28 вересня 1651 р. мирного договору. Територія козацької автономної республіки у складі Речі Посполитої згідно з польськими умовами була скорочена від Київського воєводства на сході до Південного Бугу на заході. Придністров'я разом із Брацлавом поверталося польській короні. Кількість реєстрових козаків була скорочена вдвоє. Усі земельні володіння українці повинні були повернути магнатам і шляхті.

Білоцерківський мирний договір не був надто трагічним для запорізького козацтва, але населення Придністров'я після дворічного входження земель до складу офіційно визнаної української козацької державності унаслідок підписаного мирного договору знову стало частиною польської держави. Однак визвольна війна тривала.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– опришки
– каштелян
– лихвар
– корчмар
– сотник

1. Як пояснюється відтік населення на початку XVII ст. з південноруських земель на околиці Московської держави?
2. Охарактеризуйте тактику боротьби опришків. Чи згодні ви з думкою про те, що це були місцеві Робін Гуди?
3. Чи можна вважати договір, підписаний М. Дорошенком, зрадою? Наведіть власні аргументи.
4. Як ви можете пояснити сплеск селянсько-козацьких повстань у першій половині XVII ст.?

5. Доведіть, що «де факто» селянсько-козацька держава в Україні склалася ще у середині XVII ст. Перелічіть її ознаки.
6. Що стало причиною визвольної війни, що почалася в 1648 р.? Назвіть перші перемоги козаків.
7. Чим прославив своє ім'я Максим Кривоніс? Висловіть своє ставлення до особистостей М. Кривоноса та І. Вишневецького.
8. Назвіть перемоги Б. Хмельницького. З яких причин повстанці не пішли на Варшаву? Чому Зборівський мирний договір став переломною подією в історії України і Придністров'я?
9. Яка умова Зборівського мирного договору призвела до продовження визвольної боротьби селян і козаків?
10. Чому умови Білоцерківського мирного договору можна розцінювати як кінець козацької державності?

§ 21. ГРОМАДЯНСЬКИЙ КОНФЛІКТ НА УКРАЇНІ ТА ПРИДНІСТРОВСЬКІ ЗЕМЛІ

Богдан Хмельницький і Придністров'я

Ватажок українського козацтва у визвольній війні Богдан Хмельницький був відважним і мужнім воїном, а в політиці – обачним і розважливим дипломатом. Але жертвою його обережності стало Придністров'я, бо він у тодішній ситуації віддав Польщі Придністровські землі до Південного Бугу, щоб заспокоїти противника і зібрати сили для продовження визвольної боротьби. Однак придністровські козаки були незгодні з таким становищем. Усупереч намірам Б. Хмельницького у краю розгорнувся стихійний рух опришків, які взяли під свій контроль лівий берег Дністра.

Хмельницький опинився у складному становищі. З одного боку, він не хотів провокувати Річ Посполиту на нові агресивні акції проти козаків, з іншого – йому не можна було втрачати довіру придністровського і подільського козацтва, брацлавського козацького полку, які вважали, що їх зрадили. Він направив їм таємні послання з проханням проявити терпіння й обіцяв у недалекому майбутньому звільнити козаків від шляхетсько-магнатського ярма. Однак ні селяни, ні козаки терпіти більше не могли і не хотіли. Багато з них покидали ці землі та йшли в Нижнє і Середнє Придністров'я, в Дике поле, де господарювали ногайці. Оскільки татари виступали союзниками, хоч і ненадійними, козаків у війні проти Речі Посполитої, переселенці могли сподіватися на їхнє нейтральне або навіть дружнє ставлення. Частина придністровців йшла на схід – у Київське воєводство, в Росію, а частина перетнули Дністер у надії знайти притулок від польських карателів у Молдавії.

У цей час польський магнат, державний і військовий діяч Речі Посполитої, Станіслав Потоцький із надзвичайною жорстокістю придушував повстання опришків. Потоцький був добре знайомий із ситуацією у Придністров'ї. Він володів величезними земельними угіддями в Галичині та Поділлі. Водночас він з 1627 р. був галицьким старостою, потім – кам'янець-подільським каштеляном, брацлавським і, нарешті, подільським воєводою. До того ж це був нещадний і талановитий полководець. Він бився в Цецорській і Хотинській битвах, здобував перемоги над русичами і шведами. Як принциповий і жорстокий ворог козацтва, Потоцький мав великий досвід у придушенні козацьких повстань – безжально рубав бунтівні голови в каральних походах. Під час приборкання повстань Павлюка, Бута, Острянина і Гуні він не щадив ні дітей, ні старих, ні жінок.

Але навіть цьому нещадному, непримиренному ворогові і душителю козацької вольниці не вдавалося придушити невдоволення українського народу Білоцерківським мирним договором. Навпаки, повстання, що почалося у Придністров'ї, стало поширюватися далі на схід, воно було підхоплене в Запоріжжі та Лівобережній Україні. Козаки, обурені примирною політикою Б. Хмельницького, обрали свого гетьмана. В умовах дуже напруженої визвольної війни дозріла небезпека розколу українського козацтва, початку громадянської війни, коли боролася б, за словами ватажка, «Русь із Руссю». Хоча Хмельницькому вдалося стратити бунтівного претендента на гетьманство, зняти напругу, що накопичилася, уникнути громадянської війни можна було тільки шляхом розриву Білоцерківського мирного договору.

Становище врятувала перемога Б. Хмельницького в битві під горою Батіг у травні 1652 р. У цій битві, що мала неминуще значення для України, польські війська зазнали повної поразки і змушені були покинути Придністров'я. Влада гетьмана повернулася у Придністровські землі, Західне Поділля і Волинь. Загроза розколу козацтва минула.

Оборона Придністров'я у 1653 р. С. Чарнецький та І. Богун

На заключному етапі визвольної війни українців і білорусів проти шляхетсько-магнатського ярма саме на території Північного Придністров'я розвинулися вирішальні події, які мали доленосне значення для України, вони стали визначальними і для результату цієї війни. Взимку 1653 р. Річ Посполита вирішує напружити всі сили і найжорстокішим чином у крові втопити прагнення українців до звільнення з-під польського гніту. Для цієї мети споряджається кілька каральних загонів, які не повинні були зупинятися ні перед чим. Ними командували найбільш жорстокі та нещадні польські офіцери.

Один із них – Стефан Чарнецький – під час придушення антипольських повстань козаків виявляв таку жорстокість, яка приводила в жах навіть його одноплемінників. Один з учасників рейду в Придністров'ї, польський поет Твардовський,

писав: «На жодну стать не дивився розлючений жовнір: ні на дівчину, ні на чарівну жінку, ні на невинних дітей на грудях у матерів». Це повністю відповідало девізові Чарнецького «І на розплід не залишати русина!» Під час облоги українського містечка Ставище він, після його взяття, наказав вирізати всіх жителів, незалежно від статі й віку. Король щедро оплачував «подвиги» цього озвірілого карателя. Ян II Казимир підвищив його в ранг польного коронного гетьмана, виділив у власність величезні земельні угіддя, обдарував багатствами і почестями.

Оборону Північного Придністров'я Б. Хмельницький довірив своєму найближчому соратникові, брацлавському полковникові Івану Богуну, поготів, що він мав славу рішучого противника Білоцерківського мирного договору. Богун був родом із Дикого поля, і з дитинства був залучений до військової справи. Він виріс мужнім і відважним воїном, шляхетною людиною і патріотом своєї батьківщини України. Козаки безмірно довіряли йому і щиро любили як свого ватажка і командира, розважливого і талановитого полководця, на совісті якого не було жодного жорстокого вчинку.

У березні 1653 р. 15-тисячне військо Чарнецького підійшло до укріпленого містечка Монастирище у Брацлавському воєводстві, де знаходився 4-тисячний козацький загін Богуна. Поляки з ходу почали лютий штурм у повній впевненості, що їх чекає швидка і легка перемога. І. Богун у цей критичний момент застосував військову хитрість: переодягнені татарами козаки з вигуками і криками по-татарськи раптом напали на атакуючих фортецю підлеглих Чарнецького. Ця інсценівка так вразила поляків, що вони розгубилися і припинили штурм. Козаки атакували жовнірів (польських солдатів) і вони кинулися врозтіч.

Нічим не закінчилися і каральні рейди іншого польського загону під командуванням Яна Кондрацького, який вирушив у похід з Кам'янець-Подільського замку. Опір опришків та їхні раптові швидкі атаки змусили загін повернутися в замок ні з чим. Восени 1653 р. у це місто вступили полки на чолі із самим королем Яном Казимиром. Поляки йшли з Молдавії, де був убитий син Б. Хмельницького Тиміш. Дізнавшись про те, що вороги збирають сили на Дністрі для нового удару по Україні, Богдан віддав наказ козакам теж йти на Дністер.

Ян Казимир розташував свої полки обозом неподалік від Кам'янця біля містечка Жванець, а Хмельницький став табором біля Шаргорода теж на Дністрі. Кримський хан Іслам-Ґерай III, мурзи якого жадали тільки грабежів і полонених, пропонував Богданові Хмельницькому вирішити проблему із Придністров'ям по-татарськи радикально. Він вважав, що все Поділля слід розорити і спустошити дощенту, щоб король більше ніколи на ці землі не претендував.

Становище короля і його війська в обложеному таборі було розпачливим, але саме від татар полякам прийшов порятунок. Ян Казимир послав ханові 5 тис. золотих червінців «у подарунок», і хан зажадав укласти з Польщею мир, відмовившись

брати участь у вирішальному штурмі. Хмельницькому довелося підписати 6 грудня 1653 р. з Яном Казимиром Кам'янецький договір про перемир'я. Але і козаки відчули підтримку ззовні. 1 жовтня 1653 р. Земський Собор у Московській Русі ухвалює рішення про возз'єднання України і Білорусії з Росією. Це означало неминучу війну з Польщею, яка тоді була однією з найсильніших країн Європи.

Переяславська Рада. Приєднання Придністров'я до Росії

Передбачаючи чергову зраду Іслам-Ґерая і розуміючи, що шляхта готується до нових кривавих каральних експедицій проти України, Хмельницький попросив у Росії захисту: прийняти Запорізьке козацьке військо з його землями у склад Московської Русі. 21 жовтня 1653 р. російський уряд оголосив війну Речі Посполитій, а наприкінці грудня у м. Переяслав прибуло російське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. 8 січня 1654 р. у Переяславі відбулася Рада, на якій брали участь і придністровці, зокрема, представники брацлавського козачого полку. Богдан Хмельницький заявив козачому колу, що вже шість років козаки живуть без государя у невпинних кровопролиттях з гонителями і ворогами, «які бажають повикоріняти Церкву Божу, щоб ім'я руське не пом'янули в землі нашій». І зараз козаки повинні обрати собі царя з чотирьох, яких самі захочуть, – турецького, кримського, польського чи государя російського. На що присутні люди закричали: «Волимо під царя східного, православного! Боже утверди! Боже укріпи! Щоб ми на віки всі єдино були!»

Після цього була принесена присяга на вірність Росії. Представники московського посольства вирушили по містах і селах Західної Русі приймати присягу. За їхніми даними, присягнули 127 тис. 328 козаків, міщан і вільних військових селян (жінки і холопи до присяги не приводилися). Проти даного заходу виступили лише в окремих поселеннях брацлавського, уманського, полтавського і кропивнянського полків. Переважна більшість жителів України, зокрема і Придністров'я, принесли присягу. Після цього козацька старшина висловила свої прохання про те становище, яке повинна займати Україна у складі Московського царства.

Цар надав козакам фактично всі ті пільги, які вони у нього просили і якими користувалися: козацький реєстр був збережений і збільшений до 60 тис. чоловік, залишене право вибирати старшину і гетьмана, вести переговори з іноземними посольствами, всі доходи з податків у містах та селах Малоросії залишалися в гетьманській скарбниці, містам було надане Магдебурзьке право, духовенство отримало земельні дарунки, навіть уціліла шляхта зберегла свої колишні привілеї.

Придністров'я на північ від р. Ягорлик, що входило в Річ Посполиту, згідно з рішенням Переяславської Ради вперше у своїй історії увійшло до складу Московського царства, до складу Росії, будучи частиною України. У той же час реальна демаркація кордонів так і не була проведена.

Війна 1648–1654 рр. показала, наскільки важливе стратегічне положення займають Придністровські землі. Вони були щитом козацтва від походів Польщі проти України, захищали кордони Польщі, до того ж, не тільки від козаків, а й від турків і татар. Козацькі походи в Молдавію також брали свій початок у Придністров'ї. Тому на правому березі Дністра розташувалася лінія могутніх турецьких фортець – Хотин, Бендери, Аккерман, а на лівому березі – польські фортеці в Кам'янець-Подільському, Рашкові, Рибниці. З приєднанням до Росії Придністров'я ставало першою лінією оборони і для Московського царства.

Козацтво і Молдавське князівство

Визвольна війна українського козацтва отримала позитивний відгук у Молдавському князівстві. Під час бойових дій проти Польщі козаки здійснили ще одну, тепер вже останню, спробу утворити козацько-молдавську державу. Нищівна поразка поляків під м. Батіг, їхній відступ за річки Дністер і Случ дозволило Б. Хмельницькому повернути собі Придністровські землі та проводити більш активну політику щодо Молдавії.

Молдавський престол у цей час займав господар Василь Лупу (1634–1653), який був політиком освіченим, обережним і хитрим. Султан цілком довіряв йому, оскільки за його часів Молдавія виплачувала Туреччині данину дуже акуратно, повністю і вчасно завдяки непомірно важкій для населення податковій політиці та жорстокості стосовно гайдуків, яких за роки свого правління господар стратив до двох десятків тисяч. У той же час Василь Лупу сподівався на підтримку Польщі, за допомогою якої він хотів послабити османське ярмо в Молдавії. І в цьому його інтереси непримиренним чином розходилися з політикою Богдана Хмельницького, що шукав у боротьбі з Польщею союзників в особі Бахчисарая і Стамбула. З цією метою Хмельницький виношував плани скинути Лупу з молдавського престолу і пропонував султанові доручити гетьману безпосереднє управління Молдавським князівством. Він обіцяв Туреччині міцний військовий союз і навіть називав себе підданим і рабом Блискучої Порти.

Коли в 1650 р. татари рушили в похід на Молдавію, до них приєдналися козаки Хмельницького. Звичайно, мета останніх полягала не у примітивному грабежі, а у спробі якщо і не утворити самостійну козацько-молдавську державу, про що мріяли ще Д. Вишневецький, І. Підкова, С. Наливайко та інші козацькі ватажки, то хоча би створити міцний військово-політичний союз між Молдавією і Гетьманщиною. Коли козаки зайняли молдавську столицю Ясси, Василь Лупу був змушений піти на укладення союзу, щоб зберегти свою владу. У середні віки такого роду домовленості між государями зазвичай скріплювалися шлюбними зв'язками їхніх родичів. Син Хмельницького Тимофій і дочка Лупу, красуня Розанда, в 1652 р. повінчалися на знак непорушності молдавсько-козацького союзу. Ця пара оселилася у Придністров'ї в с. Рашків, де Розанда отримала від батька великі земельні угіддя.

Однак бояри, здебільшого налаштовані пропольськи і, ймовірно, не без допомоги польських «порадників» і підкупу, вчинили змову проти господаря. На чолі змови стояв великий логофет Георгій Штефан. Побоюючись за своє життя, Василь Лупу залишає Молдавію і біжить до козаків у Придністров'я. Він поселяється в неприступному Кам'янецькому замку. Козаки приходять на допомогу своєму союзникові та на якийсь час повертають господарю владу. Василь Лупу організовує військовий похід проти своїх супротивників у Волощині, але в 1653 р. зазнає поразки від Георгія Штефана.

Богдан Хмельницький намагався допомогти своєму свату. Він направив 8-тисячний козацький загін у Волощину, на чолі якого стояв молодий (йому ледь виповнився 21 рік), гарячий і честолюбний Тимофій. Козаки зайняли Бухарест, але об'єднані волосько-трансильванські війська змусили козаків покинути і Бухарест, і Ясси. Два місяці вони боролися, обороняючись у Сучаві від противника, що насідав. В одному з боїв Тимофій був убитий. Козаки покинули Молдавію і відвезли сина Хмельницького на Україну, де він і був похований у церкві. Його дружина Розанда, згідно з народною легендою, багато років провела в Рашкові, оплакуючи свого загиблого чоловіка. У селі Валя-Адинка збереглися сходи, щаблі яких були залиті сльозами дочки Лупу. Ці сльози, за переказами, заповнили колодязь, який до сих пір називають «Колодязь Господарині».

Придністров'я в російсько-польській війні 1654–1667 рр.

Визвольна війна на Україні 1648-1654 рр. була для Придністров'я не тільки найважливішим кордоном історії, а й серйозним, важким випробуванням для його жителів. Адже Слобідська Україна і Київщина звільнилися від польського засилля ще на самому початку війни. Основні кровопролитні бої йшли за Західне Поділля із Придністров'ям і Галичину. Батозька і Жванецька битви відбулися безпосередньо на Дністрі. Тут вирішувалася доля козацтва, доля України та Польщі. Ця стратегічно найважливіша особливість геополітичного положення Придністров'я важким тягарем лягала на місцеве населення.

Приєднання України разом із Придністров'ям до Росії не принесло його жителям полегшення, тому що в неминучій російсько-польській війні, яка почалася, Придністров'я як і раніше продовжувало займати важливе для всіх сторін стратегічне положення. У мирний час ця перша лінія оборони України і Росії служила для спостереження за противником. Невеликі гарнізони і козацькі загони уважно стежили за пересуваннями польських, татарських і турецьких військ. У випадку військового нападу придністровці мали бодай на короткий час затримати ворога біля стін своїх фортець, щоб основні сили на сході країни могли зібратися і сконцентруватися для контрудару. З метою зміцнення кордонів України Росія прислала 4-тисячний полк В.В. Бутурліна додатково до тих 2,5 тис. російських солдатів, які розташовувалися

в Києві. Українські збройні сили налічували 60 тис. козаків, як і передбачалося Березневими статтями Б. Хмельницького. Тепер Придністров'я служило щитом не тільки Запоріжжю, але і Росії.

Не минуло й місяця після Переяславської ради, як у лютому 1654 р. поляки стали зосереджувати біля Дністра свої головні сили, щоб від Кам'янця-Подільського вдарити по головній козацької резиденції регіону – м. Брацлав, а звідти через Умань піти на м. Чигирин, де була резиденція Богдана Хмельницького. Великий коронний гетьман Станіслав Потоцький, який розраховував одним ударом розгромити Україну, не зміг взяти Брацлав, а під Уманню зазнав поразки від козацького полковника Івана Богуна.

Шість полків Речі Посполитої під командуванням польського полковника Окуня, залишені Потоцьким для придушення козаків Придністров'я, зуміли оволодіти Шаргородом без бою. Але під Бушею вони були розсіяні козаками. Відступаюча польська армія влітку 1654 р. переправлялася через Дністер під Шаргородом. Від війська Окуня залишилися кілька десятків людей, які прикривали втечу польського воїнства. Але і цей загін був знищений козаками Богуна, а сам Окунь потрапив у полон. Закінчилися поразкою і спроби польських загонів С. Маховського і С. Чарнецького перейти Дністер і вклинитися в українські землі. Вони були розбиті козаками полковника М. Зеленського.

Придністровці відчайдушно боролися проти поляків за свободу України. Все Західне Поділля було охоплене партизанським рухом. Боротьба була надзвичайно жорстокою. Козаки не щадили ні поляків, ні євреїв, які в їхніх очах були вірними прислужниками польських феодалів – орендарями та суборендарями українських земель, лихварями і банкірами, скупниками, торговцями, шинкарями. Однак і від своїх ворогів придністровці пощади не знали. Поляки, не сподіваючись на свої сили, залучали для придушення України дедалі нових і нових союзників.

Річ Посполита уклала союз із Кримським ханством і завдала комбінованого удару восени 1654 р. з метою придушити Україну величезною чисельністю наступаючих сил із заходу і півдня. Усі населені пункти між Дністром і Південним Бугом Потоцький віддав на повне розграбування татарам. Оскільки козаки зазвичай взимку не воювали, а розходилися по своїх домівках, Україна опинилася на дуже небезпечній грані свого повного знищення та відновлення магнато-шляхетського панування. Героїчні дії придністровських козаків, опришків і партизанських загонів, оборона Буші, Брацлава на Поділлі, а потім і Умані втихомирили противника і дали можливість Б. Хмельницькому зібрати сили для вирішального удару у відповідь.

Битва відбулася 19–22 січня 1655 р. на північ від Умані й увійшла в історію як «битва на Дрижиполі» (в ці дні Україну скували незвично суворі морози і всі воїни тремтіли від холоду). Польська армія зазнала повної поразки, і Потоцький направив розбиті, голодні, обморожені залишки свого воїнства на Дністер, у район Брацлава. Тут їх стали добивати і виганяти зі своєї землі місцеві козаки. Але перемога діставалася

ціною великої крові. Особливо великі втрати понесло в цих битвах Придністров'я. Жителі цієї території, відданої С. Потоцьким, С. Чарнецьким і К. Тишкевичем на розорення татарам, відчайдушно чинили опір. Польсько-татарському війську так і не вдалося взяти Рашків, населення якого зуміло стримати і відбити натиск нападників. Брацлавський полковник Зеленський звільнив Шаргород, зняв облогу з Рашкова і вигнав поляків із Брацлава у квітні 1655 р., а уманський полковник Богун взяв Немирів і звільнив Поділля.

Однак рани, нанесені місцевим жителям загарбниками, гоїлися довго. Під час наступу козаків Зеленського і Богуна поляки в паніці розбігалися, в березні 1655 р. вони покинули Поділля, але до цього без будь-якої пощади вбивали і грабували місцеве населення, забравши тільки одних полонених близько 50 тис. чоловік. Польський воєначальник Тишкевич, на очах якого все це відбувалося, писав королю Яну Казимиру, що до початку березня 270 містечок і сіл між Дністром і Бугом «попелом осіли».

Придністровці у громадянському конфлікті на Гетьманщині

У 1657 р. в Чигирині вмирає від крововиливу в мозок козацький ватажок Богдан Хмельницький. У козацькій старшині, яка мала намір зберегти державність України і свої феодальні привілеї під гарантії ослабілої Польщі, Османської імперії або Кримського ханства, посилюються антиросійські настрої. Становище України погіршується, і по суті справи вона втягується у громадянську війну, ще не скинувши із себе остаточно кайдани польського панування.

Син Богдана Хмельницького Юрій, проголошений гетьманом, спочатку продовжував справу батька щодо звільнення України від поляків. Але під тиском правобережної козацької старшини на чолі з полковником Тимофієм Носачем, Юрій приніс присягу на вірність польському королю. За умовами підписаного ним Слободищенського трактату 17 жовтня 1660 р. Гетьманщина позбавлялася прав автономії у складі Речі Посполитої та повинна була воювати разом із Польщею проти Росії.

Але полки Лівобережної України засудили зрадництво легкодухого Юрія і відкинули умови Слободищенського трактату. Наказний отаман Лівобережної України Яким Сомко, рідний дядько гетьмана по матері, не підкорився закликам Юрія Хмельницького виступити проти Росії, а навпаки – присягнув у Переяславі з усім козацьким військом на вірність московському цареві. Гетьманом Лівобережної України стає в жовтні 1661 р. Іван Брюховецький, який після зради Юрія втік до Москви.

Похід у Придністров'я Івана Сірка

На відміну від багатьох представників козацької верхівки, які часто свої особисті вигоди ставили набагато вище корінних інтересів українського народу, придністровці в розпочатій громадянській війні продовжували займати тверду антипольську позицію. У 1664 р. у Придністров'ї спалахнуло нове повстання проти польського засилля.

Його натхненником був кошовий отаман Запорізької Січі, одна з найяскравіших особистостей за всю історію козацтва Іван Сірко. Цей чоловік не знав грамоти, але був від природи талановитим: за 12 років свого отаманства провів 54 великі та малі битви, не програвши жодної з них. Татари відчували жах перед цією людиною неабиякого військового таланту, називаючи його Сірко Урус-Шайтаном (російським чортом), віддаючи належне його особистісним якостям – непереможності, відчайдушній хоробрості та хитромудрій винахідливості, як і розгульному веселому характерові справжнього запорожця, людини доброї, великодушної, благородної, безкорисливої. Козацькі загони І. Сірка разом з російським полком Г. Косагова рушили з Дніпра на Дністер, вибиваючи поляків із Білої Церкви, Брацлава, Корсуня, Канева.

Ось що повідомляв отаман Сірко царю Олексію Михайловичу у травні 1664 р. про свій рейд: «Виконуючи з Військом Запорізьким службу вашій царській пресвітлій величності, Я, Іван Сірко, місяця січня 8 числа, пішов на дві річки, Буг і Дністер, де Божою милістю і представництвом Пресвятої Богородиці і вашого великого государя щастям, напавши на турецькі селища вище Тягина міста, побив бусурман і велику здобич узяв. Вернувшись же з-під турецького міста Тягина, пішов під черкаські міста. Почувши ж про мій, Івана Сірка, прихід, городяни самі почали сікти й рубати жидів і поляків, а всі полки посполиті, які зазнали стільки бід, неволю і муки, почали здаватися. Через нас, Івана Сірка, повернена знову до вашої царської величності вся Мала Росія, міста над Бугом і за Бугом, а саме: Брацлавський і Кальницький полки, Могилів, Рашків, Уманський повіт до самого Дніпра і Дністра; безвинні люди обіцялися своїми душами триматися під міцною рукою вашої царської пресвітлої величності до тих пір, поки душі їхні будуть у тілах».

Таким чином, цей безкомпромісний борець за православну віру і козацьку свободу особисто свідчив російському царю про хоробрість і бойовий дух місцевих жителів, що не терплять загарбників на своїй землі і бажають тільки одного – бути з Росією «до тих пір, поки душі їхні будуть у тілах». Придністровське козацтво твердо сподівалося на підтримку єдиновірної Росії.

Андрусівське перемир'я і нове захоплення Придністров'я Польщею

Трагічна громадянська війна на Гетьманщині (правобережних районах України від Дніпра до Дністра), коли козаки билися один з одним у складі військ Польщі, Росії, Туреччини або Кримського ханства, послаблювала козацтво. Росія також не могла захистити цю територію від чергового напливу польської шляхти. Водночас і Польща не мала сил для розгрому козаків і російських військ, щоб повернути собі Слобідську Україну. У цих умовах Польща і Росія 30 січня (9 лютого) 1667 р. підписують у селі Андрусове під Смоленськом перемир'я терміном на 13,5 років, яке знаменувало закінчення російсько-польської війни.

За умовами цієї угоди Річ Посполита визнавала за Росією всі землі Лівобережної (Слобідської) України та місто Київ, а також Смоленські, Чернігівські, Сіверські та деякі інші землі, захоплені поляками ще у Смутні часи. Але і цар Олексій Михайлович не зміг утримати у своїх руках території, відвойовані в поляків у ході війни, – Вітебщину, Ліфляндію, Полоцьк, а головне – весь правий берег Дніпра з Поліссям, Волинню, Поділлям до Дністра. Придністров'я, незважаючи на героїчну боротьбу його жителів проти шляхетсько-магнатського гніту, знову увійшло до складу Речі Посполитої.

Ця подія була забезпечена зрадницькими кроками деяких видних представників козацької верхівки. Зокрема, розкол козацтва після підписання у 1658 р. гетьманом Іваном Виговським Гадяцького договору, за яким Гетьманщина проголошувалася як третій рівноправний член унії Польщі та Литви під виглядом «Великого князівства Руського» і який так і не був затверджений польським сеймом. Відновленню влади польських феодалів у Придністров'ї сприяла і зрада Москві гетьмана Юрія Хмельницького, підписання ним Слободищенського трактату 1660 р., за яким Польща остаточно позбавляла Гетьманщину будь-яких форм автономії та зобов'язувала козаків воювати проти росіян. І звичайно ж, повернення Гетьманщини під владу польської корони було обумовлено розпадом Війська Запорізького на праву і лівобережну частини, загальним занепадом і знесиленням козацтва в ході «Руїни» (громадянської війни на Україні 1657–1687 рр.), переходом частини козацької старшини на бік Речі Посполитої.

Фактично козацька старшина Правобережжя не тільки відмовилася від справедливої визвольної війни за створення цілісної української державності, але і перейшла на сторону короля, навіть відкрила військові дії проти Російської держави, яка надала неоціненну допомогу українському народові в його справедливій боротьбі. Андрусівське перемир'я, що повернуло Придністров'я Польщі, фактично стало юридичним оформленням політичних реалій, які склалися в ході Руїни. Зрада козацької старшини і підписання угодівських договорів з Польщею звільнили Москву від необхідності суворо виконувати свої зобов'язання, прийняті Переяславською радою в 1654 р. про надання допомоги козакам у боротьбі за звільнення від польської влади.

Андрусівське перемир'я боляче вдарило не тільки по придністровцях. Багато козаків Гетьманщини помилково і несправедливо оцінили його як зраду Росією України. Гетьман Іван Брюховецький виганяє російську адміністрацію і оголошує про перехід України під владу турецького султана. Однак козаки не підтримали цього рішення. Вони передали Брюховецького його конкурентові – правобережному гетьманові Петру Дорошенку. Під час суду Брюховецький був пошматований натовпом.

Таким чином, Андрусівське перемир'я 1667 р. поклало кінець формальному входженню Придністров'я до складу Російської держави. Весь цей час придністровці

боролися проти поляків і татар, які облягали їхній край. Ослаблена Польща відновила тут свою присутність, але утримати ці землі не змогла, передавши їх незабаром іншому феодальному хижакові – Османській імперії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– жовнір
– шляхта
– козацька старшина
– контрибуції

1. Якого змісту таємні листи направляв Б. Хмельницький придністровським козакам? Чому козаки «не хотіли терпіти»? Як вдалося запобігти розколу всередині козацтва?
2*. Розкажіть про протистояння козаків і польських військ упродовж 1653 р. Які кардинальні заходи пропонував Іслам-Ґерай III? Чому прийняття рішення Земського Собору Русі від 1 жовтня 1653 р. означало неминучу війну з Польщею?
3. У чому полягало історичне значення Переяславської Ради для Придністровських земель?
4. Поясніть позицію Б. Хмельницького, коли він виступив союзником татар у поході на Молдавію? Яку допомогу у своїй визвольній боротьбі козаки отримали від молдавського господаря? Як був скріплений цей союз?
5. Чому рішення Переяславської Ради не принесли полегшення Придністровському козацтву? Які битви відбувалися упродовж 1654 р.? Обґрунтуйте історичне значення «битви на Дрижиполі».
6. Як змінилася політична ситуація в козацькому таборі після смерті Б. Хмельницького? Оцініть внесок І. Сірка у справу національного визволення придністровців від польського засилля.
7. Назвіть умови Андрусівського перемир'я. Чому Придністров'я знову опинилося у складі Речі Посполитої?
8. Із чим пов'язаний той факт, що Москва не виконала своїх зобов'язань за умовами Переяславської угоди і не захистила козаків? Як Придністров'я потрапило під владу Османської імперії?

§ 22. ПРИДНІСТРОВ'Я В АНТИТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ РОСІЇ ТА ПОЛЬЩІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII СТ.

Придністров'я в польсько-турецькій війні 1672–1676 рр.

Прагнучи не допустити створення антитурецької коаліції європейських держав, у 1672 р. Порта почала війну проти Польщі. Приводом послужило бажання гетьмана Петра Дорофійовича Дорошенка (1665–1676) відродити українську державу і повернути Правобережну Україну до складу Росії, для чого необхідно було відновити конфедеративні відносини між козаками і московським урядом, які існували з часів Переяславської ради 1654 р.

До цього часу територія Придністров'я була фактично вільна від польських військ, за винятком декількох гарнізонів. Не досягнувши успіхів у переговорах з російськими воєводами на Україні, Дорошенко спробував об'єднати Україну під своєю владою, залишаючи лівобережну частину в підданстві Росії, а правобережну – під протекторатом або Росії, або Османської імперії. Росія ж після укладення Андрусівського перемир'я була слабка і не могла знову почати війну з Польщею за Україну. Тому, щойно Польща спробувала допомогти головному суперникові П. Дорошенка, уманському полковникові Ханенку, султан Мехмед IV (1648–1687) завдав удару по Польщі. Однак Гетьманщина не мала сил для об'єднання України, і Дорошенко вимушено прагнув укласти союз із султаном, що тут же похитнуло його авторитет в очах козацтва, а лівобережні козаки обрали своїм наказним гетьманом Дем'яна Многогрішного (1669–1672), який залишався вірним Росії.

Військо султана і татар разом із козацькими загонами Дорошенка увійшли берегом Дністра на Поділля і Галичину. Султан осадив Кам'янець-Подільський, частина жителів якого були знищені, а частина – потрапили в рабство до татар і турків. Українські селяни і козаки почали в масовому порядку залишати правобережжя і йти під захист Росії в лівобережжя Дніпра. Землі, підлеглі Дорошенкові, порожніли з кожним днем. Його популярність, завойована з великим зусиллям під час звільнення Придністров'я і Побужжя від поляків, танула ще швидше. Визнаний поляками гетьман невеликої частини правобережжя Михайло Ханенко (1669–1674) готовий був віддати всю Україну польському королю Михайлові Вишневецькому (1669–1673) без будь-яких умов.

Але зазнавши поразки, поляки не тільки не отримали Україну, а й віддали туркам Поділля, і їхній король, не витримавши подібного приниження, незабаром помер. 18 жовтня 1672 р. у м. Бучач на Південному Бузі був підписаний ганебний для Польщі Бучацький мирний договір, за умовами якого Османській імперії передавалися все Поділля із Придністров'ям, частина Волині та Полісся. Крім цього, Польща були змушена виплачувати султанові контрибуції та зобов'язувалася щорічно дарувати «подарунки» татарському хану в Бахчисараї. Територія Придністров'я відійшла

разом з іншими землями Гетьманщини Петрові Дорошенку, який, нібито, користувався заступництвом султана.

Політика гетьмана Петра Дорошенка

Звичайно ж, віддавати територію захопленої України козакам султан Мехмед IV зовсім не збирався. Поготів, що польський сейм не затвердив умови Бучацького мирного договору.

Після взяття головної польської фортеці Кам'янця-Подільського, розташованого на лівому березі Дністра, і капітуляції Львова в рядах переможців почалися чвари. Кримський хан Селім I Ґерай, якому Україна потрібна була тільки для нестримного грабежу, не прагнув до передачі Гетьманщини формально в руки Дорошенка, а фактично – в підданство султанові. Зі Львова та інших українських міст татари погнали десятки тисяч захоплених жителів, головним чином, жінок і дітей. Паніка охопила правлячі кола Речі Посполитої, королева зі свитою налаштувалася бігти в Сілезію, а польські пани масово покидали Поділля, йдучи на північ до Гданська.

Здавалося, збувалися всі найсміливіші плани гетьмана Дорошенка. Йому як підопічному султана вже належала майже вся Гетьманщина, звільнена від поляків. Проте реальна влада з його рук нестримно вислизала: султан зовсім не збирався ділити завойовану ним територію з будь-ким. Та й авторитет, популярність гетьмана в очах народу катастрофічно падали. Козаки починають підніматися на нову боротьбу, тепер уже проти османського ярма, і турецький ставленик Петро Дорошенко в їхніх очах уособлював ненависних іноземних загарбників, ворогів православ'я і козацької волі.

Формальна відмова Польщі від України під натиском турків і татар давала Росії хороший привід: не порушуючи Андрусівського перемир'я 1667 р., ввести свої війська на правий берег Дніпра. Згодом гетьман Петро Дорошенко відмовляється від влади, визнає законним правителем усієї України лівобережного гетьмана Івана Самойловича (1672–1687), біжить до Росії та присягає на вірність російському цареві.

Походи на Придністров'я Яна Собеського

Паніка і втеча польських панів із Придністров'я отримали широкий розмах. Серйозного удару завдали татари і Дорошенко польському ставленикові М. Ханенку, який змушений був тікати, поки турки переходили через Дністер на лівий берег біля містечка Жванець. Поляки відмовилися захищати переправу і розбіглися. Гарнізон не підкорявся навіть наказам короля, який прибув на захист польських володінь у Придністров'ї. Незважаючи на те що Кам'янець-Подільський перебував під захистом гарнізону в 1 тис. 100 чоловік і ще близько 10 тис. городян, що піднялися на стіни фортеці, упродовж лічених тижнів місто впало під натиском 100-тисячного турецько-татарського війська і 12 тис. козаків П. Дорошенка.

Коронний гетьман Речі Посполитої Ян Собеський вважав за краще в даній ситуації погодитися з вимогами Дорошенка щодо автономії для України і разом з козаками виступити проти турків і татар. Але протидія шляхти і магнатів не дозволяла йому зібрати всі сили в один кулак для нанесення вирішального удару по ворогу. Проте Ян Собеський, людина заповзятлива, рішуча і смілива, зумів сформувати гусарський загін і кілька аналогічних військових підрозділів, на чолі яких він здійснював рейди Придністров'ям і усім Поділлям, відбиваючи у татар і турків каравани з полоненими. Йому вдалося звільнити з полону понад 50 тис. нещасних місцевих жителів і покласти на полі брані майже 20 тис. ворожих солдатів і офіцерів.

На початку листопада 1673 р. коронний гетьман, а незабаром і польський король Ян III Собеський (1674–1696) здобув над турками перемогу в битві під Хотином. Близько 30 тис. солдатів під командуванням Собеського морозного вітряного ранку на світанку 11 листопада 1673 р. атакували добре підготовлений до облоги турецький табір у вигині Дністра, який обороняли 35 тис. яничар на чолі з великим візиром Хусейном-пашею. Турки у страху перед лютим натиском польських драгунів за наказом свого головнокомандувача спробували єдиним у Хотині мостом переправитися на лівий берег Дністра і сховатися в зайнятому їхнім військом Кам'янці. Однак польська артилерія пошкодила цей міст, і він звалився під вагою втікачів. Втративши лише 5 тис. убитими, поляки майже повністю розгромили турецьке військо (убиті та полонені – 30 тис. чоловік). Хоча поляки не взяли Кам'янець-Подільський, ця переконлива перемога підняла престиж Речі Посполитої в Європі, а Яну Собеському було присвоєно прізвисько «хотинський лев».

Бахчисарайський мирний договір. Придністров'я під владою султана

У той час як турки зазнали поразки від Яна Собеського під Хотином на Дністрі, зі сходу у Правобережну Україну вступали російські війська, звільняючи її від татар і турків. У липні 1674 р. Дорошенко знову закликає Порту напасти на Україну. На цей раз турки спустошили Умань та інші міста, а поляки, насилу відбивши турецький наступ на Львів, здають Стамбулу Поділля і майже всю Правобережну Україну. За Журавненським мирним договором 27 жовтня 1676 р. вони віддали османам усе Поділля і частину України, за винятком кількох округів, які потрапили під владу турецького васала Дорошенка. Журавненський мирний договір закріпив юридично перемогу Туреччини у війні з Польщею, і турки диктували умови тепер не тільки королю, а й українському гетьманові.

П'ятирічна війна Туреччини і Кримського ханства проти Росії 1676–1681 рр. була викликана бажанням султана розширити агресію щодо України і закріпити за собою захоплені землі. На цей раз основні військові дії велися не у Придністров'ї і не на Поділлі. У 1678–1680 рр. війна йшла з перемінним успіхом, поки, нарешті,

султан не запропонував підписати у столиці Кримського ханства Бахчисараї мирний договір.

За умовами підписаного 3 (13) січня 1681 р. мирного договору Туреччина визнавала возз'єднання Лівобережної України разом із Запоріжжям і Києвом з Росією, а Правобережна частина залишалася за Туреччиною. Межі між Росією та Туреччиною були визначені Дніпром, до того ж жодна зі сторін не могла будувати і відновлювати військові укріплення між Бугом і Дніпром, де татари отримали право на мирне кочування, а козаки й інші слов'яни – право на риболовлю, полювання, видобуток солі та ін. Запорожці визнавалися Портою підданими Росії.

Владу над Гетьманщиною, після того як Дорошенко переметнувся на бік Росії, султан передав синові Богдана Хмельницького Юрію, який отримав титул з рук султана «князь Малоросійський» і заснував свою «столицю» у м. Немирів. Турки поставили Юрія на місце Дорошенка, надавши йому «почесне» право панувати на Правобережній Україні в ролі маріонетки султана. Грабуючи і без того спустошену турками і татарами Гетьманщину, Юрій Хмельницький проявляв жорстокість, страчував невинних людей, грабував і пригнічував простий народ. Навіть турецький паша, якому підпорядковувався «малоросійський князь», був вражений його жорстокістю. Коли ремствування народні та невдоволення козаків Юрієм Хмельницьким стали небезпечні для інтересів Стамбула, турецькі властителі в 1685 р. привезли князя в Кам'янець-Подільський, задушили і кинули тіло у Дністер. Так безславно закінчив своє життя син козацького ватажка Богдана Хмельницького.

Народ ненавидів і наступного турецького ставленика, молдавського господаря Георгія Дуку (1665–1666, 1668–1672, 1678–1683), до якого і перейшла влада над північними районами Придністров'я після страти Юрія Хмельницького. У 1681 р. султан надав Г. Дуці титул «гетьмана України» і навіть допоміг йому військами, щоб у крові придушити повстання молдавських селян під проводом М. Хинку. Так Георгій Дука став на два роки «гетьманом України», жодного разу не побувавши на «підвладній» йому території. Він справедливо побоювався за своє життя і не смів перетинати Дністер, надсилаючи замість себе для керівництва ненависними йому лівобережними придністровцями намісника Івана Дрешнича (Драгинича). У страху перед козацтвом Дука і Дрешнич зміцнювали фортечні споруди м. Немирів і спішно будували ще кілька дрібних фортець на Дністрі, продовжуючи пригнічувати козаків. Воюючи на боці турків у Відні, Дука був схоплений боярами і відправлений у Польщу, де і помер у 1683 р. в ув'язненні. Боярство проголосило господарем налаштованого пропольськи боярина Штефана Петричейку (1672–1674, 1683–1694).

Звичайно ж, реальну владу на Поділлі не мали ні Юрій Хмельницький, ні Георгій Дука, ні Іван Дрешнич. Усі турецькі гарнізони були розташовані в найбільш укріплених пунктах Придністров'я – Кам'янці, Барі, Язловці, Гусятині, Ягельниці та, звичайно, в найбільш могутніх турецьких фортецях на півдні Молдавії –

Бендерах, Аккермані (Білгороді) та Кілії. Турецькими силами керував кам'янецький намісник султана Халіл-паша. Практично він і був всесильним керівником Придністров'я і Поділля. Халіл-паша зосередив у своїх руках владу не тільки над усім Придністров'ям, а й над південно-східною Молдавією, що було важливим для турків і у зв'язку з війною, яка намічалася проти них, коаліції європейських держав, що називалася «Священною лігою».

Придністров'я й антитурецькі плани Священної ліги

Підписання Бахчисарайського мирного договору з Росією в 1681 р. дозволило Туреччині звернути пильну увагу на ситуацію в центрі Європи, де імператор Священної Римської імперії Леопольд I (1658–1705) разом із Папою Римським Інокентієм XI (1676–1689) задумали створити антитурецьку «Священну лігу», яка об'єднала би з Росією, що примикала до неї у 1686 р., австро-польсько-венеціанську коаліцію.

Турецькі війська під командуванням візира Мустафи Кьопрюлю в 1683 р. обложили Відень. Армія Яна Собеського разом із німецькими й австрійськими військами у вересні цього року розбила турків. Усі подальші військові дії Собеський збирався вести на Україні. Він розраховував вдарити по турецьких гарнізонах у Придністров'ї та Поділлі, потім – форсувати Дністер, повалити в Молдавському князівстві Георгія Дуку і передати престол Штефану Петричейку. Молдавія звільнялася від влади Туреччини, а Правобережна Україна поверталася Польщі. Сили для вирішального удару зосереджувалися у Кракові. Ними керував старий вояка, краківський воєвода, а колись староста Галича, добре знайомий із ситуацією в Поділлі Анджей Потоцький.

Як польський вельможа і непримиренний противник місцевого козацтва, Потоцький був прекрасно обізнаний із планами Собеського використати бойовий досвід козаків у війні проти турків та кримчаків. Посланці Собеського об'їздили всю Україну, закликаючи козаків повернутися на Дністер і на Поділля. Московський уряд не заважав цим поїздкам навіть на лівобережжі Дніпра, у Слобідській Україні. Населення України, яке не бажало миритися з пануванням турків на своїх землях, охоче відгукувалося на пропозиції Яна Собеського. Разом із королем під Віднем воював козацький загін Семена Палія, легендарного полковника, який мріяв про звільнення Правобережної України та її з'єднання з лівим берегом Дніпра. Саме за сприяння Палія були створені в 1684-1685 рр. брацлавський та інші козацькі полки. На Дністрі й Бузі козаками командував Іван Абазин.

Ситуація, що змінилася, змусила Османську імперію перейти до оборони. Приєднавшись до Священної ліги, Росія укладає з Польщею у травні 1886 р. «Вічний мир», який підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667 р., назавжди закріплюючи за Росією Лівобережну Україну з Києвом, а також Запоріжжя, Смоленськ, Сіверську землю з Черніговом і Стародубом. Обидві держави поклялися не укладати

з турками сепаратного миру й організувати спільний похід проти Кримського ханства. Російський посол князь В. Голіцин, глава російського уряду за часів регентства царівни Софії (1682–1689), наполіг на включенні в договір спеціальної статті про захист православного населення в Речі Посполитій і обмеження впливу католицтва на Поділлі й інших місцях Правобережної України. Цей договір свідчив про помітні успіхи російської дипломатії, він відіграв свою позитивну роль у боротьбі народів Східної Європи з турецько-татарською агресією. Але для Придністров'я видимих змін він не приніс. Навпаки, Росія, підписавши Вічний мир з Річчю Посполитою, не могла підтримати ініціативу фастівського полковника Семена Палія об'єднати правобережну і лівобережну частини України у складі єдиної гетьманської держави під верховним заступництвом московського царя, що тільки і могло звільнити Придністров'я від польського засилля. Однак Придністровські землі були вкрай потрібні Священній лізі в подальших антитурецьких діях цієї коаліції. Їхнє повернення до складу Російської держави, як і об'єднання Слобідської України з Гетьманщиною, тоді було просто неможливе.

Козацький похід на Молдавію і боротьба за Придністров'я

У липні 1683 р. рада правобережного козацтва звертається до короля Яна III Собеського із проханням організувати похід проти турків у Молдавію, що повністю відповідало далекосяжним планам Польщі. Король негайно дає цей дозвіл і призначає гетьманом Війська Запорізького немирівського підстаросту полковника Степана Куницького (1683–1684), прихильника колишнього гетьмана Івана Виговського (1657–1659), відомого в Речі Посполитій своїми пропольськими й антиросійськими настроями. Козаки Куницького негайно вигнали з Немирова ненависного всім ставленика господаря Дуки – Драгинича, а потім через Бар і Меджибіж попрямували на Дністер до кордону з Молдавією.

Двадцятитисячний козацький загін увійшов у Молдавське князівство. У цей час з півночі туди ж рушили війська Потоцького і Штефана Петричейку. У Молдавії піднялося антиосманське повстання, і Георгій Дука, «один із найгірших господарів Молдавії», як відгукувався літописець про цього жорстокого і жадібного правителя, був вигнаний, а господарем вкотре стає Штефан Петричейку.

Загін козаків обложив Бендерську фортецю. Але головна цитадель Османської імперії на її північно-східних рубежах витримала штурм Куницького. І тоді козаки рушили на південь. Берегом Дністра вони пройшлися через степ, розгромили Буджацьку орду татар під Аккерманом і Кілією, звільнили практично всю Правобережну Україну та Молдавію від турків, захопили фортеці Ізмаїл та Кілію. Тисячі слов'ян, зокрема і поляків, виведених у рабство, були звільнені. Але і самі козаки билися, не знаючи жалю і пощади. Куницький повідомляв королю, що його козаки перебили понад 300 тис. татар, а степові дороги під Аккерманом упродовж кількох кілометрів

були встелені трупами ворога. Втім, за звичаями тих часів, всі воюючі сторони застосовували надзвичайну жорстокість і звірства до своїх противників, від яких найчастіше страждало мирне населення, нездатне захистити себе, – люди похилого віку, жінки, діти.

На початку 1684 р. основні сили турків і татар стали повертатися з-під Відня. Козаки терпіли від них поразки. Тоді Куницький повів свій загін на лівий берег Дністра, де він став створювати укріплену оборонну лінію від татар. Отримавши від А. Потоцького гетьманську булаву, Степан Куницький зажадав розширення прав козацької автономії та плату від поляків за похід на Молдавію. Він отримав від уряду Речі Посполитої 100 тис. злотих, однак розділив ці гроші не з усіма соратниками. У березні 1684 р. незадоволені своїм гетьманом козаки скликали раду під Могилевом, де обрали на гетьманство полковника Андрія Могилу (1684–1689), який брав активну участь у поході на Молдавію, в битвах під Кіцканами і Рені.

Туркам і татарам вдалося вигнати з Молдавії польські війська і розорити князівство. Проте козаки очистили Правобережну Україну майже повністю від турків, гарнізони яких трималися стійко лише в Кам'янці-Подільському, Бендерах, Язловці і ще кількох укріплених містах. Інтриги і чвари в польському командуванні, погана підготовка 17-тисячного війська Речі Посполитої та безперервні дощі завадили Собеському побудувати міст через Дністер у 1684 р., зосередити у Придністров'ї сили для нового удару по Молдавії, щоб у гирлі Дунаю з'єднати сили Священної ліги і рушити їх на Болгарію та Стамбул. Придністров'я було знову фактично закріплене за Річчю Посполитою. Козакам, які своєю кров'ю звільнили Поділля від турецького панування, сейм у 1685 р. офіційно дозволив заселяти землі Придністров'я і Побужжя.

Карловицький конгрес. Повернення Придністров'я до складу Речі Посполитої

Війна Священної ліги проти Османської імперії та Кримського ханства з 1683 по 1699 р. велася з перемінним для сторін успіхом. Підписання Вічного миру з Польщею і вступ Росії у це протиборство скували значні сили кримчаків на сході, що дозволило завдати туркам ряд вирішальних поразок на заході. Полководець Священної Римської імперії, генералісимус, принц Євген Савойський у 1697 р. здобув блискучу перемогу над турками в битві під Зентою біля річки Тиса, коли 50-тисячне військо австрійців вщент розбило 80-тисячну армію султана Мустафи II (1695–1703), який був змушений мовчазно спостерігати за загибеллю своєї армії з іншого берега річки. За рік до цього Петро I взяв Азов, і боярська Дума проголосила: «Морським судам бути...». Опинившись перед загрозою нових поразок, султан Мустафа йде на переговори зі Священною лігою в містечку Карловці у Славонії.

Переговори проходили в 1698-1699 рр. у складних умовах незгоди і розбрату в рядах Священної ліги. За умовами Карловицького мирного договору Польща

повертала собі все Поділля, частину Правобережної України, звільнену козаками. Польща віддавала Туреччині шість молдавських міст, зайнятих під час козацького походу на Молдавію. Австрія отримала від турків всю Угорщину, Трансільванію і Тімішоару. Венеціанська республіка закріпила за собою півострів Морея і Далмацію. Тільки Росія не отримала нічого. Лише через рік, у 1700 р., Туреччина поступилася Росії Азовом, взятим уже російськими військами. Через кілька років султан Мустафа відрікся від престолу під час повстання яничар і загинув. Польський сейм, приписуючи собі неіснуючі перемоги над Туреччиною, яку поляки вважали остаточно поваленою, заборонив козацтво.

Ліквідація українського козацтва, задумана польським урядом, перебувала поза логікою і прямо суперечила тій продуманій і обережній політиці, яку вів Ян Собеський щодо козаків. Саме на час правління цього короля доводиться відродження українського козацтва у Придністров'ї та Поділлі, згуртування сил для боротьби проти спільного ворога – турецько-татарської агресії. Смерть Яна III Собеського, за часів якого Річ Посполита останній раз відчула свій тріумф як європейська держава, знову повернула польську еліту до її традиційної політики ненависті, конфронтації та придушення українського народу. Така різка зміна ставлення до себе влади після перемоги над турками викликала обурення та гнів козаків. Семен Палій очолив національно-визвольне повстання, проте його спроби заручитися в боротьбі проти Речі Посполитої допомогою Москви закінчилися невдачею. І. Мазепа, який зайняв посаду гетьмана Війська Запорізького обох сторін Дніпра, обмовив полковника перед царем, і Палій був відправлений на заслання. Його реабілітували і повернули на батьківщину тільки після остаточної зради Петра гетьманом Мазепою.

Повернувши на Карловицькому конгресі втрачені за Бучацьким мирним договором землі Придністров'я, польська верхівка відновлювала тут, як і на всій Правобережній Україні, важкі для місцевого населення порядки. Як це вже не раз траплялося, боротьба народу України за збереження своєї козацької державності, його небувала відвага та мужність під час захисту польської державності натикалися не тільки на зарозуміле презирство й невдячність польських магнатів і шляхти до своїх рятівників, але й на авантюризм, а найчастіше – і на жадібність, продажність, політичні інтриги та зраду козацької верхівки. Саме старшина і різні угруповання всередині неї були готові здати Україну Польщі, Туреччині, Кримському ханству, Швеції або царській адміністрації, аби зберегти свої багатства, привілеї та владу.

Звільнивши землі Поділля від панування турків, козаки не тільки не стали жити на своїй землі вільним спокійним життям, а й були навіть «заборонені» польським урядом, потрапили в нову кабалу. Пряма агресія Османської імперії проти Правобережної України і відсіч їй з боку козаків у кінцевому підсумку призвели до відновлення влади польських феодалів у Придністров'ї, Поділлі та всій Правобережній Україні.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– протекторат
– візир
– сепаратний мир
– кримчаки
– конфронтація

1. Як зіткнення інтересів Порти і Польщі щодо Придністров'я стало причиною польсько-турецької війни 1672–1676 рр.? Які інтереси в цій війні переслідувало козацтво? Назвіть підсумки цієї війни.
2. Дайте оцінку політичної діяльності П. Дорошенка.
3. Унаслідок яких перемог Я. Собеський отримав прізвисько «хотинський лев»? Оцініть його стратегію ведення військових дій.
4. Як прийняття Бахчисарайського миру змінило умови життя у Правобережній Україні? Як пояснювалася зміна турецьких ставлеників на Поділлі?
5*. Чому «Вічний мир», укладений між Росією і Польщею, не змінив життя населення Придністров'я на краще?
6. Перелічіть підсумки козацького походу на Молдавію 1683 р. Як Речі Посполитій знову вдалося закріпити за собою Придністровські землі?
7. Які країни входили в антитурецьку «Священну лігу»? Назвіть основні етапи антитурецьких виступів. Як змінилася доля придністровського козацтва після підписання Карловицького мирного договору?
8. Чому розпочате національно-визвольне повстання козацтва не було підтримане Москвою? Яку роль відіграв у цьому гетьман І. Мазепа?

ГЛАВА VI

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ І ПРИЄДНАННЯ ПРИДНІСТРОВСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО РОСІЇ (1699–1793 рр.)

Штурм Бендерської фортеці російськими військами. 15 вересня 1770 р.

§ 23. АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ, НАСЕЛЕННЯ, ГОСПОДАРСТВО І СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ПРИДНІСТРОВ'Ї XVIII СТ.

Запустіння Придністров'я унаслідок «Руїни» на кінець XVII ст.

Війни і конфлікти у другій половині XVII ст. були майже невпинними. Під час військових дій у Придністров'ї завмирала зовнішня і внутрішня торгівля, занепадала економіка, виснажувалися людські ресурси. Придністровські землі, які і раніше являли собою дві несхожі одна на одну системи (на північ від Ягорлика вони входили в Річ Посполиту, а на південь – були частиною Кримського ханства й Османської імперії), прийшли в роки численних воєн і турецького панування у повне запустіння. У північній частині Придністров'я жило осіле населення, існували ремесла, торгівля, землеробство. У південній – кількість жителів була невеликою, вони зазвичай селилися поблизу міст і фортець, у степах проживали ногайці, що займалися кочовим скотарством.

До середини XVII ст. рівень розвитку ремесел і аграрного виробництва в польському Придністров'ї був досить високий – у містах відкривалися ремісничі цехи, які працювали на ринок, а у селах створювалися великі зернові господарства (фільварки), націлені на торгівлю зерном. Але вся Брацлавщина в економічному відношенні у другій половині XVII ст. була відкинута далеко назад. Це лихоліття згубно позначилося на житті людей у Придністров'ї. Із 766 назв міст і сіл назавжди зникли з ужитку 165 (майже 22 %), тобто їхня п'ята частина. Більшість населених пунктів були розорені, зруйновані, спустошені, багато з них перетворилися в порослі бур'яном безлюдні урочища.

Однак продумана політика польського короля Яна Собеського щодо козаків, що припускала заступництво і відновлення їхньої чисельності, допомогла відвоювати Придністров'я в Османської імперії у 1699 р. На землях Поділля на початку XVIII ст. почалися підйом господарства і заселення території селянами та козаками. Одночасно відновилася боротьба проти польських магнатів за єдність із Росією.

Адміністративний устрій Придністровських земель у складі Польщі

Повернення турками Поділля польському королю в 1699 р. призвело до негайної ліквідації Подільського пашалика (так християни називали адміністративні одиниці завойованих Туреччиною земель; офіційною мовою Дивану ці території іменувалися «вілаєт»). Разом із ним були ліквідовані всі османські установи та структури. Молдавські господарі, яких турки номінально призначили «гетьманами» України

(Г. Дука, Д. Кантакузіно) та які жодної реальної влади не мали на цих територіях, були цілковито позбавлені всякої можливості будь-яким чином впливати на ситуацію у Придністров'ї.

Територія на захід від Дніпра була розділена поляками на чотири області – Київське (хоча саме м. Київ входило до складу Росії), Волинське, Подільське та Брацлавське воєводства. У кожному з них розташовувалися декілька повітів. Придністров'я стало частиною Брацлавського воєводства і входило до складу Ольгопільського повіту. Останнє було найпівденнішим у Польщі та межувало на сході з Росією, на півдні – по р. Ягорлик із Кримським ханством, на заході – по Дністру з Османською імперією, зокрема з Молдавським князівством, яке входило до її складу.

Адміністративне управління татарським Придністров'ям

Іншим було становище південної частини Придністров'я, яка, як і раніше, входила до складу Кримського ханства. В адміністративному управлінні цього регіону по-старому (як і досі) не спостерігалося стабільності. Навіть своєї загальноприйнятої назви ця територія не мала й іменували її по-різному – Єдисан, Еть-Шань, Ханська Україна, Малі ногаї, Очаківська земля, Татарська Волощина та ін. Тут розташовувалися здебільшого улуси Малої орди ногаїв, основна частина яких (Білгородська орда) займала землі на півдні між гирлами Дунаю і Дністра.

Представники Білгородської чи Аккерманської орди (буджацькі й дунайські татари) на цій території з'являються ще за часів походу султана Баязида II (1481–1512), сина завойовника Константинополя Мехмеда II, на Молдавію і захоплення ним Кілії та Білгорода (Аккермана) у 1484 р. Поневолені турками землі Молдавського князівства увійшли в Сілістрійський санджак Османської імперії, яка включала в себе фортецю Очаків, поселення Дубоссари, Хаджибей та інші незначні населені місця. Першим бейлербеєм (власником і управителем) цієї провінції став кримський хан, а увійшли в неї райони Добруджі, Буджака й Єдисана.

Однак формально Південне Придністров'я перебувало у складі Кримського ханства, а центром місцевої провінції стали Дубоссари – резиденція ватажка, спеціального представника Бахчисарая на західних рубежах ханства Дубоссарського каймакама. Згадується цей чиновник у документах 1768 р.; пізніше зустрічається і термін «Дубоссарський чифтлік» – мусульманське володіння хана у Придністров'ї. Коли Туреччина програла Росії війну 1768–1774 рр., Кримське ханство було оголошене незалежним від Османської імперії. І в цих умовах інтерес Порти полягав у тому, щоб підпорядкувати південь лівобережжя Дністра не Бахчисараю, а Каушанам, і зберегти свій вплив у Північному Причорномор'ї.

Конвенція 1779 р. між Росією і Туреччиною зобов'язувала Петербург погодитися з тим, що землі між Дністром і Бугом належать не ханові, а султану. Дубоссарський

чифтлік став підкорятися Каушанам і увійшов у каушанський пашалик. Цю територію якийсь час навіть називали Бессарабією, а дубоссарського каймакама, який у 80-і рр. XVIII ст. був підвладний вже не кримському ханові, а каушанському паші, турки називали начальником «Домбасарським Бессарабським».

Лише остання російсько-турецька війна XVIII ст. розірвала цю татарську єдність лівого і правого берегів Дністра. Захоплення російськими військами в 1788 р. Очакова і Хаджибея дозволило російським військовим взяти управління територією між Дністром і Бугом у свої руки. Оскільки головна квартира російських військ під командуванням Г.О. Потьомкіна знаходилася в таборі біля Нових Дубоссар, управління півднем Буго-Дністровського межиріччя здійснювалося якийсь час із Дубоссар. Територію між Дубоссарами і Ягорликом охороняли донські козацькі полки, а в Бендерах і на всьому півдні Лівобережного Придністров'я розташовувалися козаки Чорноморського війська, центр якого знаходився у Слободзеї.

Зростання населення в польському Придністров'ї

Жорстокі війни, які вели українські козаки і селяни за порятунок від польсько-католицького засилля, як і каральні походи з боку Польщі проти народу, який боровся за своє визволення, нерідко супроводжувалися масовим знищенням і втечею населення, особливо з таких прикордонних і дуже небезпечних для проживання районів, як Подільське Придністров'я в Речі Посполитій. Частина жителів залишали ці місця і йшли на лівий берег Дніпра, деякі шукали притулок у Молдавському князівстві, на території Османської імперії, а також у Трансільванії та Австрії.

Становище Придністров'я значно змінилося, коли Польща в 1676 р. за умовами Журавненського мирного договору майже на чверть століття (до Карловицького мирного договору 1699 р.) передала Поділля Туреччині. Завершення Польсько-турецької війни 1672–1676 рр. означало перехід майже всієї Правобрежної України під владу турецького султана і його васала – гетьмана Петра Дорошенка. Ситуація у Придністровських землях змінилася: з'являється багато турків, татар, ногайців, греків і молдаван, починається зростання кількості населення на завойованих територіях.

Справа в тому, що турки ставилися більш терпимо до релігії підлеглого їм населення, ніж поляки. Звичайно, і грабежі, і насильство з боку турецької адміністрації й татарських мурз продовжували існувати. Але вони не чіпали православної віри місцевого населення, не намагалися перетворити на мусульман українців, білорусів або молдаван, а, тим паче, у католиків або уніатів. Крім того, турки були зацікавлені в поверненні на Поділля населення, яке втекло від польських утисків. Адже після всіх воєн і конфліктів другої половини XVII – початку XVIII ст. ця земля була пустельною і безлюдною.

Польські феодали, які поверталися на Поділля після відходу турків і татар, також були кровно зацікавлені в якнайшвидшому заселенні цих місць платниками

податків. Польські поміщики навіть обіцяли надати селянам, які поверталися, тимчасові пільги і послабити релігійні гоніння проти православних. Частина молдаван із правого берега Дністра також йшла на Поділля і південь Придністров'я, рятуючись від турецько-фанаріотського гніту, що посилився в Молдавії та Волощини після Прутського походу Петра I в 1711 р. Саме на початку XVIII ст. у Придністров'ї починають відроджуватися старі поселення, відомі ще з минулих століть (Рашків, Рибниця, Ягорлик), з'являються і нові населені пункти – Борщі, Бутучени, Вихватинці, Гармацьке, Гидирим, Грушеве, Домниця, Дубове, Зозуляни, Кам'янка, Михайлівка, Великий Молокиш, Малий Молокиш, Подойма, Строїнці, Цибулівка та ін.

Національний склад жителів цих земель був украй різноманітний і розмаїтий. Тут жили українці й козаки, змушені свого часу покинути ці місця, і молдавани, які надходили з-за Дністра, російські старовіри, що рятувалися від переслідувань церкви в Московії, а потім і в Російській імперії. Серед прибулих сюди землевласників багато було поляків з Речі Посполитої, оселялися тут єврейські та вірменські купці. Під час російсько-турецьких воєн XVIII ст. ці землі зосереджували велику кількість турецьких полонених, російських поранених, втікачів, які шукали захисток і намагалися оселитися серед місцевого населення, розчинитися в ньому. Усі ці фактори зміцнювали становище Придністров'я як стародавнього багатонаціонального краю з його полікультурним багатомовним населенням.

Придністровці Ханської України

На відміну від Північної частини Придністров'я, де мусульманське населення майже зникає після Карловицького мирного договору 1699 р., у Нижньому Придністров'ї, у так званій Ханській Україні, кочові татари і турецькі загони продовжували проживати упродовж усього XVIII ст. Саме в силу того, що кочівників важко враховувати, точних даних про їхню кількість дотепер немає. Ногайські татари відрізнялися великою рухливістю, переміщаючись на великі відстані територіями Північного Причорномор'я, Каспію, Кавказу та Поволжя. Крім того, на землі Лівобережного Придністров'я часто здійснювали набіги буджацькі татари з Південної Бессарабії, які призводили до повного знелюднення сіл на Дністрі з постійним селянським населенням, як правило, з молдавським і українським.

Коли територія Ханської України отримала незалежність від Стамбулу в 1783 р., тут, на думку полководця О.В. Суворова, кочували близько 100 тис. ногайців. Водночас малі ногайці, що розташовувалися на захід від Волги, ділилися на чотири великі орди – Єдисанську, Єдичкульську, Азовську і Буджацьку. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. дві з них – Буджацька і Єдисанська – принесли присягу Росії та прийняли в 1770 р. російське підданство. Однак під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. усі татари були переселені російськими властями із Придністров'я і Ханської України у Крим.

У Нижньому Придністров'ї протягом усього XVIII ст. йшов, хоча і не завжди послідовно й інтенсивно, процес заселення земель найчастіше молдаванами, українцями, а також євреями, греками і татарами, які перейшли на осілий спосіб життя. У записках шведських і російських офіцерів, мандрівників, в інших джерелах XVIII ст. дедалі частіше згадуються назви селищ, що мали тюркське – Ташлик, Карагаш та інші, а також молдавське, українське і російське походження – Гояни (вперше згадане в 1774 р.), Далакеу (1773), Дубове (1768), Дороцьке (1768), Дойбани (1786), Кочієри (1772), Коржево, Малаєшти (1741), Моловата (1774), Коротне (1769), Пирита (1768), Погребя (1768), Лунга (1790), Спея (1711), Тея (1711) та ін.

Турки в одному зі своїх документів 1779 р. згадують у Дубоссарському чифтліку 41 населений пункт, з яких на березі Дністра від Ягорлика на південь розташовувалися 14 сіл, у яких налічувалося від 5 до 60 будинків у кожному. Однак життя в цих поселеннях було нестабільним. Коли російські війська відходили, жителі воліли не ризикувати й або залишали Дубоссарську провінцію з росіянами, або переходили на правий берег Дністра, щоб уникнути небезпечних зустрічей з ногайськими татарами, які нещадно плюндрували селища, що з'являлися. Такі міграції були нерідкісні за часів татарського панування в Ханській Україні. Безпека і стабільність мирного населення Лівобережного Придністров'я остаточно були встановлені тільки після приєднання цієї території до Росії.

Народне господарство та соціальні відносини у XVIII столітті в польській частині Придністров'я

Як у державно-політичному, так і в економічному відношенні Північне і Південне Придністров'я були абсолютно різними системами. Якщо на Півдні панувала система державного і навіть кочового феодалізму, властивого ногайським ордам, то на Поділлі та на Брацлавщині існували форми європейського феодалізму, властиві Речі Посполитій, Угорщині, Росії та іншим європейським країнам.

Повернення польських магнатів у Придністров'я після 1699 р. означало укріплення у Верхньому Придністров'ї великих феодальних господарств. Відомі польські землевласники – Любомирські, Потоцькі, Сангушки, Чарторийські, Яблоновські – відновлюють свої приватні володіння і починають боротьбу за землі, що належали раніше польському королю. Продуктова рента, чинш і панщина, яку відпрацьовували і платили магнатам місцеві селяни, збагачували феодалів, підсилювали їхню могутність. Щоб залучити на спустошені землі нових людей, магнати надавали їм різні пільги, а це стримувало процеси остаточного закріпачення селян.

Прийняте в умовах польського феодалізму чиншове право означало, що оброк (чинш, відсоток) сплачувався з землі або будинку, відданих у тривале чуже володіння, яке передбачало право вічної та спадкової оренди за певний грошовий або продуктовий оброк чиншовиками, тобто селянами, які оплачували цей оброк. За умови

тривалого користування власністю, за яку сплачувався чинш, селянин міг претендувати на перехід землі або житла в його особисту власність на певних умовах. Однак такі порівняно легкі для селян умови роботи на землі феодала польські магнати стали визнавати невигідними для себе. Чинш був фіксованим (постійним), і землевласники не могли збагачуватися, збільшуючи його розмір на свій розсуд.

У зв'язку з цим магнати стали відмовлятися від чиншового права і поступово переходити у XVIII ст. на фільварково-панщинну систему. Фактично, переводячи свої господарства в розряд фільварків (велика відокремлена садиба, що належить одному власникові), магнати стали заново закріпачувати селян, які працювали на їхній землі. Створювані на околицях міст і великих сіл фільварки залучали з 5–12 навколишніх селищ селян, які тепер зобов'язані були не тільки платити грошовий і продуктовий оброк, але і відпрацьовувати майже місячну панщину.

У власність сімейства польського роду князів Любомирських, які з XVII ст. в басейні Дністра присвоїли великі площі, що належали Острозьким і Конєцпольським, надійшло близько 400 міст, містечок і сіл, зокрема Хрустова, Вихватинці, Гидирим, Домниця, Кульна, Мошняги, Борщі й інші населені місця. «Поберезький маєток» на Дністрі або «Узбережжя» князів Любомирських включало три міста і 175 сіл із загальною площею 280 тис. десятин землі. Під час другого поділу Польщі власник «Узбережжя» Ксаверій Францішек Любомирський продав його державній скарбниці за 5 млн. рублів і став служити в російській армії в чині генерал-лейтенанта.

У магнатських маєтках (фільварках) у Придністров'ї у XVIII ст. виробляли зерно (пшеницю, жито, ячмінь, овес та ін.), займалися тваринництвом, садівництвом, бджільництвом, тобто вони перетворювалися в багатогалузеві господарства. Також тут освоювали і вирощували тютюн, льон, коноплю, хміль, а іноді – гречку, просо й інші культури.

Економічна система татарського Придністров'я

На південь від річки Ягорлик, де до 70-х рр. XVIII ст. простягалися володіння Кримського ханства, а потім – каушанських ногайців, феодальні відносини значно разюче відрізнялися від того «європейського феодалізму», який насаджувала у Придністров'ї Річ Посполита. І все ж це була феодальна система; жодною іншою вона і бути не могла.

Проте східні форми феодалізму в Очаківській області мали свої характерні особливості, що істотно відрізняли їх від феодальних відносин, властивих Польщі. Тут не було помітного вододілу між палацовими землями і державною власністю; навіть спадкоємець престолу (калга-султан) мав у своєму розпорядженні землі (уділ-калгалик), що вважалися державними, які можна було передавати лише у тимчасове користування. По суті усіма землями Кримського ханства і Ханської України користувалися самі хани або п'ять найбільш відомих родів татарської аристократії: рід

Ширінів, рід Баринів, рід Мансурів, рід Седжеутів і рід Яшлау. Мурзи – служивий стан у татар – отримували від ханів землю в тимчасове користування за службу. Потім ці маєтки могли перетворюватися у вотчини, якими володів старший у роді, бей, що виконував у своєму районі адміністративні та судові функції. У разі війни беї озброювали чоловіче населення свого району і були зобов'язані годувати війська хана.

Решта татарів жили громадами як вільні селяни, що займаються скотарством. Громада регулювала їхні володіння вигонами, сіножатями та іншими угіддями. Феодальнозалежні селяни користувалися землею власників за натуральний і грошовий оброк. Кріпаків у кримчаків не було, як і у ногайців. Але були раби – пригнані з України, Молдавії, Росії, Польщі та інших християнських країн жителі, яких захопили під час сутичок і використовували як робочу силу. Перетворювати на рабів місцевих селян ногайцям заборонялося. Але простежити за строгим виконанням цієї заборони було неможливим. Тому, щоб уникнути випадкового полону, селяни Південного Придністров'я намагалися жити великими сільськими поселеннями, дітей під час наближення ногайців надійно ховали, а жінки обмазували себе сажею, щоби своєю красою не привернути увагу кочівників.

Продаж рабів на невільницьких базарах – характерна особливість татарського Придністров'я XVIII ст. На ринках Дубоссар, Очакова й інших торгових центрів краю молоді здорові люди продавалися для перевезення у країни Близького Сходу на важкі фізичні роботи. Полонених євреїв, за яких розраховували отримати викуп, відправляли до Криму. Молодих дівчат направляли у Стамбул, а старші жінки продавалися в різні татарські аули для домашніх робіт як прислуга. На невільницькі ринки з'їжджалися багаті татари, агенти султана і навіть козаки, які іноді теж намагалися заробити, торгуючи в Дубоссарах живим товаром – своїми бранцями.

Християнське населення Нижнього Дністра вважалося підданими Бахчисарая, жителі були звільнені від військової служби, але обкладалися податками й іншими повинностями на користь хана, дубоссарського каймакама або місцевих мурз, ватажків ногайської орди. Ці податки були чималими і досить обтяжливими. Ногайці землеробством не займалися, хліба в їжу майже не вживали, замінюючи його кониною і борошном із проса. Жили вони в легких повстяних наметах-юртах, які обігрівалися торфом, сіном і очеретом. Ці житла легко збиралися і перевозилися на нове місце.

Незважаючи на скрутні умови для економічної діяльності, у XVIII столітті в цьому районі Придністров'я зростає і поширюється торгівля з Бендерами, Очаковом, Хаджибеєм. Уздовж Дністра проходив важливий торговий шлях і переправи через річку в районі Рашкова, Бендер і Чобручів. Торгували вівцями й іншою худобою, зерном, тютюном, який вирощували в районі Дубоссар, а також маслом, салом, сиром, бринзою, осетровою ікрою, шкурами тварин та іншими товарами.

Турецька політика у Придністров'ї після приєднання Криму до Росії

Згідно з Кючук-Кайнарджійським мирним договором Кримське ханство вперше з 1475 р. було визнане незалежним від Стамбула. Це викликало ряд змін у становищі Придністровських земель, пов'язаних із переорієнтацією політики султана щодо кримського хана. Упродовж майже десятиліття, з 1774 по 1783 рр., відбувалася гостра боротьба, що включала дипломатичні та військові демарші між Туреччиною і Росією у зв'язку із «кримськими замішаннями». Так називали тоді боротьбу у правлячій верхівці Бахчисарая між противниками і прихильниками Туреччини та Росії. У кінцевому підсумку почалася справжня війна між турецькою і кримською владою за володіння Придністров'ям і Очаківською областю, Ханською Україною.

У другій половині 70-х рр. XVIII ст. Порта ще сподівалася ситуацію з Кримом і Ханською Україною змінити у сприятливий для себе бік. Управління Дубоссарським чифтліком на якийсь час переходить до дунайських татар, які, будучи вірними васалами султана, слухняно виконували його волю. Загальна кількість тюрків у Буджаку становила понад 200 тис. чоловік. Напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Порта свідомо спрямовує цю орду на лівий берег Дністра, щоб знищити місцеве населення. Частина людей під час турецького набігу 1787 р. була відведена в Туреччину, частина – перебиті, частина – втекли на Україну, в Польщу і Росію.

Початок відродження придністровського козацтва

Повернення Придністров'я і Поділля до Польщі за Карловицьким мирним договором 1699 р. польське керівництво вирішило знаменувати ударом по місцевих козацьких військових формуваннях. Постановою Варшавського сейму влітку 1699 р. наказувалося ліквідувати всі козацькі полки в Київському і Брацлавському воєводствах. У захоплені польськими військами Вінницю, Брацлав та інші міста стали з'їжджатися польська шляхта, ксьондзи і магнати. Але здатність і бажання чинити опір насиллю і гніту придністровці не втратили. Посилення поляками феодального гніту і гонінь на православ'я відродили до життя народні повстання в цьому регіоні, які не припинялися багато десятиліть і відомі як «гайдамацький рух».

Татари і поляки, турки і литовці, кримчаки і ногайці – всі завойовники Придністровських земель тією чи іншою мірою намагалися нав'язати місцевому населенню свої порядки, свою віру, свої звички і спосіб життя. Вони вимагали покірності, смирення і послуху, грабували, руйнували і знищували місцевих жителів тільки за те, що ті хотіли жити за своїм розумінням і бажанням, за своїми порядками, традиціями і звичаями. І у XVIII ст. придністровське козацтво стало відроджуватися, щоби встати на захист своєї землі, свого народу і своєї свободи.

Уже в перші роки початку XVIII ст. ватажки Самійло Самусь, Семен Палій, Захар Іскра і Андрій Абазин піднімають українських козаків та молдавських переселенців

лівобережжя Дністра від Могилева до Ягорлика на боротьбу за приєднання Поділля та Київщини до Росії. Повстання охопило Поділля, Волинь, Брацлавщину і Київщину, поширившись усією територією від Дністра до Дніпра. У 1702 р. повстанці склали присягу на вірність Росії. Однак у лютому 1703 р. поляки зуміли придушити у крові козацький виступ на Поділлі.

У 30-і рр. XVIII ст. розрізнені повстання спалахують з новою силою у зв'язку з чутками про те, що російські війська вступили на територію Польщі та скоро приєднають до Росії Правобережну Україну. Російські офіцери охоче брали козаків в армію. На Поділлі успішно боролися із шляхетсько-магнатським військом козацькі загони Матвія Гриви, Григорія Медведя, Мартина Моторного, Гната Голого, Верлана та інших ватажків. Однак об'єднання в гайдамацькому русі українських козаків і опришків, молдавських гайдуків, російської та білоруської селянської бідноти налякало самодержавний уряд. Уклавши союз із польським урядом, російські війська до середини XVIII ст. розгромили гайдамацькі сили.

У 60-і рр. XVIII ст. гайдамацький рух спалахує з новою силою під назвою «Коліївщина». Його очолили запорізькі козаки М. Залізняк та І. Гонта. Одним із загонів, які діяли на Поділлі, керував колишній російський солдат Микита Москаль. Однак улітку 1768 р. Коліївщина зазнала поразки від царських військ. Залізняка заслали в Сибір, а Гонту стратили поляки поблизу Кам'янця-Подільського. Серед українського населення ходили наполегливі чутки, що Максим Залізняк б'ється проти російських поміщиків разом з Омеляном Пугачовим. Гайдамацький рух, Коліївщина і повстання пригноблених народів проти іноземних і «своїх» власних поневолювачів зближували представників різних етносів, породжували у Придністров'ї особливу атмосферу взаєморозуміння і взаємодопомоги народів і культур.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
- фільварки
- бейлербей
- санджак
- чифтлік
- чинш

1. Назвіть соціально-економічні наслідки тривалих воєн XVII ст. для Придністров'я.
2. Позначте географічні кордони Ольгопільського повіту. Згадайте з курсу історії Рідного краю, як змінилася територія Придністров'я після другого поділу Речі Посполитої в 1793 р.?

3. Складіть схему адміністративного управління Південним Придністров'ям. Які зміни відбулися після перемог російських військ у 1788 р.?
4. Як можна пояснити приплив населення на Поділля і Південне Придністров'я наприкінці XVII – на початку XVIII ст.? Наведіть не менше трьох аргументів.
5. Охарактеризуйте національний склад населення Придністров'я. Як ви думаєте, завдяки яким факторам було можливе мирне співіснування багатомовного населення?
6. Охарактеризуйте особливості демографічного розвитку Ханської України. Чому тут часом кочували навіть осілі жителі?
7. Заповніть графи таблиці «Соціально-економічний розвиток Північного і Південного Придністров'я у XVIII ст.»

Критерії порівняння	Території	
	Північне Придністров'я	Південне Придністров'я
Соціально-економічний розвиток		
Галузі ремісничої промисловості		
Особливості земельного права		
Торговельні відносини		
Інші особливості		

8. Як ви розумієте термін «кримські замішання»? Чому Порта прагнула знищити населення лівобережжя Дністра напередодні війни з Росією?
9. Яке історичне пояснення має факт тяжіння українського козацтва до Росії?

§ 24. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XVIII СТ. І ФОРМУВАННЯ БОЙОВОГО БРАТСТВА МОЛДАВАН, УКРАЇНЦІВ І РОСІЯН

Придністров'я в політичному співвідношенні сил Європи початку XVIII ст.

Для Придністров'я, як і для Молдавії, Волощини, Болгарії та інших балканських країн, поневолених Османською імперією, XVIII ст. стало епохою кривавих битв за національне визволення. Відсталість Туреччини, яка слабшала, її нездатність вирішити поставлені часом завдання – ці тенденції ставали дедалі очевидними і Росії, і Польщі, і Англії, і Франції та іншим європейським державам. Проте Туреччина залишалася могутньою військово-феодальною імперією.

Курс економічного занепаду Речі Посполитої, який намітився ще в XVII ст., призводить у наступному столітті до значного ослаблення її позицій на міжнародній арені. Правлячий клас Польщі розколовся на два ворогуючі угруповання – за короля, або за познанського воєводу Станіслава Лещинського. Цей розкол

представників правлячих верств і непримиренна боротьба між ними вели до ще більшого економічного виснаження країни і подальшого сповзання її в розряд другорядних європейських держав.

Крім того, розгром шведів під Полтавою і військові перемоги в Північній війні висунули Росію в розряд великих світових держав. Поживитися територіями за рахунок ослабленої Османської імперії були не проти Англія, Австрія, Франція та інші європейські країни. Усі вони були католицькими або протестантськими державами і захоплення нових територій розглядали тільки з точки зору власних економічних, політичних і стратегічних вигід. Інша річ – держава православна, і уряд, і суспільство якої бачили у пригноблених турками народах своїх духовних братів, які волають про допомогу і порятунок. Тільки Росія об'єктивно, незалежно від суб'єктивних устремлінь своїх правителів (хоча і вони часто були вельми благородні) несла в собі величезний заряд позитивної енергії та реальних сподівань на швидке звільнення пригноблених народів Балкан.

У цьому складному співвідношенні державних інтересів і політичних сил на Південному Сході Європи XVIII ст. Придністров'ю відводилося важливе місце як східним воротам балканського світу. Перебуваючи на стику ворожих і воюючих держав – Польщі, Османської імперії, Кримського ханства – і будучи розділеною цими державами і поділеною між ними, Придністровська земля могла відігравати в цій боротьбі і свою, досить самостійну роль, виступаючи на боці тієї чи іншої сили.

Абсолютна більшість православного населення і, передусім, українське козацтво, молдавське селянство, російські переселенці, бачили тільки в Росії, в її армії та полководцях єдину надію на порятунок, на встановлення міцного і стабільного миру в багатостраждальному Придністров'ї. За допомогою російської армії у спільній боротьбі за визволення земель від іноземного засилля і гніту кувалося у XVIII ст. бойове братство українців, молдаван і росіян, що склали в наступні епохи етнічні основи для формування єдиної спільноти – придністровського народу.

Карл XII і Мазепа у Придністров'ї

Зазнавши нищівної поразки під Полтавою у квітні 1709 р., шведський король Карл XII (1697–1718) з невеликим загоном біжить у край Османської імперії та розбиває свій табір неподалік від Бендерської фортеці. Король був особистістю незвичайною. Рано залишившись без батька, Карл XII виховувався матір'ю в дусі високого благочестя, віри, лагідності та моральності. Йому було притаманне рідкісне для монархів почуття справедливості. Король-воїн, великий полководець, він був і розумним політиком, усвідомлював необхідність назрілих у Швеції реформ і намітив шляхи їхнього проведення. Він не був байдужий до науки. Уже після Полтави, ховаючись під захистом турків у Бендерах, Карл навіть зумів організувати і спорядити вчену експедицію в Єгипет і Палестину. Але одночасно з цими достойностями в його

характері були присутні дивовижна самовпевненість і завзята наполегливість, що переходили в упертість. За спровокований Мазепою похід на Росію Карл розплатився втратою армії, майже п'ятирічним перебуванням на турецькій чужині в Бендерах, а потім і смертю в Норвегії за неясних і загадкових обставин.

Сам Мазепа йшов до Полтави довгим шляхом, поки нарешті не опинився разом із Карлом у Бендерах, де і зустрів свою смерть. Цей шляхтич, який все життя розмовляв змішаною українсько-польською мовою, спочатку вірно служив польському королю на дипломатичній роботі. Потім Іван Степанович зрадив короля і втік до непримиренного його противника, гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, турецького ставленика. Як гетьманський дипломат І.С. Мазепа готує підписання ганебного Бучацького мирного договору, за яким у 1672 р. частина України, Поділля із Придністров'ям перейшли на чверть століття в руки султана.

Відправивши Мазепу під татарською охороною в 1674 р. на переговори у Стамбул, Дорошенко передав з ним своєрідний «подарунок» султанові – півтора десятка полонених запорожців на люту кару. Козаки отамана І. Сірка у степу перехопили посольство і випустили бранців на свободу, а Мазепу доставили до гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича. Гетьман не вчинив над зрадником розправу, як того вимагали козацькі звичаї, і навіть взяв І. Мазепу на службу, оскільки той з готовністю зрадив свого колишнього покровителя Дорошенка і погодився скомпрометувати турецького ставленика в очах Петра І. Опинившись за завданням Самойловича в Москві, Мазепа був щедрий і ввічливий з вищими російськими сановниками. Невдача кримського походу Голіцина 1687 р. стає черговою удачею І.С. Мазепи – після колективної скарги козацької старшини на Самойловича Петро відправляє гетьмана на заслання. Зрадивши вкотре свого благодійника за допомогою боярина Голіцина, Іван Мазепа стає дванадцятим гетьманом України (1687–1709), спочатку – гетьманом Війська Запорізького Лівобережної України, а з 1704 р. – Війська Запорізького обох сторін Дніпра.

Два десятиліття вірою і правдою служив Мазепа Петрові, здаючи йому в опалу то фаворита Софії, князя Голіцина, як хабарника і казнокрада, то козацького полковника Семена Палія, то просто нещасних людей, яких він підозрював у нелояльності, або багатства яких йому сподобалися. Ставши одним із найбільших феодалів Європи (кількість кріпаків у Мазепи досягала 100 тис. чоловік), він уперше в історії України ввів панщину і заборонив селянам вступати в козацтво. Оскільки селяни і рядові козаки вкрай вороже ставилися до «ляха» Мазепи, його гетьманську резиденцію в м. Батурині охороняли російські солдати, своїми багнетами рятуючи життя гетьмана від справедливого гніву його ж співвітчизників. Але коли Карл XII ввів у Польщу шведську армію і скинув із престолу Августа II, союзника Петра І, Іван Степанович поспішив переметнутися на бік сильнішого, як йому здавалося, сюзерена. У таємних переговорах із польським королем Станіславом Лещинським (1704–1709, 1733–1734)

він домовився приєднати до Речі Посполитої всю Україну (Правобережну і Лівобережну), а собі в нагороду випросив княжий титул і у приватне володіння – Вітебське і Полоцьке князівства.

У березні 1709 р. І. Мазепа підписав союзний договір з Карлом XII про спільну боротьбу проти Росії. Згідно з цим документом, Україна проголошувалася «на вічні часи вільною від усякого чужого зазіхання», а король давав зобов'язання не укладати з Росією миру до остаточного розгрому Петра І.

Вдаривши по Росії, шведи повернули на південь в надії втягнути у війну проти Петра Стамбул і Бахчисарай. Головне – тут їх чекала обіцяна Мазепою масова підтримка населення і козацтва. Але шведські війська просувалися Україною у ворожому оточенні населення, яке ненавиділо їх. Не зустрівши обіцяного народного тріумфування, шведи мстили українцям з нечуваною жорстокістю знищенням сіл і хуторів, масовими вбивствами місцевого населення. Це ще більше підхльостувало народний гнів проти окупантів. У табір до Карла Мазепі вдалося привести не обіцяні 50 тис. козаків і навіть не 20 тис., а жалюгідну жменьку людей, які, відчувши обман, просто стали розбігатися.

Розгромивши під Полтавою шведів, Росія подолала зовнішньополітичну ізоляцію. Август II знову зайняв польський престол і відновив союз із Росією. Союзниками Петра стали Пруссія, Данія – антишведський Північний союз відродився і розширився. І хоча до закінчення Північної війни було ще далеко, а Карл XII у Бендерах «гостював» у турків, пануванню його країни в Північній Європі було покладено кінець. Данці, фіни, прибалти виганяли шведів із зайнятих ними територій, поки Карл у шаленстві та гніві метався між Бендерами і Варницею, намагаючись втягнути турків у війну проти Росії.

Поруч з королем був і Мазепа. Він втік у Бендери зі своїм найближчим оточенням у складі невеликого загону шведів на чолі з Карлом XII. Граф П.А. Толстой, російський посланник у Стамбулі, зажадав видати Росії І. Мазепу, якому православна церква оголосила анафему за клятвопорушення і лжесвідчення, за розпусту і віддання православних святинь України на розграбування і попрання чужинцям. За голову Мазепи Толстой обіцяв великому візиру 300 тис. срібних талерів, які називаються в Росії «єфимками». Але султан відмовився видати зрадника, очевидно, вважаючи, що в майбутньому він може ще знадобитися в антиросійських кампаніях. Однак Мазепа прожив у Бендерах недовго. Ставши свідком і учасником власного краху, він помер від виснаження в Бендерах 22 вересня 1709 р.

Зрада гетьмана Мазепи і підписання ним союзницького договору зі Швецією наблизили кінець і Запорізької Січі. Петро І, вражений зрадницькими діями Мазепи у найкритичніший для Росії момент, віддав наказ відправити з Києва на Січ війська, щоб «знищити все гніздо бунтівників дощенту». У травні 1711 р. Січ була штурмом атакована і зруйнована. У спеціальній грамоті Петро оголосив, що причиною її

знищення була зрада самих запорожців, бо вони зносилися з ворогами Росії – шведами. Однак отримавши від нового гетьмана об'єднаного Війська Запорізького І.І. Скоропадського (1708–1722) звістки про випадки зневаження українців за дії Мазепи, в березні 1710 р. Петро видав маніфест, у якому строго заборонив ображати козаків, докоряти їх зрадою Мазепи, погрожуючи в іншому випадку жорстоким покаранням і навіть смертною карою.

Що ж стосується шведського короля, то його «бендерське сидіння» тривало майже п'ять років. Бажаючи військового і політичного реваншу, намагаючись не допустити народження великої євразійської держави – Російської імперії – Карл XII став перетворювати Бендери в центр зосередження всіх антиросійських політичних сил. Дізнавшись про підписання Прутського мирного договору між Туреччиною і Росією в 1711 р., король був розлючений. Він навідріз відмовився покинути Бендери і люто лаяв турецьких сановників за небажання продовжити з Росією війну, на яку покладав великі надії. За умовами підписаного миру Карл повинен був покинути межі Молдавії.

«Бендерська конституція» П. Орлика

Після смерті І. Мазепи між його нечисленними соратниками в Бендерах почалися чвари: виникло питання про наступника. За наполяганням Карла XII, у квітні 1709 р. новим гетьманом Правобережної України став Пилип Орлик (1709–1742), найближчий сподвижник і довірена особа гетьмана Мазепи.

Орлик походив із роду чеських землевласників, які втекли до Польщі під час гуситських війн. Його батько був католиком і загинув у битві під Хотином у 1673 р., а мати – православна з роду дрібних шляхтичів, що мали невеликий маєток. На гетьманській службі у Війську Запорізькому він зробив собі кар'єру: гетьман Мазепа помітив талановитого юнака, який починав із простого писаря, і в 1706 р. призначив генеральним писарем Гетьманщини, що прирівнювалося до міністра закордонних справ.

П. Орлик був у курсі таємних переговорів Мазепи з поляками і шведами, сумнівався в успіху розпочатої справи, але старанно виконував всі дані йому завдання. На відміну від Мазепи, який зрадив всіх, кого тільки встиг, П. Орлик зберіг раз і назавжди вірність обраному шляху. Про нього збереглися відомості як про глибоко релігійного, морального й освіченого чоловіка, добре вихованого, м'якого, щиросердного. Навіть власні кріпаки відгукувалися про Орлика як про доброзичливого і справедливого пана.

Без особливого бажання П.С. Орлик погоджувався звалити на себе тягар гетьмана у вигнанні. Тому він обставив свою згоду рядом умов. Найголовніше – Орлик надав втікачам «Бендерську конституцію», яку старшина мала беззастережно прийняти.

Строго кажучи, трактат під назвою «Бендерська Конституція», «Конституція Пилипа Орлика» або інші сучасні інтерпретації цієї роботи мають мало спільного із заголовком, який дав йому сам автор: *«Договір та встановлення прав і вольностей Війська Запорізького та всього вільного народу Малоросійського...»*. Складений Орликом документ не був якимось принциповим нововведенням і повністю базувався на добре знайомих українцям зразках угод між польською шляхтою і вибираних нею королями.

Документ складався із 16 статей, згідно з якими уряд у вигнанні збирався здійснити ряд заходів після передбачуваного і бажаного ними розгрому петровської Росії та повернення вигнанців на батьківщину. Зробивши огляд історії українських козаків, колись могутнього народу, гнобленого Польщею і Росією, акт проголошував у першій статті, що панівною релігією на Україні має бути православ'я, до того ж, жодна інша віра не допускається, особливо юдаїзм. Стаття друга проголошувала Україну державою, що межує з Польщею і Росією, а третя – вимагала союзу із Кримським ханством. У четвертій і п'ятій статтях вказувалося на необхідність виведення російських військ із Нижнього Дніпра. Статті із шостої по дев'яту обмежували владу гетьмана і розширювали права старшини. Зокрема, всі найважливіші рішення гетьман був зобов'язаний погоджувати на радах з генеральною старшиною, а у державних справах спиратися на спеціальних чиновників, а не особистих слуг. Гетьман не мав плутати військову скарбницю і власні доходи і зобов'язаний був жити на кошти, одержувані зі своїх маєтків і не лізти господарською рукою в державну скарбницю. Нарешті, останні шість статей (з десятої по шістнадцяту) забороняли старшині купувати виборні посади, звільняли від повинностей сім'ї козаків, що пішли на фронт, зменшували податки для малозабезпечених верств, а також гарантували права міщан за канонами Магдебурзького права.

Таким чином, написаний П.С. Орликом документ загалом був наповнений добрими побажаннями і намірами з точки зору просвіти і здорового глузду. Однак водночас він був прикладом типових прожектів, які зазвичай пишуть на чужині збанкрутілі та биті політики, вигнані зі своєї батьківщини і мало кому цікаві за її межами. Подальша доля автора «Бендерської конституції» свідчить про це в повній мірі.

Рухомий фанатичною ненавистю до Росії, Орлик на початку 1711 р. привернув на свою сторону кримчаків, польських прихильників Станіслава Лещинського, залишки вірних сподвижників Мазепи і рушив це розмаїте воїнство в 40 тис. чоловік на Україну. Але постійні звернення Орлика до козаків із закликами переходити на його бік і боротися із «клятими москалями» ні до чого не призвели. Навпаки, українці сприйняли його похід як чергову татарську навалу. На лівому березі Дністра населення нарікало і чинило опір, зріло повстання проти Орлика на Правобережній Україні. Похід провалився, і Орлик відвів своє військо на правий берег Дністра, а потім втік до Польщі.

«Бендерська конституція» П.С. Орлика не мала і не могла мати під собою хоч трохи реального підґрунтя; ніколи і ніхто не намагався втілити її в життя. Упродовж декількох століть про неї майже ніхто не знав і не згадував. Однак її тексти містили деякі оригінальні, які виходили за рамки феодального мислення, постулати. Хоча цей акт регламентував права лише козацького стану як «народу», що цілком відповідало феодальному світогляду, одночасно він закладав певні форми парламентаризму як законодавчої та представницької влади, як основи місцевого управління. «Бендерська конституція» вводила й узаконювала виборні від козацтва керівні органи, відділяла судову систему від впливу інших інститутів державної влади, оголошувала незалежність суду, наділяла правовими повноваженнями місцеве самоврядування. Усе це стоїть досить близько до тих фундаментальних демократичних принципів, на яких ґрунтуються і сучасні розвинені політичні системи.

Дмитро Кантемир як вчений і політик

Зусилля бендерських в'язнів – Карла XII і колишніх соратників Мазепи з підбурювання Блискучої порти на петровську Росію – не пройшли даремно і навіть увінчалися успіхом: Туреччина оголошує війну Росії. За наполегливою рекомендацією кримського хана Девлет II Ґерая (1699–1702, 1709–1713), який отримав від султана Ахмеда III (1709–1710) припис готуватися до військового походу на Росію, Порта призначає в Молдавію нового господаря Дмитра Кантемира (1693, 1710–1711), людину розумну і далекоглядну, вмілого і хитрого політика, відданого, як здавалося султанові, Османській імперії. Так думати у султана були всі підстави.

У п'ятнадцятирічному віці Дмитро був посланий своїм батьком, господарем Молдавії, Костянтином Кантемиром (1685–1693) у Стамбул як заручник (турки брали сина або брата молдавського правителя до себе, і в разі зради господаря заручника страчували). У Туреччині він провів більше двох десятиліть і отримав блискучу освіту в Академії Константинопольської православної патріархії у відомого грецького гуманіста і просвітителя Єремії Какавелли, вченого-енциклопедиста, шанувальника візантійської, античної та західноєвропейської культур. Під його керівництвом Дмитро опанував, крім молдавської, турецьку, перську, грецьку, російську, італійську, французьку мови, а також латину. Він став визнаним авторитетом у галузях історії, географії, логіки, філософії, етики, медицини, богослов'я, математики, мовознавства, фізики, астрономії та інших наук.

Але особливо яскраво проявилися таланти Кантемира після його переїзду в Росію. Будучи другом і соратником Петра I, він перебував тут на привілейованому стані. Йому був подарований титул ясновельможного князя, виділені земельні наділи і 10 тис. кріпаків, призначена щорічна пенсія в 6 тис. рублів. Політичні погляди Кантемира розвивалися під впливом реформ Петра I і найближчого оточення російського монарха – О. Меншикова, П. Яґужинського, В. Татищева, Ф. Прокоповича та ін.

Один із найосвіченіших умів свого часу, великий учений і передбачливий політик Дм. Кантемир користувався загальною повагою, популярністю і довірою в наукових і політичних колах багатьох країн Європи і навіть Туреччини. Його книги відразу ж перекладалися німецькою, англійською, французькою, італійською мовами, видавалися в Західній Європі. Він став членом Берлінської академії наук, був названий одним із кандидатів на пост Російської академії наук, яка тоді відкривалася. Як політик Дмитро Кантемір спирався на свій науковий досвід і ретельний аналіз явищ.

Вивчаючи історію піднесення Османської імперії, Кантемир спостерігає сучасний її стан і робить висновок про неминучий занепад цієї держави, про прийдешнє звільнення поневолених народів. Він пов'язує це звільнення зі зростаючою могутністю молодої Російської держави, що отримала імпульс розвитку у зв'язку з петровськими реформами, держави єдиновірної та близької за духом до молдаван та інших балканських народів. Перемога в Полтавській битві над великою європейською державою – Швецією – переконала Дм. Кантемира в обґрунтованості тих надій, які покладають на Росію його співвітчизники, молдавани. У Стамбулі він тісно зближується з російським послом у Туреччині графом Д.О. Толстим, якому Петро доручав таємні та найделікатніші справи. Кантемир запевняє російського дипломата, що без зволікання стане на бік Росії в разі, якщо стане господарем Молдавії.

Луцький російсько-молдавський договір

Вступивши на престол і прибувши в Ясси у листопаді 1710 р., новий молдавський господар Дмитро Кантемир таємно відправляє свого посланника боярина Штефана Луку до Петра I в Луцьк на Волині, де в той час розташовувався штаб російської армії. Таємні переговори завершилися 3(13) квітня 1711 р. підписанням російсько-молдавського союзницького договору, згідно з яким Молдавія, зберігаючи автономію, переходила під російський протекторат і захист. Цей документ складався із 17 статей.

У Луцькому договорі йшлося про те, що цар бере «під захист» господаря і весь молдавський народ. Князівство звільнялося від османського панування і від сплати всіх форм данини. Йому повертався Буджак, усі турецькі фортеці та землі, захоплені турками у князівства на Дністрі та Дунаї. Договір передбачав спільні дії російської та молдавської армій проти турецької та татарської, відновлення Молдавського князівства в його колишніх межах під протекторатом Росії, яка гарантувала територіальну цілісність звільненого князівства і невтручання в його внутрішні справи. Російське заступництво сприяло також встановленню в Молдавії спадкової монархії, закріпленню молдавського престолу за династичним правлінням роду Кантемирів. У разі несприятливого збігу обставин усім його представникам забезпечувався гідний захист у Росії.

Фактично суть Луцького договору полягала у відділенні Молдавії від Туреччини, яка занепадала, та її приєднанні до військово-політичного союзу з Росією, яка знаходилася на підйомі. За допомогою російського заступництва Молдавія набувала незалежності та недоторканості кордонів, позбавлялася від руйнівного османського ярма, від грабежів татарських орд. Не випадково оприлюднення російсько-молдавського договору було із захопленням зустріте населенням князівства, усіма прошарками молдавського суспільства, за винятком невеликої групи великих бояр, які перебували на османській службі.

Реалізація на практиці цього молдавсько-російського договору могла б майже на ціле століття раніше докорінно змінити становище не тільки м. Бендери, але й усього Придністров'я, всієї Молдавії від Дністра до Карпат. Однак цього не сталося.

Прутський похід Петра Великого 1711 р.

Не тільки Дмитро Кантемир, але і волоський господар Костянтин Бринковяну (1688–1714) зав'язали таємні відносини з Росією й обіцяли постачати російську армію продовольством, виставити власне військо в 30 тис. чоловік, військо сербів у 20 тис. чоловік, а польський король Август виділяв для цієї військової кампанії ще 30 тис. військ. З огляду на те, що російська армія налічувала 30–40 тис. чоловік, Петро вважав, що цих сил вистачить для виступу проти турків і звільнення Молдавії та Волощини.

У травні 1711 р. армія під командуванням генерал-фельдмаршала Б.П. Шереметєва вийшла на берег Дністра в районі м. Сороки. Назустріч російським військам виїхав Дмитро Кантемир і звернувся до народу з маніфестом. Перелічуючи злодіяння турків проти Молдавії, господар заявив, що «господь не забув ще свого народу, бо з'явився російський цар Петро Олексійович, який з непереможною зброєю хрестовою йде звільняти християнські народи від поганого рабства». Господар закликав співвітчизників об'єднати свою зброю з російськими військами та з усією доблестю і силою вигнати іноземних тиранів з молдавської землі.

Цей заклик викликав патріотичне піднесення і наснагу в широких народних масах. За два тижні в армію Кантемира вступило близько 17 тис. ополченців. Російське військове командування відзначало: «Волохи до наших невпинно приходять, і з великою доброзичливістю та бажанням служити бажають». Декілька тисяч козаків приєдналися до російської армії на лівому березі Дністра ще до її вступу в Молдавію.

Наприкінці травня 1711 р. російська армія перейшла Дністер в районі Сорок. Драгунський корпус генерала К.Е. фон Ренне і загін піхоти під командою бригадира Г.С. Кропотова форсували Дністер в районі Рашкова із завданням знищувати всі турецькі склади по Дністру й оволодіти на Дунаї волоським портом Бреїла. Після отримання звістки про прихід росіян у містах Ясси, Бирлад і Роман спалахнули народні повстання, під час яких городяни перебили або взяли в полон усіх турків,

які там були. За словами літописця, вся країна покладала «надію і радість на москалів». На Дністрі російську армію зустрічала безліч жителів Оргіївського, Сороцького і Лапушнянського повітів.

Султан Ахмед III у страху перед загальним повстанням усіх своїх християнських підданих на Балканах, запропонував Петрові мир, поступаючись йому усіма землями до Дунаю.

Але становище складалося набагато серйозніше, ніж це уявлялося російсько-молдавсько-козацьким союзникам. Боярин Лупу, якому Кантемир доручив закуповувати припаси для російської армії, повідомив великому візиру про поганий стан російських військ, їхню нечисленність і нестачу продовольства, умовляючи його перейти Дунай. Обіцяна королем 30-тисячна польська армія під командуванням генерала Сенявського підійшла до кордонів Молдавії, але не перетнула їх, чекаючи, на чиїй стороні буде перевага сил. Волоський господар Бринковяну в страху перед турками видав їм усі плани Петра і зайняв сторону Порти, дозволивши 18 червня 1711 р. перейти Дунай 120-тисячній турецькій армії з 440 гарматами під командуванням великого візира Мехмеда Балтаджи-паші. У Петра було близько 40 тис. чоловік російських військових, 9 тис. козаків і 7 тис. молдаван із 62 гарматами. Ці війська були вкрай стомлені величезними переходами від Риги до Дністра, відчували брак харчів, пересувалися повільно через величезні обози. Під час переправи через Дністер війська розділилися на п’ять дивізій, тоді як величезна турецька армія швидко просувалася лівим берегом Пруту до Ясс.

30 червня Петро виступив з Ясс і рушив свої війська до Пруту на зближення із противником, до якого долучилася 70-тисячна татарська кіннота Девлет Ґерая, так що російсько-молдавському війську протистояло 200-тисячне угруповання яничар і татар. У районі села Стенілешти 8 липня 1711 р. почалася битва. Незважаючи на чисельну перевагу, турки не могли взяти позицій Петра. Переможці шведів під Полтавою безстрашно відбивали атаки штурмуючих табір яничар. Але російське військо, оточене з усіх боків і не очікуюче підмоги, опинилося в безнадійному становищі.

Однак переможних настроїв не було і в стані атакуючих турків і татар. Несучи великі втрати в безуспішних спробах взяти російський табір, вони впадали у відчай, втрачали присутність духу і відмовлялися йти у нові атаки. Загін генерала Ренне під Бреїлою у тилу в турків аж ніяк не додавав їм оптимізму. Візир всерйоз побоювався можливого бунту яничар. У цих умовах він вважав за краще піти на замирення і розвести протистійні війська. Усі зусилля Карла XII, який спеціально прискакав із Бендер до турецького табору, а також старання польського короля і кримського хана перешкодити укладанню миру, виявилися марними. 12 липня був підписаний мирний договір біля с. Вадул-Хушілор, за яким Росія повертала Туреччині Азов, кілька фортець на Дону і укріплення на Дніпрі, які потрібно було знищити. Турки

погодилися на те, щоб російська армія зі своєю зброєю і розгорнутими прапорами покинула Молдавію і повернулася за Дністер, де до неї приєднався і загін генерала Ренне, який залишив місто Бреїла.

Прутський похід Петра Великого закінчився невдачею – поставлених завдань вирішити не вдалося. Однак ця військова кампанія стала важливою історичною подією для Придністров'я, для Молдавії та пригноблених Портою народів Балкан. Вона показала, що надії народів на Росію не ефемерні, вони цілком реальні та здійсненні. Усе XVIII ст. пройшло під знаком боротьби за вигнання іноземців, звільнення народів від османського ярма, під знаком російсько-турецьких воєн.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– гайдамаки
– Коліївщина
– ляхи
– трактат
– протекторат
– спадкова монархія

1. Яке місце займало Придністров'я в системі зовнішньополітичних інтересів європейських держав?
2. Розкажіть, як склалася політична кар'єра І. Мазепи. Перелічіть наслідки його зради для запорожців Січі. Чим закінчилося бендерське сидіння для Карла XII?
3. Проаналізуйте проект Конституції П. Орлика. Які цілі оголошувалися в документі? У чому полягала оригінальність ідей автора?
4. Підготуйте повідомлення про політичну діяльність Дм. Кантемира.
5. Які перспективи в економіко-політичному відношенні відкривали статті Луцького договору як для Молдавії, так і для Росії?
6. Які надії пов'язувало населення Молдавії та Волощини з приходом військ Петра Великого?
7. Хто, на ваш погляд, виграв битву біля с. Стенілешти? Порівняйте чисельний склад російської та турецької армії.
8*. У чому полягало історичне значення Прутського походу Петра I для Росії та для Придністров'я?

§ 25. ПРИДНІСТРОВСЬКІ ЗЕМЛІ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙНАХ XVIII СТ.

Встановлення турецько-фанаріотського ярма в Молдавії

Після відходу з Молдавії російських військ турки і татари почали жорстоко мститися місцевому населенню за симпатії до Росії. Репресії та розорення зачепили всі куточки країни.

Не довіряючи більше господарський престол боярам із молдаван, Порта стала продавати його терміном на три роки стамбульським купцям і лихварям, вихідцям з багатого грецького кварталу Стамбулу – Фанар. Останніх стали називати «фанаріотами», а система набуття молдавського престолу – турецько-фанаріотською. Проіснувала вона у князівстві понад 100 років – з 1711 по 1821 р. Посилення гніту в цей період досягло найвищих меж.

Молдавський престол став предметом купівлі-продажу і приносив хороші доходи своєму тимчасовому власнику. За сто з гаком років на престолі князівства змінилися близько 40 господарів, як правило, із впливових грецьких сімей (Маврокордати, Ґіки, Кантакузіни, Калімакі). Така ж ситуація спостерігалася і в сусідньому князівстві – Волощині, де після страти турками Костянтина Бринковяну була встановлена аналогічна система.

Жадібність фанаріотів, їхнє нестримне прагнення до збагачення, брехливість, хитрість, жорстокість викликали ненависть у молдавському суспільстві.

Постійно збільшуючи ступінь закабалення і гноблення жителів Молдавії, вичавлюючи останні соки з податкових станів, фанаріоти дедалі сильніше розпалювали в народі пристрасне бажання скинути непосильне іноземне ярмо зі своїх плечей.

У Придністров᾽ї фанаріотської системи не існувало. Північна його частина перебувала у складі Речі Посполитої, південна – в руках Єдисанської орди. Місто Бендери і Бендерська райя керувалися пашею, командувачем фортечним гарнізоном, який підкорявся не тимчасовим правителям-фанаріотам, а великому візирові. Тому багато жителів Молдавії прагнули покинути межі князівства і перебратися на лівий берег Дністра, де влада фанаріотів не діяла.

Молдавські поселення на лівому березі Дністра

Потік переселенців з Молдавії на українські землі почався у XVI ст., не слабшав він і у XVII ст., а широкий розмах цей рух отримав у XVIII ст. Біженці настільки масово заселяли українські території Речі Посполитої на лівому березі Дністра, що райони, де вони проживали разом з українцями, вихідцями з Волощини, Болгарії, Сербії та Греції, і де було особливо багато селянських сіл, які жили за волоським правом, стали називати «Волощизна». Уряд Росії, який був зацікавлений в ослабленні католицького впливу у Придністров᾽ї, заохочував такі переселення й обговорював у документах

з Польщею спеціальні статті про захист православного населення на територіях України, що входили до складу Речі Посполитої.

Жителі Волощизни охоче йшли служити в російську армію в періоди російсько-турецьких воєн, повертаючись до Молдавії як визволителі своєї батьківщини від турецького ярма. Часто молдавани навіть складали свої окремі підрозділи в російських військах.

Після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Молдавський гусарський полк був перетворений у Бузьке козацьке військо, яке стало розселятися у Буго-Дністровському межиріччі. У його складі перебували три півтисячних полки, які охороняли кордони Росії. Потім вони були об'єднані з двома українськими полками й утворили Бузьку уланську дивізію, яка пізніше увійшла до складу Чорноморського козачого війська.

Російсько-турецька війна 1735–1739 рр.

Франція, незадоволена посиленням Росії після перемоги в Північній війні, підштовхувала Порту на війну проти неї, приваблюючи тим, що російська армія ослабла через війну з Польщею (1733–1735). Татарські набіги на Україну і Кабарду, які порушили умови Прутського мирного договору, призвели до війни.

Донська армія Росії під командуванням П.П. Лассі у травні 1736 р. обложила і взяла Азов, а Дніпровська армія Б.-К. Мініха тоді ж рушила у Крим і захопила ханську столицю Бахчисарай. Незважаючи на труднощі, в червні 1737 р. росіяни штурмом взяли Очаків – головну турецьку фортецю в Північному Причорномор'ї – і були готові вирушити до Дністра, щоб приступити до звільнення Молдавії від турків.

Бажаючи відтягнути свій неминучий розгром і отримати перепочинок для підготовки до подальших бойових дій, Туреччина вирішила почати мирні переговори. Вони відбулися в українському містечку Немирів зі серпня по листопад 1737 р. Росія запропонувала скасувати всі раніше укладені російсько-турецькі договори й укласти новий, за яким до Росії переходило Північне Причорномор'я від Дону до Дунаю, зокрема Кубань, Крим, Придністров'я і південь Пруто-Дністровського межиріччя. Водночас Молдавія і Волощина виходили зі складу Османської імперії та отримували незалежність під заступництвом (протекторатом) Росії. Ці вимоги стривожили не так Порту, скільки правителів Австрії – Габсбургів, які не бажали посилення Росії на південному сході Європи і претендували на частину Молдавії, Волощини, Сербії та Чорногорії.

Тоді 58-тисячна російська армія фельдмаршала Мініха у травні 1739 р. вийшла на лінію лівого берега Дністра на кордоні з Молдавією; в липні 1739 р. вона перейшла Дністер і зосередилася для вирішального удару по турках. Генеральна битва відбулася в середині серпня 1789 р. біля містечка Ставчани неподалік від Хотина, де знаходився головний табір турецької армії під командуванням Велі-паші. Османи були вщент розбиті та без бою здали Хотинську фортецю.

У столицю Молдавського князівства – м. Ясси – російська армія увійшла 2 вересня 1739 р. Бояри, духовенство, натовпи простого люду вітали військових як своїх визволителів. У церквах і соборах служили урочистий молебень. Армія турецького ставленика господаря-фанаріота Григорія Ґіки (1735–1739), який побував чотири рази на троні Молдавії та два рази – на троні Волощини, просто розвалилася: молдавани, що служили в ній, перебігали на бік Росії, до того ж як солдати, так і офіцери.

Переговори про перехід Молдавії в російське підданство

Російському уряду було добре відомо про становище Дунайських князівств і панівні у них настрої. Із приходом російських військ до Молдавії бояри і духовенство на чолі з митрополитом Антонієм відразу же звернулися до фельдмаршала Мініха із проханням про прийняття князівства в російське підданство.

Умови, на яких Молдавія входила в Російську імперію, за планом митрополита Антонія полягали в наступному. Князівство зобов'язувалося не мати жодних зв'язків з ворогами Росії, обіцяло утримувати на своїй території російську армію в 20 тис. чоловік, розмістивши її у великих містах, забезпечувало російські гарнізони транспортом і робочою силою. Росія ж прирівнювала всіх жителів князівства до інших підданих, гарантувала, що державні установи і суд будуть керуватися колишніми законами, а всі посади у князівстві – займати його уродженці, тобто молдавські бояри. Запропонована молдавською делегацією угода була вкрай вигідною для місцевого боярства, яке обговорювало для себе гарантії привілеїв та утримувало у своїх руках всі посади.

Однак переговори були перервані. 1 вересня 1739 р. Австрія, не повідомивши про свої наміри Росію, підписала з Портою сепаратний Бєлградський мирний договір, за яким Відень повернув Османській імперії землі в Сербії та Волощині. Загострення відносин зі Швецією на Балтиці змусило і Росію піти на примирення з Туреччиною. 18 вересня 1739 р. в Бєлграді було укладено мир, за умовами якого Росія повинна була вивести свої війська з території Дунайських князівств.

Бєлградський мир 1739 р. не співвідносився ні з військовими успіхами Росії в п'ятирічній війні, ні з її втратами (близько 100 тис. чоловік). Він не вирішував і основне завдання цієї війни – вихід Росії до Чорного моря. Разом з російською армією з Молдавії пішли і молдавські патріоти, які боролися проти турків разом з росіянами, що шукали тепер собі нову батьківщину за Дністром. Частина переселенців осіли і в Лівобережному Придністров'ї, рятуючись від репресій турків і татар. Однак жодних істотних змін у становище Придністровських земель ця війна не внесла.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.

Незадоволені посиленням впливу Російської держави на Сході Європи, французькі й австрійські дипломати підбурювали Блискучу Порту на розв'язування

нової війни, розраховуючи на ослаблення в ній як Росії, так і Туреччини. Султан і сам був не проти розширити володіння Османської імперії у Причорномор'ї та на Кавказі, покладаючись на обіцяну допомогу європейських держав. 25 вересня 1768 р. Туреччина оголошує Росії війну.

У січні 1769 р. війська кримського хана Кирим Ґерая (1758–1764, 1768–1769) силами до 80 тис. чоловік вторглися на Україну. Цей натиск був відбитий Другою армією під командуванням генерал-аншефа П.О. Рум'янцева, яка налічувала трохи більше 35 тис. чоловік. Заслонивши Україну, росіяни зайняли азовське узбережжя, а основні сили зосередили на Південному Бузі. У цей час Перша російська армія, якою командував генерал-аншеф О.М. Голіцин, силами до 90 тис. чоловік, попрямувала у Поділля, щоб взяти турецьку фортецю Хотин на Дністрі з метою звільнення Дунайських князівств від османів і зміцнення їх як плацдарму для подальшого просування на Балкани.

У спільній радості з населенням російська армія знову переходить Дністер і у вересні 1769 р. вступає в Хотин. Рум'янцев, побачивши гарячу підтримку «всіх добромисних молдавців», як він написав у своєму зверненні, віддав наказ складати з волонтерів і арнаутів полки, а найбільш хоробрим і старанним надавати чин полковника. Кількість волонтерів швидко досягла 15 тис. чоловік. Разом з російськими військами вони наприкінці вересня 1769 р. вступили у столицю Молдавії Ясси, а в листопаді – у столицю Волощини Бухарест.

Командувач Другою армією генерал-аншеф П.І. Панін, який зосередив основні сили у Придністров'ї, повинен був оволодіти Бендерською фортецею. Перша армія Рум'янцева в цьому випадку лише прикривала цю облогу. Але геніальний полководець вирішив діяти активніше і на випередження. У червні 1770 р. його війська завдали нищівної поразки 72-тисячному турецько-татарському загону хана Каплан Ґерая в битві біля Рябої Могили, а на початку липня цього ж року добили залишки його війська на р. Ларга на півдні Пруто-Дністровського межиріччя. Через два тижні 21 липня 1770 р. Перша армія Рум'янцева розбила вщент головні сили османів під командуванням великого візира Халіль-паші на річці Кагул. Блискучі перемоги П.О. Рум'янцева призвели до капітуляції турецьких фортець Ізмаїла, Кілії, Аккермана й ін.

На початку листопада 1772 р. Росія уклала договір із кримським ханом Сахіб Ґераєм (1772–1775), за яким Крим оголошувався незалежним від Туреччини і входив під заступництво Росії. Трохи раніше під впливом російських перемог заявили про свою незалежність від Порти Буджацька, Джамбульська, Єдичкульська та Єдисанські орди. Вони ставали васалами Росії. Такі події повинні були докорінно змінити становище православного населення у Придністров'ї та на всій Ханській Україні. Незважаючи на важливі події у Придністровському регіоні, ситуація розвивалася дещо в іншому напрямку.

Військові сутички у Придністров'ї

Після смерті польського короля Августа III процес занепаду Польщі посилився. Частина шляхти і магнатів виступала за зближення з Росією і припинення гонінь на православних, щоб зберегти основні закони Польщі та гарантувати її межі. Інша частина вимагала, навпаки, посилити переслідування «дисидентів», тобто православних жителів захоплених Польщею українських земель, і розгромити Росію за допомогою її історичних супротивників. Саме ці антиросійсько налаштовані шляхтичі та великі землевласники зібралися на Поділлі, де їх підтримував кам'янець-подільський католицький єпископ Адам Красінський, міський староста К. Пулавський, їхні родичі та місцеві польські землевласники. За підтримки Франції та Туреччини вони створили антиросійську військову і політичну організацію під назвою Барська конфедерація, яка виступила проти проросійськи налаштованого короля Станіслава Понятовського (1764–1795). Для сумісної боротьби проти Росії конфедерати об'єднали свої збройні підрозділи з турецько-татарськими силами. Але передусім їм довелося вступити в бій з місцевими козаками.

Один із загонів гайдамаків під проводом Семена Шила в червні 1768 р. бився на Україні проти своїх непримиренних ворогів – конфедератів. Рятуючись від гайдамаків, поляки пішли в Очаківську землю і сховалися в Дубоссарах. Шило, переслідуючи їх до Дубоссар, не бажав сутички з татарами, але зажадав видати йому конфедератів, на що Дубоссарський каймакам відповів категоричною відмовою. Тоді козаки всією своєю міццю напали на Дубоссари і навколишні поселення. Крім ясновельможних панів конфедератів у цій різанині загинули близько 2 тис. татар, турків і молдаван, що служили у них.

Через рік, влітку 1769 р., 40-тисячне турецьке військо Алі-паші переправилося через Дністер у районі Дубоссар, щоб нанести удар у спину Першій російській армії. Підрозділи під командуванням полковника А. Лопухіна і генерал-майора С. Зорича були вислані на заслін туркам. Спочатку Лопухін розгромив під Дубоссарами загін турецьких фуражирів, а потім, у серпні 1769 р., солдати Зорича, як повідомляють документи, спалили «містечко Дубоссари з усіма навколишніми селами на п'ять верст в околиці».

Однак не минуло й місяця, як татари знову привернули до себе увагу російської армії. Наприкінці вересня 1769 р. татарська кіннота, захопивши спочатку Балту, рушила на Дністер у напрямку Бендер, сподіваючись поживитися за рахунок місцевого населення. У жовтні їм услід уже просувалися російські війська під командуванням П. Вітгенштейна. Між Дубоссарами і Ягорликом росіяни стали будувати переправу через Дністер, і місцеві жителі їм допомагали в будівництві плотів. У травні 1770 р. Дубоссари були зайняті передовими частинами російських військ – гренадерами, єгерями, козаками, пікінерами, якими командував полковник Фелькерзам. Потім на цю переправу, рухаючись через Бірзулу, Окни, Балту і Дубове, вийшли основні

частини Другої армії генерал-аншфера П.І. Паніна, які просувалися до Бендерської фортеці, щоб узяти приступом цю найважливішу турецьку цитадель на Дністрі.

Штурм Бендерської фортеці

Однією з найбільш яскравих і значних подій російсько-турецької війни 1768–1774 рр. став штурм Бендерської фортеці в 1770 р. Цей бастіон вважався турками неприступним, оскільки мав товсті стіни заввишки 13 метрів з вісьмома кам'яними вежами, які оперізувалися глибоким ровом, облицьованим гладким каменем. Площа фортеці склала 66 гектарів, захищав її 15-тисячний гарнізон відбірних яничарів, озброєних грізною артилерійською міццю (близько 350 гармат), які мали достатній запас харчів, боєприпасів і всього необхідного для відбиття тривалої облоги. І турки з успіхом відбивали всі російські атаки на стіни цитаделі.

Два місяці з різних берегів Дністра артилерійські батареї росіян закидали снарядами фортецю, у відповідь турецькі гармати обстрілювали позиції російських військ. У цій дуелі йшло взаємне винищення тих, що облягали і тих, що оборонялися. Навіть під землею велися військові дії. Російські сапери рили підземні ходи, щоб підкласти пороховий заряд під стіни фортеці. Яничари теж активно копали підземні ходи; іноді вони натикалися на російських солдатів – і запеклі сутички відбувалися під землею. Нарешті вдалося закласти під стіною фортеці міну із зарядом у 400 пудів пороху.

Нічну тишу 15 вересня 1770 р. розірвав вибух небаченої потужності – і частина стіни фортеці разом із турками, що оборонялися, злетіла високо в небо. Слідом за тим у пролом, що утворився, хлинув потік озброєних людей. Тільки над ранок відчайдушний опір яничар був остаточно зламаний; фортеця була захоплена, найбільший за всю її історію бій закінчився повною перемогою російської армії, яка втратила тут 2,5 тис. осіб. Турки залишили на полі бою 5 тис. убитих і поранених, близько 5 тис. полонених, 348 гармат, 30 тис. гарматних ядер, 21 тис. пудів пороху, запаси харчів і фуражу.

Прохання Молдавії про залучення її до складу Росії

Ще на початку війни молдавани, натхненні можливістю перемоги Росії над Туреччиною і, отже, швидкого звільнення від ненависного ярма фанаріотів, відправляють у Петербург представницьку делегацію, що складається з видних громадських діячів – єпископа Інокентія Хушського, ігумена Венедикта, архімандрита Варфоломія Мазаряна та ін. Делегація везла до імператриці Катерини II чолобитну молдавського митрополита Гавриїла, який благав прийняти молдавський народ у російське підданство.

Нищівні поразки ослаблої Османської імперії від російської зброї, здавалося б, наблизили як ніколи виконання вікових сподівань молдавського народу на звіль-

нення. Однак жорстка позиція Західної Європи і загроза військового вторгнення під час ще незакінченої війни з Туреччиною змусили Катерину відповідати на прохання молдаван і волохів вельми ухильно. Імператриця туманно і дипломатично лише пообіцяла депутаціям, що Росія і надалі буде «дбати про захист від лютості... непримиренного ворога». Розширювати свої межі до Дунаю і Карпат Росія тоді була не в силах, враховуючи, що Придністров'я і все Північне Причорномор'я все ще перебували в руках кримського хана, тоді ще вірного союзника Османської імперії.

Закінчення війни. Кючук-Кайнарджійський мирний договір

Перехід у 1772 р. Криму під заступництво Росії значно змінив стратегічну ситуацію на західному фронті. У 1773 р. загін генерала О.В. Суворова здійснив успішний рейд на правий берег Дунаю, взяв турецьку фортецю Туртукай, а потім і головний альпійський редукт під Сілістрією. Усі військові дії 1774 р. велися далеко від Придністров'я – за Дунаєм. Наприкінці червня 1774 р. Туреччина почала просити миру.

Переговори між турками і росіянами проходили в невеликому болгарському містечку Кючук-Кайнарджі в липні 1774 р. Росія зажадала від Порти надання незалежності Молдавії та Волощині. Ця умова викликала різке неприйняття в Австрії та інших європейських державах, які погоджувалися на збереження у православних князівствах турецького ярма, аби не посилювати вплив Росії на Балканах. Молитовне прохання спеціальної молдавської делегації до Катерини про те, щоб під час укладання миру «не міг ворог відняти нас від покровительства Вашої Величності» та про «долучення» молдавських земель «до простору імперії Російської» було для європейської дипломатії порожнім звуком. Головну мету і свій інтерес у російсько-турецьких війнах дипломати і політики Заходу бачили в ослабленні і Туреччини, і Росії. Інтереси та сподівання поневолених християнських народів не враховувалися зовсім.

10 липня 1774 р. був підписаний мирний договір, за яким Росія отримала вільний вихід у Чорне море. Кримське ханство було відділене від впливу Порти, а частина земель, які належали йому, – закріплена за Росією. Російська армія вимушено покидала звільнені від турків Молдавське і Волоське князівства. Правда, російські посли у Стамбулі отримували право захищати інтереси жителів Молдавії та Волощини, султан зобов'язався не зміщувати господарів, якщо вони не вчинять будь-якого злочину.

Кючук-Кайнарджійський мирний договір не зачепив становища Придністров'я. Північна його частина залишалася у складі Речі Посполитої, а південна, відокремившись від Кримського ханства, була перепідпорядкована Каушанському хану, васалу султана, з утворенням пашалика «Бессарабія». І якщо Дунайські князівства унаслідок війни бодай отримали деякі послаблення і пільги, то населення Придністров'я залишалося в колишньому стані.

Російсько-турецька війна 1787–1791 рр.

Лише остання російсько-турецька війна XVIII ст. докорінно раз і назавжди змінила становище Придністров'я, стала крутим поворотом в історичних долях цих земель. Протистояння почалося з того, що султан Селім III (1783–1807), підбурюваний англійськими та французькими дипломатами до війни проти Росії, 13 серпня 1787 р. оголошує Росії війну.

За планами Порти, турецька армія (до 200 тис. чоловік) за підтримки сильного турецького флоту повинна була оволодіти Кримом і розгорнути наступ на Північному Кавказі. Цим силам протистояла Катеринославська армія (82 тис. чоловік) під командуванням фельдмаршала Г.О. Потьомкіна, Українська армія (37 тис. чоловік) – генерал-фельдмаршала П.О. Рум'янцева, окремий корпус і Чорноморський флот – контрадмірала М.І. Войновича. Потьомкін повинен був оволодіти Очаковом і рушити на Дністер і Дунай, Рум'янцеву було наказано підтримувати ці дії з Поділля, а Войновичу – обороняти Крим і Кавказ.

Турецький десант, який висадився 1 жовтня 1787 р. біля Кінбурна, був розбитий російськими військами під командуванням О.В. Суворова. Армія Потьомкіна штурмувала Очаків та у грудні 1788 р. оволоділа містом. Після цього вона рушила на Дністер і обложила фортецю Бендери, війська Української армії попрямували на нижній Дунай і завдали туркам ряд поразок. Великий візир Юсуф-паша рушив на допомогу обложеним Бендерам, де були зосереджені основні сили армії Потьомкіна, 90-тисячну турецьку армію, яку зустрів 25-тисячний російсько-австрійський загін під командуванням Суворова. 11 вересня 1789 р. у битві біля р. Римник турки втратили 17 тис. чоловік і в паніці відступили. Цей розгром вирішив долю Бендерської фортеці.

Ясновельможний князь Г.О. Потьомкін керував військовими діями з Дубоссар, де знаходилася головна квартира російської армії. Коли в серпні 1789 р. його війська не змогли взяти фортецю штурмом, Потьомкін переніс свою польову ставку в район на північ від Бендер і розпочав тривалу облогу. Фортеця була абсолютно відрізана від зовнішнього світу, але могла витримати довгу облогу. Наприкінці жовтня в захоплених передмістях фортеці були встановлені облогові гармати генерала О.М. Самойлова, на лівому березі Дністра націлилися на фортецю 40 знарядь генерала І.В. Гудовича, а на річці перед стінами фортеці зупинилися 50 козацьких човнів-чайок із легкими гарматами. Турки з жахом спостерігали зі своєї цитаделі за приготуваннями російських військ до штурму, а в цей час у підземному палаці Потьомкіна грала музика і проходили чудові бали на честь улюбленої племінниці князя. Нарешті, на початку листопада 1789 р. Бендерський паша не витримав і дав згоду на здачу фортеці без бою.

16 тис. турків на 4 тис. підводах рушили з Бендер у місто Бреїла на Дунаї, деякі з них навіть встигли продати своє майно. Російська армія отримала 325 гармат і 12 тис. пудів пороху. За розпорядженням Потьомкіна всі бендерські мечеті були перероблені у православні церкви й освячені. На прохання бендерських вірменів,

а також вірменів, які прибули з Аккермана, Г.О. Потьомкін одразу ж, у своїй Бендерській резиденції, дає вказівку про створення на лівому березі Дністра вірменської колонії, якій дали ім'я Григорія Просвітителя всієї Вірменії та одночасно ім'я головнокомандувача – Григоріополь.

Незважаючи на ряд нищівних поразок, турецьке командування не ослабляло оборону дунайського фронту. Взяття фортеці Ізмаїл на Дунаї російськими військами під командуванням О.В. Суворова 11 грудня 1790 р. відкрило шлях на Балкани. У червні 1791 р. загін генерала М.І. Кутузова, перейшовши Дунай, розгромив 23-тисячне турецьке військо. Наприкінці червня зазнала поразки в битві біля м. Мачин 80-тисячна турецька армія, а розгром турецького флоту в битві біля мису Каліакрія наприкінці липня 1791 р. змусив Блискучу Порту просити миру.

Яcський мирний договір 1791 р.

Мирний конгрес між Росією та Туреччиною, який підводив підсумки закінченої війни, проходив у столиці Молдавського князівства – м. Ясси. 29 грудня 1791 р. був підписаний мирний договір, який відновлював статті Кючук-Кайнарджійського мирного договору й інших документів, укладених між Росією і Туреччиною раніше. Порта знову обіцяла не чинити жодних перешкод тим жителям, які захочуть переселитися до Росії. У складі російської армії, як і в попередні роки, знаходилося багато молдаван, що воювали проти турків. Російський уряд виділив їм землі і надав ряд привілеїв, як військовим поселенцям. Із них більшою мірою формувалися такі збройні об'єднання, як Бузьке козацьке військо, Новокозачий полк, Ольвіопольський легкокінний полк, Болгарський гусарський полк та ін. Під час війни 1787–1791 рр. у рядах російської армії кількість місцевих волонтерів досягала 10 тис. чоловік.

Повертаючи Османській імперії Волощину та Молдавію разом із найважливішими фортецями на Дністрі та Дунаї – Хотином, Бендерами, Аккерманом, Ізмаїлом – російський уряд наполіг на тому, що до Росії відходить все Північне Причорномор'я аж до Дністра. Таким чином, кордоном між Османською та Російською імперіями вперше в історії став Дністер.

Закінчилася епоха нескінченних воєн, кровопролитних боїв, грабіжницьких набігів, етнічного гноблення і духовного придушення народу Придністров'я. Майже 500 років ці землі не знали спокою і миру. Перемога російської зброї над турками і татарами в останній російсько-турецькій війні XVIII ст. відкрила нову сторінку в історичних долях придністровців. З 1791 р. аж до початку громадянської війни в 1918 р. у Придністров'ї не велося жодних військових дій, не було конфліктів. В історії Придністров'я Ясський мирний договір відкрив нову епоху, час творення, період мирного заселення й освоєння приєднаних до Росії земель, період зародження і формування придністровської багатонаціональної спільноти людей.

 ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
- фанаріот
- Волощизна
- генерал-аншеф
- дисиденти
- архімандрит

1. Чому період з 1711 по 1821 р. став найважчим для населення Молдавії? Чим були викликані масові міграції населення з Молдавії на лівобережжя Дністра?
2. Назвіть причини російсько-турецької війни 1735–1739 рр. та її основні битви. Сформулюйте умови, висунуті Росією щодо встановлення миру. Інтереси якої європейської держави вони зачіпали?
3. Які обставини змусили Росію підписати невигідний Бєлградський мирний договір? Розкажіть про роль союзної Австрії в утвердженні цього документу.
4*. Назвіть основні перемоги російської зброї в ході війни 1768–1774 рр. Які зміни унаслідок цих подій відбулися у Дніпровсько-Дністровському регіоні?
5. Чому перемоги російської армії не покращили життя православного населення Придністров'я? Як змова членів Барської конфедерації змінила політичне співвідношення сил у Придністров'ї? Назвіть місця, дати і підсумки основних сутичок російської армії та конфедератів.
6*. Розкажіть про штурм Бендерської фортеці. Згадайте з курсу історії Росії взяття якої фортеці відбулося за таким же сценарієм, як і Бендер. Які були трофеї російської армії після взяття фортеці?
7. Назвіть цілі поїздки в Петербург представницької делегації молдаван. Чому на прохання делегації імператриця Катерина II відповіла ухильно?
8. Порівняйте умови Кючук-Кайнарджійського договору і Ясського мирного договору. Який із цих дипломатичних документів передбачав значні зміни в долі придністровського народу?
9. Обґрунтуйте значення топонімів «Григоріополь», «Новоросія».

§ 26. ПРИЄДНАННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПРИДНІСТРОВ'Я ДО РОСІЇ. РОЛЬ ЧОРНОМОРСЬКИХ КОЗАКІВ У ЗВІЛЬНЕННІ КРАЮ

Початок освоєння Нижнього Придністров'я

Після взяття російськими військами Бендерської фортеці й особливо услід за переселенням татар до Криму біженці стали повертатися в рідні місця.

Уряд Росії почав щедро роздавати опустілі землі офіцерам, які брали участь у російсько-турецькій війні, зокрема і молдавським боярам, які вступили в російську армію та зі зрозумілих причин не мали можливості повернутися до Молдавії. Д. Кантакузіно, С. Стурдза й інші відомі російські офіцери з молдавських бояр не тільки отримали на лівобережжі Дністра величезні угіддя, але й стали переселяти сюди своїх селян із території князівства. Упродовж тільки одного 1792 р. з Молдавії на лівий берег річки мігрували більше 4 тис. чоловік, які заснували у Буго-Дністровському межиріччі кілька десятків нових сіл. У 1792–1793 рр. з Молдавського князівства переселилися в Лівобережне Придністров'я 48 боярських родин зі своїми селянами, челяддю, обслугою й охороною.

Селянам, які оселилися на поміщицьких землях, від російського уряду виділялися всілякі пільги, послаблення і поступки. Селяни, які починали обробляти ці землі, звільнялися від служби в армії, а також від усіх податків і повинностей терміном на 10 років. Такі сприятливі умови не могли не приваблювати у Придністров'я молдавських селян, які стали масово переходити Дністер, заселяючи Новоросію. Це стурбувало турецьку владу тому, що турки побоювалися збільшення чисельності козацьких військ, які здавалися Стамбулові найбільш небезпечною силою. Проте вже в 1795 р. молдавани складали близько половини (15 тис. чоловік) всього населення Очаківської землі (37 тис. чоловік).

Придністров'я швидко заселялося представниками різних етносів. Гарантування Росією безпеки людей, які оселилися на порожніх землях, стало стимулом і для іншого великого потоку переселенців, які йшли з російських і українських губерній країни. Крім того, уряд охоче і щедро роздавав землі колишньої татарської пустелі німцям, болгарам та іншим колоністам з-за кордону.

Заснування міста Тирасполь

Розпочавши планомірну організацію заселення і господарського освоєння приєднаних до Росії земель, уряд повинен був гарантувати їм захист від грабіжницьких набігів ногайців і татар, від нових можливих вторгнень турків із правого берега Дністра. Ще до закінчення війни, майже за рік до підписання Ясського мирного договору, 26 січня 1791 р. Катерина II видає спеціальний указ, в якому катеринославському губернаторові П.Г. Каховському пропонувалося «оглянути цю країну, розділити її на

повіти, призначити міста за здібностями». Таким чином указ визначив виникнення Тирасполя, Одеси, Миколаєва, Григоріополя й інших великих і середніх центрів. Імператриця зажадала також «вжити всебічні старання для якнайшвидшого заселення цієї землі». Водночас у п'ятому пункті монаршого указу підкреслювалося, що «молдавські бояри, які в підданство наше вступили, заслуговують особливої поваги отримати там землю».

Відразу ж після приєднання Придністров'я до Росії уряд створює спеціальну експедицію «будови південних фортець», на чолі якої був поставлений геніальний полководець і стратег О.В. Суворов. Основна мета, яка була поставлена перед генералісимусом, – зміцнити безпеку Новоросії та захистити населення приєднаних земель від можливих турецьких вторгнень. Для вирішення цього завдання О.В. Суворов прибув у Новоросію. Береги Дністра і система його турецьких фортець йому були добре відомі.

Місце для головної фортеці дністровської лінії Суворов вибрав не випадково. Тут з 1752 р. існувало молдавське рибальське село Суклея, спалене турками в період війни 1768–1774 рр. Рибалки заснували потім Нову Суклею нижче за течією Дністра, де на місці впадання річки Ботна у Дністер Суворов наказав будувати фортецю, яка спочатку називалася Ботна. Біля споруджуваної фортеці виникає невелике поселення (форштадт), засновниками якого з дозволу Суворова стали козаки і російські старовіри з Херсонської губернії. Їх налічувалося 69 родин. Саме вони і стали першими жителями міста, яке тоді ще не мало назви. Під керівництвом О.В. Суворова в будівництві фортеці брали участь Херсонський гренадерський полк, Троїцький, Олександрійський, Вітебський і Полоцький мушкетерські полки, а також Бузький єгерський корпус.

Будівництво майбутнього Тирасполя йшло такими швидкими темпами, що петербурзькі чиновники не встигали оплачувати векселі, підписані Суворовим. Це образило полководця, бо йому довелося заплатити за виконані роботи зі своїх особистих грошей чималу суму – 100 тис. карбованців. Він наказує продати свої маєтки, щоб добудувати фортецю Ботна, яка у плані була позначена як Серединна. Суворов з образою і сарказмом пише в Петербург: «Заберіть у мене фортеці; краще я був би неписьменним». Однак Катерина припинила самоуправство державних чиновників, взяла О.В. Суворова під захист і розпорядилася виділити з казни потрібні кошти, а також почати будівництво необхідних складів і споруд у Дубоссарах, Ботні (Тирасполі), Аджидері (Овідіополі) й Аджибеї (Одесі). Шанувальниця античного мистецтва, російська імператриця повеліла назвати Серединну фортецю Ботну красивим ім'ям Тирасполь від грецької назви Дністра (Тирас), на якому вона і була зведена. Фортеці протистояв турецький бастіон у Бендерах на іншому березі річки.

Тоді ж, у 1792 р., на місці Чорної слободи було засноване місто Григоріополь. З дозволу Г.О. Потьомкіна в цій вірменській колонії селилися біженці – вірмени, що

втікали в Росію від турецьких безчинств із Аккермана, Бендер, Кишинева, Ізмаїла, Каушан та інших населених пунктів Молдавського князівства. У 1795 р. статус міста набуло і с. Дубоссари. Ці нові та старі поселення на Дністрі швидко стали центрами, де проживали ремісники і купці, проводилися ярмарки і базари, розвивалася торгівля і зосереджувалися адміністративні органи. Так у пониззях Лівобережного Придністров'я в останньому десятилітті XVIII ст. вперше з'явилися міські центри.

Приєднання до Росії Верхнього Придністров'я

Через рік після Ясського мирного договору під час чергового поділу Речі Посполитої до Росії була приєднана і територія Придністров'я на північ від р. Ягорлик. Підставою стала Петербурзька конвенція, підписана 12 січня 1793 р., за якою Росія забирала у Речі Посполитої частину Білорусії та України, зокрема і Буго-Дністровське межиріччя вище річок Ягорлик і Кодима. Пруссія у свою чергу приєднала Гданськ, Торунь і майже всю Велику Польщу.

Залучення Поділля разом з лівобережжям Дністра до складу Росії зумовило ліквідацію Брацлавського воєводства. Територія Верхнього Придністров'я стала частиною Ольгопільського повіту Подільської губернії Росії. Збулися вікові сподівання місцевого православного населення, яке було позбавлене як від польського чи турецького панування, так і від набігів татар.

Однак із приєднанням до Росії цих земель майже відразу ж почалася втеча місцевих селян на південь, у малолюдні землі Північного Причорномор'я і пониз Дністра. Ці території здавалися селянам більш безпечними у зв'язку з будівництвом Тираспольської та інших російських фортець на південь від Ягорлика. Росія спершу не заважала втечі селян від їхніх польських магнатів, щоб вони могли безперешкодно заселити південну зону Буго-Дністровського регіону, влаштуватися тут, стати козаками і зміцнити російський кордон на Дністрі.

Становище різко змінилося, коли скарбниця викупила у магнатів їхні великі маєтки і фільварки на лівому березі Дністра. Ось тоді для селян і відпала всіляка необхідність втечі в Нижнє Придністров'я. В одному зі своїх секретних рескриптів імператриця Катерина II вказувала: «*Немає потреби згадувати тут про причини, які спонукали нас приєднати до імперії від республіки Польської землі, які здавна Росії належали, гради, руськими князями створені, і народи, спільного з росіянами походження і нам єдиновірні*». Ці землі роздавалися російським офіцерам і поміщикам, які мали заслуги перед державою у війнах з Туреччиною і Польщею.

Відродження козацтва після ліквідації Запорізької Січі

Підступна зрада Мазепи в період Північної війни обернулася для запорожців гіркою несправедливістю. Суворої вдачі та швидкий на розправу цар Петро віддає наказ князю Меншикову «винищити все гніздо бунтівників дощенту», що і було

зроблено 11 травня 1709 р. – фортеця в Січі була взята, повністю зруйнована і спалена. У своїй грамоті від 26 травня 1711 р. цар назвав причиною знищення Січі зраду самих запорожців, які вчинили проти Росії змову в союзі з її ворогами, шведами. До кінця свого життя Петро I не дозволяв відновлювати Січ.

У 1711 р. на території Кримського ханства в пониззі Дніпра козаки заснували свою територіально-військову організацію, яка називалася Олешківська Січ. Потім, кілька десятиліть із 1734 по 1775 р., на притоці Дніпра – р. Підпільна – проіснувала Нова (Підпільненська) Січ. Незважаючи на накази кримського хана, запорожці відмовлялися воювати проти Росії. Імператриця Анна Іванівна (1730–1740) підписала грамоту про помилування запорожців і прийняття в російське підданство. Але остаточно долю Нової Січі вирішила імператриця Катерина II, яка у страху перед можливою новою пугачовщиною підписала 5 серпня 1775 р. маніфест «Про знищення Запорізької Січі і про зарахування її до Новоросійської губернії».

Незважаючи на те що після скасування Нової Січі деякі запорожці пішли в Османську імперію і заснували в дельті Дунаю Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 р., основна маса козаків залишалася в межах Росії та мріяла про відтворення Війська. Слізний лист козацької старшини на ім'я імператриці в 1787 р. із проханням відродити Військо був прийнятий прихильно, а потім надійшло і рішення відновити козацтво. За наказом Катерини формуванням нового війська з числа козаків та їхніх нащадків зайнявся Олександр Суворов. На півдні Росії він створював армійські підрозділи, в числі яких з'являється «Військо вірних запорожців» («Кіш вірних козаків» на відміну від «невірних», які пішли в Туреччину). У 1790 р. цей козацький підрозділ був перейменований у Чорноморське козацьке військо.

Багато зробив для відродження козацтва фаворит Катерини Великої, князь Г.О. Потьомкін. Від імені Потьомкіна всі необхідні військові атрибути козакам передавав граф Суворов. В урочистих обставинах 27 лютого 1788 р. полководець вручив старшинам війська Сидору Білому, Антону Головатому і Захарію Чепізі білий військовий прапор, із чорним орлом і написом «За віру та вірність», подарований війську самою імператрицею, а також прапори, отаманову булаву, печатки та інші військові святині, що збереглися з часів ліквідованої Запорізької Січі.

Першим кошовим отаманом Чорноморського козацького війська став підполковник російської армії, військовий осавул Запорізького козачого війська Сидір Гнатович Білий, активний учасник російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. Супроводжуючи Катерину під час її подорожі до Криму, Білий у Кременчуці подав прохання про створення з колишніх запорожців «Війська вірних козаків». Катерина дала свою згоду і подарувала йому золоту табакерку.

Другим після С. Білого отаманом Чорноморського козацького війська став генерал-майор російської армії, активний учасник російсько-турецьких війн Захарій Олексійович Чепіга. Своєю хоробрістю і відвагою він відзначився ще в жовтні 1769 р.

під час розгрому турецьких військ на Дністрі. Чепіга був талановитим організатором, незважаючи на те що так і не опанував за своє життя письмо та грамоту. Під час війни, маючи відносно невелику кінну команду в 300 чоловік, він зумів створити козацьке військо, чисельність якого досягла 10 тис. чоловік. Під командуванням З. Чепіги козаки відзначилися під час взяття турецьких фортець в Аккермані, Бендерах, Ізмаїлі, Очакові, Березані, Хаджибеї.

Одним із талановитих засновників Чорноморського козацтва став кошовий отаман, військовий суддя Чорноморського козачого війська, бригадир Антон Андрійович Головатий. Будучи у складі делегації запорізьких козаків у Санкт-Петербурзі на коронації Катерини II в 1762 р., він був представлений імператриці і навіть заспівав для неї українську пісню, супроводжуючи спів грою на бандурі. Грамотність, гострий розум, хитрість і гнучкість висунули Головатого в категорію запорізької еліти, коли в 1768 р. його призначають полковим писарем. Разом зі С. Білим і З. Чепігою клопотав у м. Кременчук перед Катериною про організацію з колишніх запорожців «Війська вірних козаків». «Охочих» набирали у два загони: Чепіга – в кінний, а Головатий – у піший. Після поранення Чепіги навесні 1789 р. Головатий стає командувачем усім військом вірних козаків. Слідом за успішними атаками на Хаджибей, Аккерман і Бендери Головатий веде козаків на зимівлю в пониззя Дністра і вибирає своєю резиденцією придністровське село Слободзея, яке стало тоді фактичною столицею Чорноморського козацтва.

Долі бунтівних «невірних» запорожців

Задовго до перелічених подій Придністров'я було пов'язане з іншою «невірною» частиною запорожців. Коли частина обурених указом про розформування Січі козаків у кількості близько 5 тис. чоловік рушили в османські володіння в районі Південного Бугу, до них приєдналося ще кілька тисяч втікачів-кріпаків. Кочівних неприкаяних козаків вирішив використати у своїх антиросійських намірах турецький султан Абдул-Гамід I (1774–1789), який дозволив їм поселитися у Придністров'ї та створити козацьке військо. Передбачалося, що козаки зможуть нанести з Придністров'я по російській армії сильний удар і врешті-решт дадуть шанс Туреччині на перемогу в цій війні.

Для розселення бунтівних козаків у 1788 р. було визначене селище Кучурган. Однак тут «невірним» козакам жити довелося недовго. Унаслідок нового розколу частина козаків відмовилася служити туркам проти Росії. Вони повернулися в імперію і вступили в Кіш вірних козаків. Решта пішли на Дунай, де, сформувавши Задунайську Січ, брали участь у придушенні національно-визвольних рухів православних народів Балкан.

Але в роки російсько-турецької війни 1828–1829 рр. останній кошовий отаман Задунайської Січі Осип Гладкий повів основну частину козаків у Бессарабію,

де вони отримали прощення і потім утворили Азовське козацьке військо в 1830–1831 рр. О.М. Гладкий, який зі своїми козаками надав неоціненну допомогу російським військам у війні проти турків, отримав звання генерал-майора і став отаманом Азовського козачого війська.

Доля 2 тис. протурецьки налаштованих козаків-задунайців, які зберегли вірність султану і не побажали повертатися в Росію з повинною, була іншою. Ті з них, хто воював за Османську імперію у складі турецької армії, були роззброєні Портою і заслані на каторгу. За наказом султана Задунайська Січ була розорена і спалена, а всі її жителі вирізані та перебиті лютими яничарами.

Чорноморські козаки в боях за звільнення Придністров'я

Відхід майже третини козаків після скасування Січі в 1775 р. до турків на Дністер і за Дунай, який сприяв посиленню турецьких сил напередодні нової війни, змусив уряд Росії по-новому поглянути на проблему запорізького козацтва. Генерал-фельдмаршал князь Г.О. Потьомкін одним із перших зрозумів необхідність відродження козацького війська для захисту новоствореної Новоросійської провінції. Уряд Росії не помилився у своїх розрахунках: знову створене військо виявилося дійсно вірним і надійним формуванням у справі захисту російських інтересів і утвердження російської державності у Причорномор'ї, на землях від Дніпра до Дністра.

До 1787 р. у Військо вірних козаків вступило 12 тис. чоловік, головним чином, колишніх запорожців. У другу дивізію діючої російської армії під командуванням О.В. Суворова вступили 12 622 чорноморські козаки.

Упродовж усієї трирічної війни 1787–1791 рр., яка у самих чорноморців була відома під ім'ям «очаківського розмиру», Чорноморське військо рідко знаходилося в цілісності та єдності. Великий гетьман (з 1790 р.) князь Г.О. Потьомкін посилав окремі загони для виконання особливо важливих завдань у розпорядження О.В. Суворова, М.І. Кутузова, Й.М. де Рібаса й інших російських воєначальників. І на морі і на суші козаки проявляли чудеса відваги та хоробрості.

Перші бої, у яких брали участь чорноморці, відбулися у травні-червні 1788 р., коли О.В. Суворов доручив кільком козацьким човнам «з добрими молодцями» патрулювати Бузький лиман, забезпечуючи облогу росіянами важливої турецької фортеці Кінбурн. Турецький адмірал Гассан-паша з борту своїх потужних багатогарматних кораблів із презирством дивився на легкі козацькі «чайки» і був упевнений у перевазі та швидкій перемозі. Але відчайдушні козаки несподівано налетіли на важкі військові кораблі, які сіли на мілину в неглибокому лимані. Турецькі моряки спробували відбиватися в рукопашну, але козаки взяли штурмом судна, а потім спалили їх. Після цього за наказом Потьомкіна чорноморці під командуванням Головатого взяли штурмом неприступний острів Березань. У грудні 1788 р. «вірні» козаки брали участь у штурмі Очакова. За ці подвиги з благовоління імператриці Катерини II вони

були удостоєні найменування «Чорноморське військо». Девізом цього козацького формування стали слова «Хоробрість і відвага».

Підкоривши Очаків, князь Потьомкін поставив перед військами завдання оволодіти Аккерманом і Бендерами. Влітку 1789 р. чорноморці розташувалися у Придністров'ї на території від Бендер до Ягорлика. Під час захисту цих рубежів від ворога своїми численними подвигами, мужністю і відвагою вони заслужили подяку М.І. Кутузова. У вересні 1789 р. чорноморці під командуванням Захарія (Харка) Чепіги трьома кінними і трьома пішими полками у складі військ генерал-майора де Рібаса брали участь у штурмі хаджибейського замку і в боях з очищення від турків території майбутньої Одеси.

Після хаджибейської експедиції три полки чорноморців, які взяли місто Болград, були залишені там у вигляді гарнізону; решта війська під командуванням Чепіги наприкінці вересня 1789 р. брала участь у взятті Аккермана й Кілії. Потім з Болграда і Дунаю чорноморці були стягнуті до Бендер, а по Дністру до стін фортеці підійшла козацька флотилія із 47 човнів під командуванням військового судді Антона Головатого. 2 листопада 1789 р. Бендерський гарнізон здався на милість переможців. Чорноморці повалили турків у забобонний жах своєю рішучістю і невразливістю.

Гетьман Г.О. Потьомкін, з огляду на вигоди і бажання чорноморців, призначив їм для поселення і проживання привільні землі між Бугом і Дністром. Але до закінчення війни і підписання Ясського мирного договору чорноморці активно боролися з ворогом, забезпечуючи майбутній мир і безпеку не тільки території Новоросії, але тепер вже і своїх власних земель, де їм потрібно було жити і трудитися в післявоєнний період.

До закінчення війни Чорноморське військо ще не раз покривало себе військовою славою і невмирущими лаврами захисників Вітчизни.

Колонізація чорноморцями Придністровських земель

Упродовж двох років у Придністров'ї на відведену князем Потьомкіним землю переселилося 1759 козацьких родин – понад 5 тис. чоловіків і близько 4,5 тис. жінок. Вони розселилися по річках Дністер, Тилігул, Буг і Березань. У документі, направленому козаками Катерині в лютому 1791 р., згадані такі селища Чорноморського козацького війська (назви наводяться в тому вигляді, як їх записали самі козаки – **М.Б.**): Незавертай на Дністрі, Головківка біля урочища Маяк, Аджидар біля урочища Аджидари, Яска біля гирла річки Кучурган. Крім військової резиденції Слободзеї згадуються й інші великі поселення: Паркани, Терновка, Суклій, Карагаш, Чобручі, Гнила, Коротка, Котлярівка та ін. Крім перелічених з'являється безліч хуторів і окремих осель по річках, лиманах, біля рибних місць у затоках і заводях.

Російська адміністрація в Новоросії у другій половині XVIII ст. проводила політику досить ясну і послідовну. Як вважали в Петербурзі, Придністров'я разом із Побужжям і Нижнім Подунав'ям являло собою багатовікову конфліктну зону між

Туреччиною, Росією, Кримським ханством і Річчю Посполитою, а також і козацтвом. Тут у ворожих обставинах часто стикалися великі сухопутні та морські сили. Ці землі, повернуті Росією, слід було забезпечити надійною охороною й освоїти, щоб назавжди закріпити за Російською державою. І козацтво, цей військовий і хліборобський стан, якомога краще відповідало інтересам і цілям російської політики в даному регіоні.

В останні десятиліття XVIII ст. на Бузі, Дністрі та Дунаї урядом були сформовані та діяли Усть-Дунайське буджацьке, Дунайське (Новоросійське), Катеринославське, Чорноморське, Бузьке й Українське козацьке війська. Однак тільки Чорноморське виявилося стабільним і довговічним. Катеринославське було розформоване, а Бузьке й Українське – переведені в розряд військових поселенців.

Чорноморські козаки на третій рік війни після взяття Хаджибея, Овідіополя і Бендерської фортеці розташувалися на зиму у Придністров'ї на південь від «Бендерського шляху» (дороги Бендери-Вознесенськ). До Дністра зі сходу потягнулися жінки та сім'ї козаків, допомагаючи чоловікам, батькам і синам у їхній мирній праці. Освоювалися не тільки плавні, рибальські та мисливські угіддя, до чого у козаків завжди було дбайливе і доброзичливе ставлення, але й орні землі, сіножаті, пасовища, соляні промисли. У трьох округах («паланках») налічувалося 1759 дворів, у яких проживали близько 10 тис. чоловік. Вони несли прикордонну службу на лівому березі Дністра і в будь-який момент були готові за першим наказом обрушити всю свою міць на непрошених гостей.

Чорноморське козацьке військо у Придністров'ї до кінця війни (1791 р.) налічувало стільки ж людей, скільки і Запорізьке військо до моменту своєї ліквідації. Воно включало в себе як власне козаків, так і «підданих» жителів Придністров'я – молдаван, росіян, українців та інших мешканців, які осіли тут ще до пожалування цієї території козакам. Землі, які безпосередньо прилягали до Дністра, називалися «Дністровською паланкою», і козаки в перервах між військовими зборами займалися рибальством, розорювали і засівали поля, розводили сади і городи, вирощували коней, виходжували домашню худобу. Військо було на повному самозабезпеченні за винятком тих підрозділів, які перебували на фронті. Цей регіон освоювали досить швидко, і сюди направилися колишні запорожці, які вже потрапили на Україні в залежність від поміщиків, а також росіяни, що втекли від кріпосної неволі, і молдавани, які шукали тут притулок від гніту фанаріотів. Командування не видавало владі цих людей, і склад чорноморців швидко поповнювався. Тому поряд з українцями на другому місці за чисельністю серед «вірних» козаків були молдавани, потім – росіяни, болгари і представники інших народів.

Зі смертю князя Г.О. Потьомкіна в самий розпал Ясських переговорів 5 жовтня 1791 р. чорноморці втратили не тільки свого улюбленця, захисника, але і покровителя. У результаті в Петербурзі вирішили Чорноморське військо прибрати з берегів Дністра і поселити на Кубані, де уряд виділив йому близько 4 млн. десятин землі.

У першій половині 1793 р. п'ятьма колонами із сім'ями, майном, худобою, артилерією, вершниками і пішими воїнами козаки рушили в путь. З 1860 р. їх стали іменувати Кубанським військом.

Але не всі козаки покинули Придністров'я. За дозволом О.В. Суворова окремі групи козаків (до 2 тис. осіб) залишилися в Тирасполі та Слободзеї, а також на хуторах (Гребеники, Єремушкін, Тираспольський Ближній), які стояли від міста в 5–18 верстах. Здебільшого ці козаки були зараховані до розряду державних селян. Після переселення чорноморців їхні станиці зайняли козаки Катеринославського козацького війська. Частина з них із дозволу Суворова осіла в Тирасполі та Терновці, у слободах Чорна, Глине, Далакеу і в інших поселеннях Придністров'я.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
- форштадт
- резиденція
- етнос
- осавул
- паланки

1. Які умови сприяли переселенню селян, боярських родин у Лівобережне Придністров'я після 1791 р.?
2. Розкажіть про О.В. Суворова як про містобудівника. Хто став автором проекту Серединної Фортеці?
3. Як імператриця обґрунтувала питання про участь Росії у другому поділі Речі Посполитої? Які території відійшли до Росії?
4. Розкажіть про роль імператриці Катерини II, князя Г.О. Потьомкіна й О.В. Суворова у відродженні козацтва. Як стало називатися козацьке формування? Назвіть перших отаманів козачого війська.
5. Як склалася доля «невірних» козаків Задунайської Січі? У чому полягала «подяка» Порти за службу козаків-задунайців?
6. Спалення турецьких суден, взяття о. Березань, міст Болград, Аккерман, Кілія, Бендери, штурм Очакова – кому належать ці славні подвиги? Завдяки яким особистим якостям вони були досягнуті? Перелічіть нагороди, отримані героями.
7. Назвіть місця поселення козаків, мирні заняття їхніх сімей. Опишіть національний склад козацької вольниці.
8. Поясніть рішення Катерини II про переселення і перейменування Чорноморського козацтва. Як ви розцінюєте цей політичний маневр?

Глава VII

ПРИДНІСТРОВ'Я
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(КІНЕЦЬ XVIII – КІНЕЦЬ XIX ст.)

Одна з небагатьох збережених до наших днів споруд на території Серединної фортеці XVIII століття в Тирасполі

§ 27. НАСЕЛЕННЯ І ГОСПОДАРСТВО ПРИДНІСТРОВ'Я У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Адміністративно-територіальний устрій Придністров'я у складі Росії

Лівобережне Придністров'я, розділене з часів середньовіччя річкою Ягорлик на дві зони – північну і південну, – залишалося в такому ж співвідношенні й у складі Росії. Обидві зони ще деякий час продовжували зберігати свої історично сформовані особливості, які, втім, швидко зникали і нівелювалися. Російський уряд проводив політику однаковості й уніфікації управління всіма територіями імперії, враховуючи і різні фактори зовнішнього та внутрішнього характеру – прикордонне положення, зовнішньоторговельні, транспортні, митні інтереси, склад населення та ін.

Південна територія Придністров'я від Ягорлика й Кодими до Чорного моря, тобто Очаківська земля, була в 1792 р. залучена до складу досить великої Катеринославської губернії. Але незабаром, із приходом до влади Павла І, почалося укрупнення адміністративних одиниць, і Тираспольський повіт стає частиною Новоросійської губернії, яка увібрала в себе Катеринославську і Миколаївську губернії з Таврійською областю. У 1806 р. за часів Олександра І повіт був залучений до складу Херсонської губернії. У середині 30-х рр. XIX ст. з цього повіту, площа якого становила 990 тис. десятин, була виділена для створюваного тоді Ананьївського повіту приблизно половина земель. У такому адміністративно-територіальному вигляді Тираспольський повіт зберігався аж до початку Громадянської війни 1918 р.

Північна зона Придністров'я вище р. Ягорлик спочатку увійшла до складу Ізяславської губернії, а після її розділу в 1795 р. стала частиною Подільської губернії, зокрема, її Балтського, Ольгопільського і Ямпільського повітів. З 1816 по 1820 р. ця губернія разом з Бессарабією підпорядковувалася подільському військовому губернатору, потім, з 1820 р. – намісникові Царства Польського, а з 1831 р. була залучена разом із Київською та Волинською губерніями в Київське генерал-губернаторство.

Таким чином, кілька десятиліть верхня частина Придністров'я належала до Київського генерал-губернаторства з центром у Києві, а нижня – до Новоросійського з центром в Одесі. Ці дві системи істотно відрізнялися між собою, хоча згодом ці відмінності стиралися. Балтський і Ольгопільський повіти значно зберігали «польську» модель феодалізму з розвиненими кріпосницькими відносинами, а Тираспольський повіт знаходився в «новоросійській», фермерській системі господарства. «Північ» Придністров'я тяжіла до Києва і Кам'янця-Подільського, «південь» – до Одеси і Херсона.

Заселення і колонізація краю

За Ясським мирним договором 1791 р. до Росії було приєднане Буго-Дністровське межиріччя, яке не даремно називалося «Татарською пустелею». Після погромів

80-х рр. XVIII ст. тут майже не залишилося православного населення. Тому уряд негайно приступив до заселення й освоєння порожніх земель, що вимагало величезного припливу селян, ремісників, будівельників, купців, фахівців різних профілів.

Спочатку Придністров'я передається в руки чорноморських козаків, що стали тут першими поселенцями, які почали освоювати й окультурювати Дике поле. Далі, із середини 90-х рр. XVIII ст., Росія посилює процес поміщицької колонізації. За два десятиліття кінця XVIII – початку XIX століття в Тираспольському повіті було засновано 160 сіл, які належали поміщикам на правах приватної власності. У них проживали близько 9 тис. кріпаків, а до середини століття ця кількість зросла до 53 тис. чоловік.

Будучи вкрай зацікавленим у якнайшвидшому заселенні й освоєнні земель Новоросії, уряд Росії надавав різні пільги і вигідні умови для переселенців. Вихідці з-за Дністра отримували навіть грошові допомоги і безкоштовні земельні ділянки. Це привернуло у Придністров'я велику кількість молдавських селян. Крім молдаван Придністров'я охоче заселяли іноземні колоністи, які йшли сюди з різних районів Європи, – болгари, німці, гагаузи, серби, вірмени і представники інших народів. Усі вони звільнялися на багато років від податків і повинностей, а також від служби в армії, рекрутської повинності.

Урядова колонізація Придністров'я значно доповнювалася колонізацією народною, спонтанною, без втручання адміністрації та чиновників. До берегів Дністра і Південного Бугу, звільнених від турецько-татарської присутності, рушив потік стихійних переселенців із внутрішніх губерній Росії та українських регіонів імперії. Почувши про великі площі родючої землі у благодатному та звільненому від яничар і татарських орд Придністровському краю, кріпаки з різних районів Російської імперії тікали від своїх панів і стікалися в Новоросію.

Згідно з указом царської влади, яка не бажала порушувати інтереси поміщиків-кріпосників, втікачів відловлювали, карали і повертали власникам. Однак у випадках, коли колишні кріпаки успішно влаштовувалися на новому місці, обзаводилися своїми сім'ями і господарствами, влада їх не чіпала і залишала жити у Придністров'ї на загальних умовах і законних підставах.

Етнічний і конфесійний склад населення

Демографічні процеси XIX ст. зберегли багатонаціональну структуру населення Придністров'я. Але якісні зміни в ній відбулися дуже істотні. З переселенням татар до Криму і відходом турків у межі Османської імперії, мусульманського населення тут практично не залишилося. Після другого поділу Польщі різко скоротилася кількість поляків і звузився вплив католицтва, головним чином зосередженого в декількох селах Кам'янського району. Разом з оселенням у краї німців-колоністів з'являється протестантство, яке панувало в більшості німецьких колоній. У містах і містечках, де головним чином зосереджувалось єврейське населення, посилюється вплив юдаїзму.

Зберігається приблизно в тих же пропорціях старообрядництво. Найбільш масовою і поширеною вірою стає православ'я, яке сповідувала абсолютна більшість жителів – українці, молдавани, росіяни, болгари, гагаузи та ін.

Етнічна структура населення Придністров'я являла собою складну і строкату картину, що характерне для всієї Новоросії, яка включала землі Північного Причорномор'я від Дунаю до Дону. Положення Придністров'я як українсько-молдавського прикордоння та споконвічно козацького краю позначилося на етнічному складі жителів. У середині XIX ст. українців у Тираспольському повіті налічувалося 36880 чоловік, молдаван – 27720, німців – 8550, росіян – 5890, болгар – 4360, євреїв – 1400, поляків – 650, греків – 50, а всього – 85500 чоловік. Наприкінці XIX – на початку XX ст. молдавани становили тут 25 %, а слов'яни (українці, росіяни, білоруси, болгари, поляки) – 55 % населення. За чисельністю: українці – 97100, молдавани – 71400, росіяни – 46700, німці – 29000, євреї – 26200, болгари – 10900, поляки – 2100, вірмени – 490, білоруси – 400, інші – 900 чоловік.

У цьому різномовному, багатокультурному і поліетнічному середовищі упродовж десятиліть і століть проходили процеси асиміляції, взаємовпливу і взаємозбагачення різних етносів, що проживали разом на одній території в межах однієї держави, на землях Придністров'я у складі Росії. Так складалася і формувалася єдина придністровська соціокультурна спільність людей, зароджувався придністровський толерантний віротерпимий характер, кувався придністровський інтернаціональний дух.

Придністров'я і Бухарестський мирний договір 1812 р.

Через півтора десятиліття після підписання Ясського мирного договору почалася нова російсько-турецька війна, яка йшла упродовж шести років з 1806 по 1812 р. У цій війні Стамбул, розраховуючи на виснаження сил Росії в боротьбі з наполеонівською Францією, сподівався на реванш – скасування результатів попередньої війни, повернення собі території Північного Причорномор'я з Придністров'ям і захоплення Грузії. Проте російські війська зуміли звільнити столицю Молдавії Ясси і столицю Волощини Бухарест. Але напередодні війни з Наполеоном Бонапартом у 1811 р. Росія була змушена більшу частину своїх військ вивести з берегів Дунаю і Дністра на північ. 16 травня 1812 р. у Бухаресті був підписаний мирний договір, за яким кордон між Османською і Російською імперіями був перенесений із Дністра на Прут. Пруто-Дністровське межиріччя, назване пізніше Бессарабією, як частина Молдавського князівства було звільнене від турків і приєднане до Росії.

Ця війна вселяла у свідомість молдаван та інших поневолених Туреччиною народів великі надії на швидке звільнення. Митрополит Молдавії Веніамін Костакі ці надії висловив короткою, але місткою фразою: «Істинне щастя цих земель полягає у приєднанні їх до Росії». Близько 20 тис. молдавських волонтерів билося в рядах

російської армії за визволення своєї батьківщини. Але похід армії Наполеона в Росію не дозволив здійснитися цим надіям.

Однак для населення Придністров'я, яке брало активну участь і в російсько-турецькій війні, і у Вітчизняній війні 1812 р., Бухарестський мирний договір відіграв доленосну роль. Дністер перестав бути прикордонною річкою і геополітичним пограниччям ворогуючих імперій, а турецькі фортеці на правому його березі та Буджацька орда більше не загрожували мирним жителям. Придністров'я залишилося у глибокому російському тилу, і тут у людей з'явилися нові можливості для спокійного життя і творчої праці. З 1812 р. на землях Бессарабії та Придністров'я стала формуватися молдавська нація. Частина молдаван, які залишилися за Прутом, увійшла в утворену в 1859 р. Румунську державу, стали частиною румунської нації.

Міста й містечка Придністров'я

У період Середньовіччя міста на Дністрі розташовувалися здебільшого на його правому березі біля існуючих з давніх часів або побудованих турками фортецях – Хотин, Сороки, Бендери, Аккерман. На лівому березі Дністра також розташовувався ряд фортець. Такі укріплення були в Рашкові, Ягорлику, Рибниці та Маяках (фортеця Татархазан), а також в Овідіополі, Бакоті, Ушиці. Але всі вони були знищені задовго до Ясського мирного договору і до XVIII ст. не збереглися. Коли Дністер став кордоном між Російською та Османською імперіями, Катерина II у спеціальному розпорядженні від 17 червня 1792 р. веліла ремонтувати і будувати нові фортеці на лівому березі Дністра від річки Ягорлик до Чорного моря і далі чорноморським узбережжям.

Закладення Тираспольської фортеці відбулося восени 1792 р. за проектом інженера Франца де Волана. У документах вона значилася як «Головна Дністровська біля гирла р. Ботна» фортеця. Це була першокласна на ті часи цитадель, яка надійно захищала від будь-якої можливої агресії обширний регіон і його мирних жителів. Після приєднання Бессарабії до Росії в 1812 р. і перенесення російсько-турецького кордону на Прут Дністер перестав бути гарячим пограниччям між двома ворожими державами. Тираспольська фортеця, як і Бендерська, та й усі інші фортеці на берегах Дністра втрачають своє військове значення. У 1835 р. Тираспольська фортеця була ліквідована і на її місці почали зводити міські будівлі. Придністров'я, втративши свій прикордонний статус, стало «глибинкою» російської території та на ціле століття втратило своє військове і геополітичне значення.

З 90-х рр. XVIII століття у Придністров'ї засновується безліч нових населених пунктів, відбудовуються і розширюються старі. У XIX ст. в регіоні було три міста – Тирасполь, Дубоссари, Григоріополь і три торгово-ремісничих поселення, містечка – Кам'янка, Рибниця та Ягорлик. Водночас ряд великих колись поселень Рашків, Ягорлик, Дмитрашків (на схід від с. Хрустова) з різних економічних причин перейшли в розряд сіл.

Тирасполь

До моменту спорудження фортеці в 1795 р. у Тирасполі чисельність жителів досягала 2440 чоловік, головним чином, козаків, російських військових, суклейських селян, переселенців із с. Паркани, а також вихідців із правого берега Дністра, України. Упродовж XIX ст., незважаючи на ряд негативних причин (тривалі посухи, епідемії, епізоотії, стихійні лиха), населення міста виросло у 13 разів і досягло на початок XX ст. 32 тис. чоловік. Із них росіяни становили 47 %, євреї – 27 %, українці та молдавани – по 11 %, поляки – 3 % городян.

У XIX ст. за 100 років свого розвитку Тирасполь став найважливішим осередком промислово-ремісничого виробництва і торгівлі у Придністров'ї, а будівництво залізниці та покращення судноплавних умов по Дністру, поява телеграфного і телефонного зв'язку, запуск моста і поромних переправ перетворили Тирасполь і в незамінний транспортний вузол, і в центр зв'язку в регіоні. До кінця цього століття він став важливим осередком освіти і культури, великим центром адміністративного й економічного життя Придністров'я.

Бендери

Близькість Тирасполя і Бендер, їхні міцні господарсько-економічні та соціально-культурні зв'язки створюють у XIX ст. єдину ринкову зону двох великих міст Придністров'я. Звільнення Бессарабії та залучення її до складу Російської імперії призвели до швидкого зростання міського населення краю, зокрема і Бендер. Побудоване на рівнині понад Дністром поблизу фортеці місто нараховувало в 1814 р. 1,8 тис. жителів, у 1819 р. – 5 тис., у середині XIX ст. – 20 тис. чоловік. Наприкінці XIX ст. чисельність городян досягла 32 тис., а на початку Першої світової війни в Бендерах проживало майже 40 тис. жителів. За сторіччя перебування у складі Росії кількість городян у Бендерах виросла у три десятки разів.

Таке бурхливе зростання населення було викликане тим, що в Бессарабії після її приєднання до Росії уряд не вводив кріпацтва і туди, зокрема і в Бендери, ринув потік втікачів-кріпаків. Крім того, місто залишалося важливим торгово-ремісничим і транспортним центром краю, де вели торгівлю купці з різних регіонів Росії, Молдавського князівства, інших країн.

Свій інтернаціональний вигляд, що склався ще на початку XIX ст., населення міста зберегло і надалі. Наприкінці XIX ст. серед городян росіяни становили 35 %, євреї – 34 %, українці – 17 %, молдавани – 8 %, поляки – 3 %, болгари – близько 1 % населення. Бендери являли собою типове бессарабське російсько-єврейське містечко зі складною поліетнічною структурою населення, в якій більше половини становили православні слов'яни і молдавани.

Бессарабська область (а потім – губернія) входила в ті часи у так звану смугу єврейської осілості, де євреям було заборонено селитися в сільській місцевості,

купувати або орендувати землю. Тому вони були штучно скупчені в містах і містечках. Така ж ситуація була і в Лівобережному Придністров'ї, його містах і містечках. Хоча м. Бендери територіально входило в Бессарабію та адміністративно підпорядковувалося Кишиневу, його господарсько-економічні та соціально-культурні відносини тісніше і природніше були пов'язані з Тирасполем і районами, які тяжіли до нього, ніж із Кишиневом та іншими бессарабськими центрами.

Дубоссари

Одним із найбільш давніх поселень Придністров'я, час заснування якого викликає поки багато суперечок і недостатньо з'ясований, є Дубоссари. Це молдавсько-українське поселення розташувалося поблизу турецької земляної фортеці, сліди якої стерлися ще у глибині століть. У татарські часи в цих місцях була резиденція намісника кримського хана у Придністров'ї, тому тут процвітала торгівля продуктами, товарами і навіть людьми. Селище не раз розгромляли, а то і повністю знищували в епоху російсько-турецьких воєн XVIII ст. Але після Ясського мирного договору почалося відродження і розвиток Дубоссар як придністровського міста.

У 1792 р. містечко налічувало 440 «обивательських будинків», в яких проживали 2 тис. 45 чоловік. У середині XIX ст. дубоссарців налічувалося вже 6 тис., наприкінці XIX ст. – 11 тис., а перед Першою світовою війною – 15 тис. чоловік. За сторіччя кількість будинків збільшилася у шість разів і населення приблизно так само. Проте місто залишалося позаштатним, тобто таким, яке не має свого повіту. Жителі здебільшого займалися сільським господарством, особливо садівництвом, виноградарством, городництвом.

Велику роль у перші десятиліття XIX ст. відігравало місто в ролі важливого прикордонного поста. Тут розташовувалася одна із двох головних митниць на Дністрі з великою карантинною ділянкою, яка зберігалася до середини XIX ст. Митний пункт у Дубоссарах існував упродовж майже чотирьох десятиліть.

За етнічним складом жителів Дубоссари не дуже відрізнялися від інших придністровських міст і містечок. Наприкінці XIX ст. близько 45 % населення становили євреї, 28 % – молдавани, 24 % – українці, приблизно 3 % – росіяни (здебільшого – старообрядці). У першій половині XIX ст. тут проживало багато греків, але потім усі вони перебралися до Одеси.

Григоріополь

Майже одночасно з Тирасполем було засноване м. Григоріополь як вірменська колонія. Задумано було побудувати торгово-ремісниче і землеробське містечко для вірменів, які приходили сюди з різних місць, зайнятих турками. Місту було виділено понад 30 тис. десятин земельного фонду, воно було забезпечене водою хорошої якості. Через Григоріополь проходила важлива транзитна дорога, неподалік була

пристань, паром, митниця, карантин. Господарською та комерційною діяльністю займалися всі городяни, превалювали зовнішньоторговельні операції.

За три роки після свого заснування чисельність жителів у Григоріополі досягла 3 тис. 600 чоловік, в середині століття – 5 тис. 100, і на початок XX ст. – понад 10 тис. чоловік. Спочатку більшість становили вірмени – в 1799 р. тут проживали 2400 вірменів, 1100 молдаван і трохи більше сотні українців. Але поступово чисельність вірменів у місті знижувалася – вони їхали в інші місця імперії в пошуках більш широкого поля для застосування своїх комерційних здібностей і розширення торгово-підприємницької діяльності. Одночасно в місті росла чисельність молдаван, євреїв, українців і росіян. У 20-х рр. XIX ст. кількість вірменів у складі городян скоротилася до половини (51 %), тоді як молдавани становили близько третини (30,5 %), росіяни й українці – 14 %. Наприкінці XIX ст. чисельність вірменів була 5,3 %, в той час як питома вага молдаван досягла 46 %, росіян – 24 %, євреїв – 11 %, українців – 10 % жителів. У XIX ст. Григоріополь, незважаючи на постійне зростання населення, перетворився в безповітове позаштатне містечко зі слабо вираженим торгово-ремісничим забарвленням, виступаючи, головним чином, у ролі невеликого аграрного містечка.

Кам'янка

Це поселення набуло статусу містечка ще за польської влади Речі Посполитої на початку XVIII ст. Найбільшу популярність Кам'янці приніс її власник – прославлений генерал і полководець Вітчизняної війни 1812 р. П.Х. Вітгенштейн. За його часів Кам'янка була перетворена у зразковий подільський маєток, стала одним із найбільш відомих торгово-промислових поселень у середньому Придністров'ї.

На початку XIX ст. містечко було малолюдним. У ньому налічувалося 127 дворів, а в середині століття вже 388 дворів і 2760 жителів. Представники родини Вітгенштейнів розгорнули тут інтенсивне сільськогосподарське виробництво – виноградарство і виноробство, заводське конярство, тонкорунне вівчарство. У 40-х рр. господарі маєтку скасували панщину і перейшли на вільнонайману працю, що привабило в Кам'янку багатьох жителів України і Бессарабії. Тут були побудовані кілька прибуткових промислових підприємств – виноробний, винокурний і пивоварний заводи, а також три великі млини. Але гордістю Кам'янки став курорт, відкритий у 70-х рр. XIX ст., який прославив Кам'янку на всю Росію та за її межами.

Рашків

У середні віки поблизу польської фортеці Каравул сформувався форштадт, що став досить жвавим містечком на приватновласницькій землі – Рашків. Наприкінці XVIII століття в ньому проживало понад 200 українських і російських сімей, понад 100 – молдавських, близько 70 – єврейських, близько 40 – польських. Їхніми сусідами

були грецькі, вірменські та німецькі сім'ї, кількість яких досягала 338. Рашків у XIX ст. був досить жвавим торговим центром, де діяли щорічні базари і кілька великих ярмарків на рік. На них з'їжджалися купці з міст і сіл Придністров'я, Бессарабії, Молдавського князівства, України. У містечку перетиналися сухопутні та водні транзитні шляхи. На рашківську пристань прибувало багато плотів з лісом і будматеріалами, які звідси вивозилися в південні безлісні території. Однак із розвитком Тирасполя і Бендер економічне значення Рашкова почало зменшуватися, і містечко, що знаходилося на віддалі від залізниць, втрачало своє торгово-ремісниче значення, поступово перетворюючись на звичайне село.

Рибниця

Це невелике містечко було відоме з часів середньовіччя і його не раз повністю розоряли в період бурхливих подій XVI-XVIII ст. Останній власник Рибниці князь А. Любомирський продав її російській скарбниці, а потім містечко перейшло у власність поміщика Л. Кожуховського. На момент приєднання до Росії в 1793 р. у Рибниці налічувалося 74 двори (38 – молдавських, 21 – український, 9 – єврейських, 6 – польських), а через півтора десятиліття тут вже було понад 200 дворів. Наприкінці XIX століття у зв'язку із залізничним будівництвом економічна роль містечка зростає, оскільки воно безпосередньо виявилося пов'язаним з південно-західною залізницею. У Рибниці відкрився цукровий завод, розширилися бурякові плантації, містечко стало привабливим місцем для найманих робітників, здебільшого з України та Росії. Розвиток економіки створював сприятливі умови для перетворення цього містечка в місто.

Ягорлик

Поселення знаходилося на річці Ягорлик біля кордону Кримського ханства та Речі Посполитої. У Середні віки селище вважалося містом. Воно належало сімейству магнатів Любомирських і крім козачого гарнізону, який тут розташовувався, в містечку жили молдавани, євреї, українці та болгари. У 1768 р. містечко було повністю розорене і спалене. Через кілька років власник дозволив оселитися на попелищі вихідцям з Молдавського князівства, «людям із Волощини». Однак міських міщан було занадто мало не тільки для міста, а й для містечка. У 1802 р. у Ягорлику налічувалося 34 двори (15 – єврейських, 18 – державних селян і 1 – польського шляхтича). Кожні два тижні в містечку збиралися базари. Але через близькість Дубоссар, Рибниці та Григоріополя торгове значення містечка поступово падало. Будучи колись містом, Ягорлик став містечком, потім – селом, і, нарешті, зовсім припинив існування.

Розвиток ремесла і промислів

Промислове виробництво у Придністров'ї після його приєднання до Росії розвивалося слабо. По-перше, в період середньовіччя ремесло у придністровській

частині Речі Посполитої не мало жодних шансів для свого розширення і нормального існування через постійні війни, грабіжницькі набіги і кровопролитні конфлікти. У південній частині Придністров'я ремесла не було зовсім, як і постійного населення. По-друге, територія завжди була вкрай бідна на корисні копалини для їхнього промислового видобутку і розробки. До того ж, відсутня була не тільки сировина, але і джерела для отримання енергії (вугілля, торф, ліс, нафта). По-третє, населення, яке заселяло Придністровські землі з кінця XVIII ст., було у своїй переважній більшості козацько-селянським, не охочим до занять ремісничим виробництвом і погано з ним знайомим.

Тому в регіоні промислове виробництво зароджувалося практично з нуля і носило в першій половині XIX ст. домашній, кустарно-ремісничий характер. Проте саме життя вимагало промислових товарів, ввозити які здалеку було невигідно. Дрібні підприємства, у яких працівник був власником знарядь виробництва і які не були придатком земельної власності, поступово з'являлися і в Придністров'ї. У середині XIX століття в Тираспольському повіті налічувалося приблизно 1100 ремісників, зокрема в Тирасполі та Дубоссарах по 268, а в Григоріополі – 176 чоловік. У придністровських селищах Балтського і Ольгопільського повітів було 965 ремісників. Серед сільського населення питома вага ремісників становила 2 % від усіх жителів сіл і була представлена професіями бондаря, теслі, кравця, шевця, коваля.

У містах і містечках згодом відкривалися і невеликі заводики, які здебільшого обробляли сільськогосподарську продукцію та продукти тваринництва. У Кам'янці на виноробному підприємстві князя П. Вітгенштейна були зайняті 20 робочих, а на свічковому заводі – троє робітників. У Тирасполі, Дубоссарах і Григоріополі в середині XIX ст. починають функціонувати заводи з обробки шкір. У селах Строїнці, Хрустова, Загнітків, Ягорлик і Круті діяли п'ять винокурних заводів, які виробляли спирт. Усі ці заклади були дрібними і не відіграли великої ролі в економічному розвитку Придністров'я, промисловість якого перебувала в зародковому стані в дореформений час.

Особливості землеволодіння та землекористування

Власність на землю у Придністров'ї після його приєднання до Росії носила, як і у всій країні, становий характер. У північній зоні переважним було помісне землеволодіння, а на півдні – казенний фонд землі сусідив з угіддями у груповій чи індивідуальній власності. Вотчинне землеволодіння в Ольгопільському і Балтському повітах було поширене ще з часів магнатсько-шляхетського панування. Тут навіть зберігся такий пережиток середньовіччя, як власність дворян на міста і містечка. У Рибниці, Попенках, Цибулівці вотчини були поділені між кількома власниками. У Хрустовій, Грушці, Кам'янці оформилася споріднена, фамільна земельна власність. Тут великим землевласникам Тутомліним належали землі із селами Рашків, Вадул-Туркулуй,

Строїнці, Білочі, а сімейство Вітгенштейнів придбали у своє володіння, крім Кам'янки, Дмитрашківку й інші села. Політика уряду була спрямована на закріплення економічних і соціальних привілеїв великого землеволодіння помісного дворянства.

На півдні Придністров'я склалася інша ситуація, оскільки тут в татарські часи не було маєтків родових дворян. Тому уряд став щедро дарувати ці «пустопорожні» ділянки землі дворянам за їхні заслуги перед державою, а також іноземним колоністам. У їхні руки віддавали навіть землі селянських общин і козаків, тільки би поміщики переселяли на них своїх кріпосних селян. Нові власники, юридично оформляючи свої права на земельні угіддя, нерідко вступали в конфлікт із хліборобами, які уже заселилися на них, і уряд був змушений втягуватися в подібні конфлікти.

Так сталося з рішенням про переселення Чорноморського війська на Кубань, коли землі козаків, які оселилися у Придністров'ї, стали захоплювати поміщики, а заступника і захисника козацтва, князя Г.О. Потьомкіна, вже не було в живих. Не бажаючи зачепити інтереси дворян, уряд зміцнював їхні становища лідерів у землеволодінні Тираспольського повіту. Лише безпосередньо придністровська смуга була виділена селянам і колоністам. Після передислокації чорноморців на Кубань ця частина землі залишалася в розпорядженні держави і надавалася переселенцям.

Розвиток сільського господарства

Перші переселенці у Придністров'ї, що з'явилися тут після звільнення цих земель, використовували отримані угіддя здебільшого для тваринництва. Через кілька десятиліть, наприкінці 20-х рр. XIX століття, в сільському господарстві Придністров'я остаточно затверджується зерновий напрямок, а у безпосередній близькості до Дністра – інтенсивне землеробство, виноградарство, садівництво, городництво, тютюнництво.

Найбільшого поширення у Придністров'ї отримала перелогова система, за якої земля оброблялася від 2 до 4 років поспіль, потім залишалася в переліг на невизначений час, щоб ділянка вкрилася бур'янами, які, згниваючи, повертали ґрунту родючість. Цей переліг використовувався і як випас для худоби. Для багатьох селян така система була новою і незвичною.

Усі ці труднощі селяни успішно долали і поступово зернові стали основою їхньої продовольчої діяльності. За такої умови перше місце займала пшениця – під її посіви відводилося 75-80 % угідь, услід йшли кукурудза, ячмінь, овес та інші культури. Поміщики на своїх землях сіяли, головним чином, дорогі сорти пшениці (чирку, арнаутку і сандомірку), які користувалися стійким попитом на внутрішньому та зовнішньому ринку. Для селян же головним хлібом у їхньому повсякденному житті була кукурудза як у південній, так і в північній зоні Придністров'я.

Найбільш прибутковими галузями сільського господарства Придністров'я були виноградарство, садівництво, городництво, тютюнництво, вирощування олійних

культур. Одночасно з ними формувалися відповідні галузі харчової та обробної промисловості: виноробство, виноградно-фруктове винокуріння, фруктосушіння, тютюново-цигаркове й олійницьке виробництва. Об’єднання землеробства із промисловою переробкою продуктів сільського господарства було однією з важливих ознак капіталістичного прогресу економіки краю.

Найвідомішим придністровським центром з раціональної організації виноградарства і виноробства була Кам’янка завдяки її освіченим власникам – сімейству Вітгенштейн. У 20-х рр. XIX ст. вони завезли із Західної Європи у свій маєток кращі й дорогі рейнські та бургундські сорти винограду, які були посаджені на спеціально влаштованих терасах, що зберігали прохолодними ночами тепло сонця. На науковій основі та спираючись на багатий практичний досвід, у цьому господарстві працювали кращі фахівці, які вирощували свіжий виноград і виготовляли вина високої якості. Ці вина не мали конкуренції ні в Бессарабії, ні на ринках Одеси й Аккерману. Жителі Рашкова, Строїнців, Хрустової, Подоймиці й інших сіл їздили в Кам’янку вчитися мистецтву виноробства і купувати живці європейських сортів винограду. Однак виробництво вимагало великих капіталовкладень і було під силу тільки дуже заможним людям.

Проте Кам’янка, Строїнці, Рашків, Хрустова і Подойма постачали в Одесу і Кам’янець-Подільський десятки тисяч відер вина, сотні тонн винограду. У казенних селищах Тираспольського повіту в 40-х рр. XIX ст. налічувалося 1800 виноградників, у яких вироблялося 135 тис. відер вина. Але в тодішніх умовах збут продукції виноградарства був обплутаний різними обмеженнями. Скупники, крамарі, шинкарі, лихварі змушували селян збувати свій товар за безцінь, наживаючись на цьому добряче. Для бідних селянських господарств виноградарство і виноробство не були прибутковою справою.

Не меншого, а мабуть, і більшого поширення, ніж виноградарство, одержало у Придністров’ї садівництво. Селяни розводили і вирощували яблука, сливи, абрикоси, груші й інші фрукти. Улітку їх сушили і продавали взимку у вигляді сухофруктів у Одесі, Херсоні, Миколаєві та інших містах України. У 40-і рр. XIX століття в селах Тираспольського округу за сезон збиралося від 18 до 25 тис. пудів фруктів. У с. Жура, де було розвинене комерційне плодівництво, сухофрукти коштували всього 2 крб. сріблом за пуд, а селянин отримував за свою працю кілька десятків карбованців. Місцевий поміщик, який вивозив чорнослив у Одесу, мав бариші в кілька тисяч карбованців.

У деяких придністровських селах товарного характеру набувало городництво і баштанництво. У прибережних до Дністра селах – Грушка, Подоймиця, Северинівка, Окниця та інших – селяни на своїх ділянках у 2–5 десятин розбивали «капусники», а потім реалізовували свою продукцію в Тирасполі, Одесі та навіть Києві. Своїм баштанництвом, на думку сучасників, відрізнялися села Моловата і Плоске, де вирощували «кращі у всьому степу» кавуни.

У XIX ст. досить прибутковим сільськогосподарським виробництвом був обробіток тютюну. Головним районом його вирощування було місто Дубоссари і його околиці – села Моловата, Кочієри, Лунга, Кошниця, Перерите, Гояни, Коржеве й ін. Турецькі та грецькі сорти хорошої якості навіть продавалися під узагальненою назвою «дубоссарський тютюн». Великі плантації були також в Кам'янці, Грушці, Окниці, Хрустовій, Подоймі та Подоймиці. Невеликі ділянки засівали селяни також у Цибулівці, Гармацькому, Ягорлику і Журі.

Важливою галуззю сільськогосподарського виробництва у Придністров'ї в XIX ст. залишалося тваринництво. Пов'язане це було і з тим, що за відсутності техніки землеробство без тяглової сили не могло існувати ні в поміщицьких господарствах, ні в селянських. Вирощували велику рогату худобу як у господарських цілях, так і в товарних. Але племінне розведення породистих тварин було під силу лише великим поміщицьким латифундіям, а в малопотужних селянських господарствах за поганих умов утримання худоба вироджувалася і зникала.

Придністров'я в системі всеросійського ринку

Сільське господарство Придністров'я в першій половині XIX ст. розвивалося в умовах кризи не тільки кріпацтва, але й усієї феодальної системи Російської імперії. У таких умовах відбувалася трансформація існуючої системи в південній і північній зоні Придністров'я. На півдні – в Тираспольському повіті – це була переважно система феодально-державних, а на півночі – в Балтському і Ольгопільському повітах – феодально-кріпосницьких відносин.

Проте Росія як могутня держава, що йде шляхом історичного прогресу, зуміла забезпечити значні зрушення в соціальному й економічному ладі Придністров'я. У сільському господарстві регіону оновилася землеробська техніка й інвентар, зернове виробництво отримало орієнтацію на ринковий попит, розвивалися інтенсивні галузі сільського господарства, зокрема виноградарство, садівництво, тютюнництво та ін. Ринковою кон'юнктурою став визначатися розвиток тваринництва. Ці помітні зміни упродовж декількох десятиліть кінця XVIII – початку XX ст. були здійснені завдяки входженню Придністров'я в загальноросійську економічну систему, загальноросійський ринок.

Місце Придністров'я у всеросійському ринку визначалося здебільшого аграрною спеціалізацією економіки краю. Уже в 40–50-і рр. XIX ст. Придністров'я перетворюється в одного з головних постачальників товарного хліба на одеський ринок. Близькість до Дністра цього найбільшого зовнішньоторговельного порту і комерційного центру Росії стимулювала розвиток товарообігу у краї. Торговий капітал Одеси відіграв істотну роль у процесі залучення Придністров'я у всеросійський ринок. Наявність такої великої торговельної магістралі як Дністер полегшувала і спрощувала цей процес. У середині століття Дністром в Бендери, Тирасполь, Маяки й інші пристані тільки одного зерна щорічно сплавлялося до 900 тис. чвертей. Кам'янка, Рибниця, Рашків, Балта,

Дубоссари, Григоріополь, Тирасполь, Бендери, Маяки, Овідіополь стали найважливішими торговельними центрами, зв’язували Придністров’я з Україною, Росією, Австрією, Польщею, а через чорноморські порти, головним чином через Одесу, – і з країнами Західної Європи, зі світовим капіталістичним ринком, який тоді формувався.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– Татарська пустеля
– Дике поле
– соціокультурна спільність
– колоністи

1. Які особливості визначали характер управління Придністров’ям у складі Росії? Назвіть губернії, куди були залучені Верхня і Нижня частини Придністров’я.
2. Перелічіть особливості колонізації Придністров’я наприкінці XVIII – на початку XIX ст.
3. Порівняйте конфесійний склад населення Придністров’я в середньовічний період і в XIX ст. З чим були пов’язані зміни, що відбулися?
4. Складіть порівняльну діаграму «Етнічний склад населення Придністров’я в середині XIX ст. і наприкінці XIX – на початку XX ст.».
5. Як умови Бухарестського мирного договору вплинули на геополітичне положення Тирасполя?
6. Назвіть причини слабкого промислового розвитку Придністров’я. У чому полягали особливості становлення промисловості в дореформений період?
7. Розкажіть про форми землеволодіння у Придністров’ї. Які з них застосовувалися тільки в цьому краї?
8. Заповніть таблицю «Міста й містечка Придністров’я»:

Характерні ознаки	Населений пункт							
	Тирасполь	Бендери	Дубоссари	Григоріополь	Кам’янка	Рашків	Рибниця	Ягорлик
Рік заснування (залучення до складу Росії)								
Кількість населення: у середині XIX ст. наприкінці XIX ст.								
Національний склад населення								

Основні заняття жителів								
Місце і роль у народогосподарському розвитку								

9. Яка система землекористування набула поширення у Придністров'ї в XIX ст.? Перелічіть сільськогосподарські культури, що вирощували у краї.

10. Як змінилося господарське життя Придністров'я після залучення його в загальноросійський ринок?

§ 28. «ЕПОХА ВЕЛИКИХ РЕФОРМ» ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В ПРИДНІСТРОВ'Ї У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Необхідність реформ і модернізації

Увесь хід економічного, соціального, політичного та культурного розвитку країни в першій половині XIX ст. вимагав проведення цілого комплексу реформ для модернізації Російської імперії. Капіталістичні відносини, які затверджувалися, перебували у глибокому конфлікті з панівним феодальним ладом і архаїчними інститутами суспільства. Після поразки у Кримській війні та в умовах антикріпосницького руху селян, який розгортався, це стало зрозумілим і правлячим колам Росії. У короткі терміни необхідно було подолати відставання від великих європейських держав, які пішли далеко вперед у буржуазному розвитку.

Придністров'я як частина Російської імперії мало міцні економічні зв'язки по Дністру і Чорному морю зі світовим капіталістичним ринком, тому відчувало необхідність у широких перетвореннях соціально-економічного характеру. І насамперед, інтереси вільного розвитку капіталістичної економіки вимагали скасування кріпацтва і звільнення селян від особистої залежності та підпорядкованості поміщикам. Незважаючи на запеклий опір дворян-кріпосників, 19 лютого 1861 р. імператор Олександр II (1855–1881) підписав маніфест про скасування кріпосного права в Росії.

Селянська реформа в Лівобережному Придністров'ї

«Положення від 19 лютого 1861 р.» було відразу ж поширене на всі губернії Новоросії (крім Бессарабської області), зокрема і на Придністров'я, що входило до складу Подільської та Херсонської губерній. У Тираспольському повіті під її дію підпадало 158 сільських товариств, які охоплювали близько 11 тис. кріпаків (їх називали в ті часи «ревізькими душами»). Із цієї кількості 465 ревізьких душ отримали волю від своїх власників ще до реформи, 2012 – були дворовими (тобто не займалися сільським господарством, а обслуговували поміщика у ролі слуг, кухарів, фурманів, двірників тощо) і не могли претендувати на отримання свого земельного наділу, 653 – відмовилися від наділу самі та 8208 чоловік могли претендувати на отримання наділу.

Згідно із законом, прийнятим у Петербурзі, розмір земельного наділу міг коливатися від 3 до 7 десятин. Тираспольський повіт розділили за розміром наділу на дві зони – північну (по 4 десятини на ревізьку душу) і південну (по 5 десятин). Фактично ж селянський наділ по повіту склав 3,3 десятини на душу, тобто значно менше встановлених чиновниками норм. Водночас землю отримали лише 75 % селян, що вийшли із кріпосної неволі, а приблизно п'ятій частині з них дісталися жебрацькі земельні наділи в 1–2 десятини, які не давали змогу прогодувати сім'ю. До того ж селянська реформа передбачала дворічний термін, упродовж якого колишні кріпаки були зобов'язані відпрацьовувати старі феодальні повинності на користь поміщиків.

Ці обставини ускладнювали або навіть зовсім позбавляли значну частину селян можливості завести самостійне господарство. Селяни штучно прив'язувалися до землевласників, але тепер уже не кріпацькою залежністю, а економічними ланцюгами. Селяни були пограбовані, тому що середня ринкова ціна десятини землі у Придністров'ї коливалася від 15 до 18 крб., а викупна ціна (тобто гроші, які селяни повинні були заплатити за цю десятину) була встановлена у 33 крб. сріблом. Приблизно в такому же становищі перебували і придністровські селяни Подільської губернії.

Царанська реформа в Бессарабії

Селянська реформа на правому березі Дністра мала свої особливості. Після приєднання до Росії в 1812 р. Пруто-Дністровського межиріччя тут було заборонено законом поневолювати селян і робити їх кріпаками. Тому основна маса селян (царан) Бессарабії користувалися особистою свободою. Кріпосного населення до 1861 р. тут налічувалося не більше 12 тис. чоловік – дворових людей, циган, поміщицьких слуг, завезених сюди з Росії. Землеробством з них займалися близько 100 чоловік. Усі колишні кріпаки відпускалися на волю без землі, приписувалися до місцевих царанських товариств на землі поміщика без права переходу до іншого поміщика упродовж двох років.

Стосовно основної категорії бессарабських селян – царан – був розроблений спеціальний закон «Положення про поземельний устрій царан», який імператор Олександр II підписав 14 липня 1868 р. За цим положенням уся земля, яка належала поміщикам до реформ, визнавалася їхньою власністю. У свою чергу землевласники були зобов'язані надати за викуп на певних умовах ділянки землі всім царанам, які проживали на поміщицьких і монастирських землях. Але на відміну від селянської реформи 1861 р., де земля передавалася селянській общині та всі викупні платежі виплачувалися колективно, а селяни не могли її залишати за своїм бажанням, царани Бессарабії отримували землю в породинно-спадкове користування. Вони могли продавати свої наділи заможнішим односельцям або поміщикам, могли передавати у спадок, відмовитися від наділу, перейти на інші землі. Ці, більш вільні, умови

наділення царан землею сприяли прискореному впровадженню капіталістичних відносин у сільське господарство Бессарабії.

Розміри селянських наділів у Пруто-Дністровському межиріччі також відрізнялися на краще від наділів у Росії та лівобережжя Дністра: у Хотинському повіті – 8,5 десятин на сім'ю, незалежно від кількості членів сім'ї; в Бєльцькому й Оргіївському – 9,5, в Бендерському – до 11,5, в Аккерманському повіті – до 13,5 десятин землі. Чотири п'ятих вартості землі російський уряд виплатив поміщикам, а селянам надав кредит терміном на 49 років. У Бессарабії буржуазний характер реформи проявився більш виразно. Але і тут, як і по всій Росії, селянська реформа проводилася в інтересах поміщиків і не могла задовольнити насущні інтереси селян.

Земська і міська реформи

Великі надії у плані пожвавлення економіки та впорядкування місцевого самоврядування уряд поклав на земську і міську реформи. «Положення від 1 січня 1864 р.» вводило в Росії земські установи, які повинні були удосконалити систему господарського управління в губерніях і повітах, розширити права та зміцнити позиції місцевих землевласників і дворян. Членів цих установ вибирали із представників свого стану.

Незважаючи на становий консервативний склад, земські установи дбали про підйом економіки та культури у глибоких провінціях. Вони створювали ощадно-позичкові товариства, сприяли поширенню в народі сільськогосподарських знань і нових технологій, турбувалися про покращення судноплавства Дністром, сприяли розвитку просвіти, народної освіти, медичного обслуговування. Але основний напрямок діяльності земств полягав у покращенні економічного стану поміщицьких господарств і підвищенні їхньої прибутковості на шляхах капіталістичного розвитку.

Земська реформа у Придністров'ї спочатку торкнулася лише Тираспольського повіту. На території Ольгопільського і Балтського повітів таке управління було введене лише незадовго до початку Першої світової війни. У Тираспольському повіті земські діячі поводилися досить активно, вони стежили за ремонтом і станом доріг та переправ, утримували агрономів, лікарів, фахівців із сільськогосподарської техніки, ветеринарів, учителів.

Якщо в сільській місцевості турбота про місцевий добробут покладалася на земства, то в містах аналогічні функції виконували міські думи. Вони були введені згідно з законом від 16 червня 1870 р., який став називатися «міською реформою». Члени міських дум і міських управ обиралися раз на чотири роки, але не всіма городянами на рівній і демократичній основі, а по куріях – згідно з розмірами свого стану та сплачуваних податків і зборів. Жінки і молодь до 25 років у виборах не брали участь. Тому думи стали фактично представницькими органами не всіх городян, а лише найбагатшої та заможної їхньої частини – купців, домовласників, банкірів і фабрикантів, а також чиновництва й адміністрації.

Міські думи та їхні виконавчі органи – міські управи на чолі з головою – в 1871 р. вводяться в Тирасполі, Дубоссарах, Григоріополі, а також у Бендерах і інших бессарабських містах. Метою цієї реформи було залучення міської буржуазії до управління містами і втягнення її в господарський розвиток. Через слабість буржуазного класу купці та промисловці в думах виявлялися в меншості, а більшість становили дворяни і бюрократія.

Судова реформа

У ряду «великих» буржуазних реформ 60-х рр. XIX ст. найбільш глибокою і послідовною стала реформа судової системи в Росії загалом і на місцях зокрема. До її проведення, тобто до 1869 р., країна фактично існувала на феодально-правових підставах, які абсолютно не відповідали потребам капіталістичної модернізації соціально-економічного розвитку суспільства.

29 квітня 1869 р. Державна рада Російської імперії ухвалює рішення про введення в Бессарабії загальноросійської судової системи. Такий захід назавжди скасував у регіоні феодальний суд: його замінили судом буржуазним, заснованим здебільшого на дотриманні прав і свобод особистості. У Придністров'ї, як і всюди в Росії, вводилися всестанові суди, гласність судочинства, адвокатура й інститут присяжних засідателів. Засідателів обирали з місцевих жителів, які, не будучи професійними юристами, могли виносити вердикт про винність чи невинність людини, спираючись на здоровий глузд, почуття справедливості та свій життєвий досвід.

Першою судовою інстанцією для Придністровського краю був окружний суд, відкритий у грудні 1869 р. Другою інстанцією стала Одеська судова палата. Незначні справи розглядалися мировими суддями, яких обирали на земських зборах терміном на три роки. Судові розгляди набували змагального характеру, за якого сторона обвинувачення і сторона захисту мали рівні права. Судді ставали незалежними від чиновників державного апарату і місцевої влади.

Військова реформа

До перетворення російської армії комплектування її здійснювалося через систему рекрутських наборів, коли «податковий» селянський стан і низи міського міщанства повинні були щорічно надавати з однієї тисячі населення від 4 до 6 осіб призовного віку для довічної служби в сухопутних військах і на флоті. Жителі Придністров'я виконували цю психологічно важку і принизливу для населення повинність; адже проводжаючи сина в армію, родичі й односельці прощалися з ним практично назавжди, не маючи майже жодних можливостей коли-небудь побачити його знову. Від рекрутської повинності було звільнене лише населення Бессарабії відповідно до пільг, представлених російським урядом жителям області після приєднання її до Росії в 1812 р.

Реформа 1874 р. затвердила новий порядок виконання військової повинності, організації та забезпечення збройних сил. Територія країни була розділена на 10 округів, а Придністров'я водночас увійшло в Одеський військовий округ. В округах встановлювалася регулярна система підготовки військових резервів, за яку в губерніях і повітах відповідали управління військових начальників. Закон вводив всестанову військову службу, обов'язкову для кожного чоловіка незалежно від станів і статків, починаючи з двадцятирічного віку. Термін служби в сухопутних військах досягав шести років, у флоті – семи.

Історичне значення реформ для буржуазного розвитку краю

Селянська (царанська), судова, земська і міська реформи були найбільш важливими, але не єдиними буржуазними перетвореннями 60-х рр. XIX століття. У 1864 р. була здійснена і шкільна реформа, яка об'єднала всілякі початкові школи в один розряд народних училищ. У той же час середні загальноосвітні навчальні заклади були поділені на гімназії та прогімназії. Жодної наступності та зв'язку між цими формами освіти не було. Народні училища стали фінансуватися і контролюватися державою, спеціальними органами управління й інспекції. Ця форма освіти повинна була залучати широкі народні низи до просвіти. Земства та демократична інтелігенція також вступали на шлях просвіти народу. Поряд зі шкільною були проведені фінансова і цензурна реформи.

Усі реформи в комплексі, проведені мирно і без особливих громадських потрясінь і катаклізмів, стали важливою історичною межею на шляху еволюції Росії та її регіонів, включно із Придністров'ям, від феодального ладу до буржуазного. Вони зачіпали в сукупності всі сторони соціально-економічного, правового, політичного, державного та культурного життя країни, стосувалися прямо і безпосередньо буквально всіх її жителів. Історія Придністров'я, як і вся історія Росії XIX ст., з тих пір ділиться на дореформену і пореформену. Всі відмінності, що історично склалися між Південною та Північною зонами Придністров'я, розділеними колись річкою Ягорлик, унаслідок реформ стали стиратися і швидко втратили хоч би яке значення.

Буржуазні по суті реформи здійснювалися феодально-бюрократичним урядом і місцевими чиновниками з постійною оглядкою на думку дворянства, інтереси якого в жодному разі не можна було зачепити. Половинчастість і суперечливість, а головне, – незавершеність «великих реформ» 60-х рр. XIX ст. призвели через кілька десятиліть до буржуазних революцій, соціальних потрясінь і руйнування основ спочатку самодержавної держави, а потім і буржуазних капіталістичних відносин.

Формування капіталістичного ринку у Придністров'ї

Незважаючи на половинчастість реформ, проведених за Олександра II, в Росії швидко формувався капіталістичний ринок, у який був втягнутий і Придністровський регіон. Він входив у Одеську економічну зону.

Затвердження капіталістичних форм організації виробництва і збуту товарів змінило органічну структуру економіки Придністров'я. Періодичну ярмаркову торгівлю витісняла торгівля постійна. Ярмарки, як відлуння відживаючих феодальних форм реалізації продуктів, ставали непотрібними і втратили своє значення. У Дубоссарах і Григоріополі вони були просто закриті, а в Тирасполі й Бендерах знизили активність і товарообіг до мінімуму. Базари перетворилися у сферу дріб'язкової та роздрібної торгівлі, де селяни і ремісники могли збувати свої продукти для задоволення побутових потреб та потреб у харчах і одязі міського населення.

Зі світовим капіталістичним ринком через всеросійський ринок Придністров'я було поєднане за допомоги товарного зернового хліба. Бессарабське та придністровське зерно скуповували великі ринкові монополісти і постачали в одеський порт, звідки морем вивозили в Марсель та інші західноєвропейські торговельні центри. У цій сфері були задіяні величезні капітали, що належали як російським, так і іноземним банкам, торгово-промисловим і транспортним об'єднанням. Їхні власники отримували казкові бариші. Лише самі селяни, які в поті чола свого працювали і виробляли ці товари, забезпечуючи європейські ринки продовольством, жили у крайній бідності, у темряві та безправ'ї.

Розвиток транспортної системи

У другій половині XIX століття у Придністров'ї взаємодіяли, а часто і жорстко конкурували три види транспорту, які в сукупності являли собою досить складну і розгалужену систему – гужовий, водний і залізничний.

Гужовий, тобто створюваний живою силою – кіньми або волами – транспорт пересувався ґрунтовими дорогами, які поділялися за ступенем важливості на три категорії – головні, губернські та місцеві. До першої категорії належав тракт у напрямку від Петербурга до Вітебська, Києва, Брацлава, Балти на Дубоссари і далі по Бессарабії на Дунай до Ізмаїлу. У Дубоссарах ця дорога перетиналася з іншим важливим трактом з Одеси до Кам'янця-Подільського через Тирасполь, Григоріополь, Дубоссари, Ягорлик, Рибницю, Рашків, Кам'янку і Ямпіль. З Кам'янки через Северинівку і Хрустову йшла дорога на Тульчин, Ольгопіль і Вінницю. Іншою найважливішою і старовинною дорогою, яка мала велике значення під час російсько-турецьких воєн XVIII ст., був шлях Бендери-Вознесенськ, який йшов через Паркани, Тирасполь, Суклею. Наприкінці XVIII ст. цю дорогу охороняло Чорноморське козацьке військо – нею рухалися війська і здійснювалося пересування вантажів. Згодом вона втратила своє колишнє значення.

Ці дороги становили широкі смуги у 20 сажнів (близько 43 м) завширшки, які краями заросли травою, що служила пашею обозним тваринам. Вони забезпечували поштовий зв'язок і торговий товарообіг. Ними перевозилися на обозах фрукти й овочі, зерно, шкіри, сало, шерсть, вино й інші товари. За добу обоз проходив 25 верст (близь-

ко 27 км). Місцеві допоміжні дороги пов'язували всі населені пункти між собою і з найважливішими торговельними напрямками: через Бендери і Тирасполь на Одесу і через Дубоссари і Рибницю на Бірзулу та Балту. Гужове доставлення вантажів було дорогим і повністю залежало від примх природи.

У другій половині XIX ст. під час будівництва залізниць гужові транспортні шляхи поступово починають відігравати допоміжну роль як під'їзні траси до залізничних станцій і переправ. Такі дороги вели від придністровських сіл до Бірзули, Балти, Попелюхів, Вапнярки, Кодими, Слободки, Крутих, Любашівки, Воронкового, Рибниці, Бендер, Тирасполя, Роздільної, Кучургану, а також до великих дністровських переправ у Рашкові (у 80-х рр. діяли 18 поромів), Кам'янці (4 порома), Бендерах і Тирасполі.

Найбільшим залізничним вузлом у Придністров'ї була станція Бендери. Від неї одноколійні шляхи вели до Одеси через Тирасполь, в Унгени через Кишинів, а також до дунайського порту Рені. Будівництво залізниць, незважаючи на їхній суттєвий недолік – одноколійність, яка знижувала пропускну здатність вантажоперевезень, сприяло прискоренню розвитку сільськогосподарського виробництва у Придністров'ї та його спеціалізації на торговому землеробстві, ще сильніше пов'язувало край з українським, загальноросійським і світовим капіталістичним ринком.

Найбільш дешевим транспортом для перевезення вантажів був водний – по головній артерії Придністров'я – р. Дністер. У межах Росії ця річка текла на відстані 830 верст і лиману – в 40 верст. Її звивистість, численні мілини, затори із затонулих дерев заважали судноплавству. Після розчищення русла річки з 80-х рр. XIX ст. по Дністру стали ходити досить місткі баржі – плашкоути (з вітрилом), гессенки і судна-підчалки, які вниз за течією пливли самі, а вгору піднімалися пароплавними буксирами. Найбільші баржі водотоннажністю від 16 до 40 тис. пудів буксирувалися пароплавами і вниз і вгору за течією.

Всього на Дністрі розташовувалося 30 річкових пристаней. Із середини XIX ст. основні перевезення вантажів перебували у віданні торгово-транспортної компанії Російського товариства пароплавства і торгівлі, яке, не витримавши конкуренції із залізницею, скоротило свою діяльність, обслуговуючи лише пасажирську лінію Одеса-Аккерман. Однак флотилія відомого одеського купця Баптизманського, яка зайняла її місце і складалася з п'яти пароплавів та 80 барж, конкуренцію витримала і здійснювала перевезення вантажів від Аккермана вгору Дністром до Сорок. Така велика водна магістраль, як Дністер, після її очищення і покращення умов судноплавства зв'язала в тісний вузол ринковими зв'язками найважливіші чорноморські порти півдня Росії з економікою Придністров'я і Бессарабії.

Сільськогосподарський ринок

Основним товаром сільського господарства Придністров'я залишалося зерно, незважаючи на те що з регіону у великих кількостях вивозилися на продаж овочі

та фрукти, м'ясо і м'ясо-молочні продукти, вина, тютюн, шкіри та ін. Товарний хліб надходив на внутрішній ринок, але левова його частка вивозилася на ринки зовнішні. Коливання цін на зерно в Європі й Америці відразу ж відбивалося на економіці Придністров'я і становищі певної частини населення, яке його виробляло, і найчастіше найнегативнішим чином.

Коли на початку 80-х рр. XIX століття в Європу стали надходити великі партії хліба з Америки, Австралії та Азії, надлишок зерна призвів до трикратного зниження цін на пшеницю в Одесі та боляче вдарив не тільки по виробниках зерна, але і по тваринництву, виноградарству, плодівництву й інших галузях економіки Придністров'я. Це була та неминуча економічна і соціальна данина, яку доводилося платити за тісні зв'язки зі світовим капіталістичним ринком. Дохідність зернового господарства стала різко падати, а селяни, дрібні виробники, торговці, сільськогосподарські робітники були приречені на розорення і голод.

Однак прибутковість хліботоргівлі для великого капіталу, експортних і транспортних фірм, банків і торгових домів, які вели свої справи безпосередньо в найважливіших споживчих центрах Західної Європи, анітрохи не знизилася. Водночас експорт сільськогосподарських продуктів не зменшувався, а навіть зріс, хоча тягар економічних труднощів ліг на дрібних виробників на місцях. Залізничні станції, великі торговельні центри і порти на Дністрі – Бендери, Варниця, Тирасполь, Дубоссари, Могилів-Подільський і Маяки – як і раніше відправляли дешеве зерно з голодного Придністров'я в ситу Західну Європу.

Різноманітну товарну продукцію надавали основні галузі Придністров'я – виноградарство і плодівництво, виноробство, тваринництво, тютюнництво, виробництво буряка, обробіток соняшнику й інших олійних культур. Загальні тенденції розвитку аграрного капіталізму дедалі більше залучали ці галузі в ринкові відносини. Тирасполь, Рибниця, Дубоссари, Рашків, Бендери, Кам'янка стають найбільшими в регіоні центрами збуту вина, слив, яблук, груш, горіхів та інших плодів. В одній тільки Кам'янці у 80-і роки обсяг продаваних фруктів і овочів перевищував 1,5 млн пудів. Наприкінці XIX ст. з Бендер, Тирасполя і Варниці на російські ринки – в Москву, Петербург, Київ, Варшаву, Харків, Брест та інші міста імперії – вивозилося близько 650 тис. пудів сухофруктів. На відміну від зернового хліба продукція названих галузей надходила на внутрішній всеросійський ринок, а не на зовнішній, закордонний.

У придністровських селах дрібні виробники-селяни змушені були за вкрай заниженими цінами продавати плоди зі своїх дерев і виноградних садів, поки вони ще не дозріли, до збору врожаю. Відчуваючи крайню потребу у грошових коштах, вони потрапляли в кабалу до окремих торговців і оптових компаній, які діставали бариші з народної бідності, із соціальної та економічної незахищеності людини праці.

Ринок промислових товарів

Розвиток аграрного капіталізму і зміцнення товарного виробництва, розширення ринкових зв'язків Придністров'я зі споживачами Росії та Європи збільшували потреби місцевих виробників у промислових виробах, які йшли сюди з Москви, Петербурга, Тули, Уралу, міст південної України й інших промислових центрів імперії. Сільськогосподарські машини, парові двигуни й інша необхідна техніка не вироблялася тоді ні у Придністров'ї, ні в Бессарабії, де не було корисних копалин, енергетичної бази й інших необхідних умов для зародження великої промисловості. Однак через регіон проходили важливі транспортні шляхи, якими перевозилася вітчизняна і зарубіжна техніка, частина якої потрапляла на склади Тирасполя, Бендер, Вапнярки, Балти, Могилева-Подільського. Тут вони продавалися місцевим аграріям з великою націнкою.

Дрібні виробники не могли придбати дорогу сільськогосподарську техніку не тільки поодинці, але й цілими селянськими товариствами, навіть вироблену в найближчих промислових центрах – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді та ін. Однак Придністров'я, яке експортувало в широких масштабах продукти сільського господарства, ставало містким ринком для промислових товарів. Навіть ті невеликі підприємства індустрії Придністров'я, які з'являються в останні десятиліття XIX ст., були змушені працювати на привізній сировині та вугіллі з Донбасу – лісопильні заводи, механічні та слюсарні майстерні, підприємства з виробництва простих сільськогосподарських знарядь і ремонту техніки.

Однак і в самому Придністров'ї місцева індустрія виходила із зародкового стану. Найбільш швидкими темпами розвивалося борошномельне виробництво, виноробство, цукрова галузь промисловості. Забезпечена рентабельність і висока прибутковість цих видів виробництва (одне відро спирту продавалося у три рази дорожче, ніж витрачена на його виробництво сировина – 1,5 пуда борошна) залучали до них капітали землевласників і підприємців. У 90-і рр. XIX століття у Придністров'ї створюється досить густа мережа парових млинів, і борошномельна промисловість стає тут провідною і найбільш розвиненою галуззю промисловості.

Великим центром з виробництва борошна і круп наприкінці XIX ст. стає Тирасполь, де виготовлялося до 85 % всього борошна регіону. У Тираспольському повіті діяли понад 40 великих млинів і близько 400 дрібних сільських борошномелень. Загалом у Придністров'ї виробництво борошна досягло рівня 4 млн пудів за сезон, переороблялося 5 млн пудів зерна. Млини повністю забезпечували потребу Придністров'я в цьому продукті, їхні власники навіть вивозили муку на продаж у Херсонську, Бессарабську і Таврійську губернії.

На хлібній сировині працювали і винокурні підприємства, розташовані, головним чином, у поміщицьких господарствах північної зони Придністров'я. У селах Круті, Ягорлик, Мошняги, Писарівка діяло до 20 таких заводів. У Тираспольському повіті через відсутність палива і безлісся винокуріння розвивалося слабо.

Великим підприємством харчової промисловості був цукровий завод, побудований у 1899 р. в Рибниці. Він належав акціонерному товариству. Чисельність його робочих досягала в період сезону декількох сотень людей. Вироблений товар завод збував на місці у Придністров'ї, а також вивозив у Бессарабію, Поділля, Москву, Київ, Одесу й інші міста. Для постачання свого виробництва сировиною власники підприємства заохочували спеціалізацію селянських господарств району на виробництво буряка.

Товарні ринкові зв'язки між сільським господарством, промисловим виробництвом, торговими підприємствами і банками до кінця XIX ст. настільки зміцніли й ускладнилися, що економіка Придністров'я, незважаючи на всі стримуючі фактори, набирала обертів. Натуральне господарство, яке на початку цього століття було панівним, зникло практично повністю. Однак розвиток економіки не означав повсюдне і загальне підвищення добробуту. Об'єктивні процеси соціального розшарування вели до появи величезної кількості збіднілих господарств у малозабезпечених селянських сім'ях, яким просто нічого було продати або придбати на капіталістичному ринку. Ці люди змушені були йти на інший ринок – продавати свою робочу силу, щоб заробити на прожиток і утримання сім'ї. Водночас представники нечисленної групи – власники землі, промисловці, ремісники, торговці – мали потребу у вільних робочих руках. Таким чином у Придністров'ї зароджувалися класи буржуазного суспільства.

Формування класів буржуазного суспільства

Класове розшарування придністровського суспільства на антагоністичні класи до кінця XIX ст. стало реальністю. З кожних ста сімей дві вели розкішне життя, володіли землею, багатствами і владою. Зо два десятки сімей володіли невеликою власністю і могли одноосібно вести свою справу, становили так званий «середній клас», куркульство. Приблизно стільки же знаходилося на межі розорення і, володіючи незначною за розмірами і вартістю власністю, тягнули напівголодне, напівжебрацьке існування. Половина ж населення не володіла жодною власністю і змушена була продавати свою робочу силу. Такі люди наймалися робочими на фабрики та заводи, батраками – на обробку полів і збір врожаю в поміщицькі господарства, йшли у прислуги до багатіїв, щоб виконувати дрібні погано оплачувані поденні роботи, заробляючи копійки на проживання.

Приблизно така сама структура населення була і загалом по Російській імперії (велика буржуазія, поміщики, вищі чини – 2,4, заможні дрібні господарі – 18,4, найбідніші дрібні господарі – 28,5, пролетарі та напівпролетарі – 50,7 %). Але якщо в Росії існували промислові центри з високою концентрацією індустрії та пролетаріату, то у Придністров'ї, як і в Бессарабії , з їхньою аграрною спеціалізацією в системі всеросійського ринку таких центрів не було. Тут майже були відсутні свої банки, власні фінансові установи і банківські контори, великі місцеві промислові та транспортні підприємства – всі дохідні сфери були зайняті російськими або іноземними фірмами.

Існував і порівняно невеликий за розмірами, але дуже важливий у соціальному відношенні загін промислових і транспортних робітників – залізничники, водники, робітники млинів, фабрик і заводів. Вони також піддавалися жорстокій, майже неконтрольованій державою експлуатації. У середньому один робітник на парових млинах Тираспольського повіту виробляв для свого господаря продукції на 3278 крб. на рік; а його зарплата за цей же період становила 193 крб. Таке саме становище, а часто ще більш гірше було і в інших галузях.

Соціальне розшарування суспільства зумовило різкі соціальні контрасти і несправедливість, які були присутні у Придністров'ї не меншою мірою, ніж в інших регіонах Російської імперії. У цих умовах знедолене населення піднімалося на боротьбу проти експлуатації, на боротьбу за рівність, свободу і справедливість.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– царан(и)
– одноколійка
– плашкоути
– капіталістичний ринок
– гессенки
– судна-підчалки

1*. Коли в Росії почалася епоха ліберальних реформ? Назвіть основні положення Маніфесту від 19 лютого 1861 р. Якими особливостями характеризувалася селянська реформа у Придністров'ї?
2. Чому селянська реформа не поширювалася на Бессарабську область? Які умови проголошувало «Положення про поземельний устрій царан»? У чому його головна відмінність від «Маніфесту»?
3. Перелічіть питання, які перебували у віданні земських і міських управ.
4. Яка з усіх ліберальних реформ XIX ст. була найбільш послідовною і прогресивною? Де у Придністров'ї були засновані перші судові інстанції? Які справи розглядав мировий суд?
5. Назвіть перспективи нового способу комплектування військ за принципом всестанового військового обов'язку.
6. Як ви розумієте вирази «дореформена Росія» і «пореформена Росія»? Перелічіть переваги і недоліки проведених реформ. У чому проявилася їхня половинчатість?
7. Розкажіть про особливості сформованого капіталістичного ринку. Які місцеві товари були затребувані на світовому ринку?

8. Які види транспорту і транспортних артерій відігравали значну роль у розвитку господарства? Кому належала найбільша флотилія у Придністровській акваторії?
9. Перелічіть складності взаємодії російського і світового ринків. Як це відбилося на розвитку селянського господарства у Придністров'ї?
10. Які галузі промисловості у Придністров'ї отримали імпульс в пореформений період? Як розвиток промисловості змінив співвідношення соціальних сил у суспільстві?
11. Складіть схему соціального розшарування суспільства у Придністров'ї. Сформулюйте висновок про взаємозв'язок розвитку економіки і соціальної сфери суспільства.

§ 29. РЕВОЛЮЦІЙНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ПРИДНІСТРОВСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIX СТОЛІТТІ

Інтеграція придністровського суспільства в соціально-політичне життя Росії

Наприкінці XVIII ст., на час приєднання Придністров'я до Росії, остання була феодальною монархією з абсолютистським устроєм. Катерина II в період свого правління обережно намічала шляхи насущних реформ. Її онук, імператор Олександр I, який зараховував себе до лібералів, відверто заявляв, що Росія – країна свавілля і в ній повинні негайно відбутися широкі перетворення. Після приєднання Бессарабії до Росії він заборонив яким би то не було чином поневолювати селян, припускаючи ліквідувати кріпацтво і в інших регіонах країни. Однак Лівобережне Придністров'я, землі якого уряд передавав поміщикам, що прибули разом із кріпаками, знаходилося в тому ж становищі, що і більшість інших губерній Росії. Жодних пільг і послаблень кріпаки тут не отримували.

Придністровське населення швидко і без особливих труднощів інтегрувалося в російський економічний, політичний і суспільно-культурний простір. Практично Придністров'я безболісно стало невід'ємною частиною Великої Росії. І зовсім не випадково. Упродовж століть з давніх часів цей слов'янський козацький край зберігав свій твердий православний характер і менталітет. Чималу роль відіграла і встановлена з самого початку однаковість у законодавстві, соціальному становищі населення й економічних відносинах, стрімке залучення Придністров'я у всеросійський ринок. Посилення міцних зв'язків у економіці, торгівлі та громадському житті, в культурі та побуті з іншими районами, областями і губерніями імперії зумовило швидку і безповоротну інтеграцію придністровського суспільства в російське.

Придністровське суспільство формувалося як провінційно-російська частина соціальної, політичної та культурної системи країни. Свій колорит краю надавали

його прикордонне положення в останньому десятилітті XVIII – перших десятиліттях XIX ст., збереження певного впливу католицького, вірменського, старообрядницького, юдейського і протестантського віросповідань, багатонаціональний і різномовний, полікультурний склад жителів Придністров'я. Але громадсько-політична структура була тут ідентична російській. Так у Придністров'ї формувалися консервативний, ліберальний і революційний рухи.

Ліберальні та консервативні кола у краї

Територія Придністров'я в Росії не вважалася штучно приєднаною чужорідною землею. Російські самодержці неодноразово відвідували цей край, і їхні візити ставали визначною подією для місцевого провінційного суспільства. Уперше з часів Петра І у Придністров'ї побував імператор Олександр І у квітні 1818 р. Він оглянув війська Тираспольського гарнізону і від'їхав у Бессарабію. Через десять років, у травні 1828 р., у зв'язку з початком чергової російсько-турецької війни, Придністров'я відвідав Микола І. Його син Олександр ІІ відвідав Придністров'я двічі – у 1860 і 1877 рр. Останній російський імператор Микола ІІ відвідав Придністров'я у травні 1914 р. Ці події, звичайно, не мали якогось важливого історичного значення, але для місцевого населення були досить помітними і значущими.

Політично більш зрілими в перші десятиліття XIX ст. були представники багатонаціонального дворянства Придністров'я. Багато з них гостро відчували потреби суспільства і шукали оптимальні шляхи для подальшого розвитку країни, шляхи її зміцнення та модернізації. Були й такі, які не бажали жодних нововведень, турбуючись лише про збільшення прибутковості своїх маєтків і посилення кріпацтва у страху перед можливими заворушеннями селян. Об'єднані, як і в інших губерніях, у дворянські збори, представники цього стану брали участь у губернських і повітових виборах, багато сперечалися, обговорювали наміри і дії Петербурга та місцевої влади.

У Придністров'ї, як складовій частині Росії, закономірно виникають свої консерватори, свої ліберали і навіть свої радикал-революціонери. Ряди консерваторів становили місцеві кріпосники-поміщики, частина офіцерів і генералів, чиновники, схильні до корупції, представники панівних верств, які побоювалися серйозних змін, втрати своїх економічних багатств, політичного становища і соціальних привілеїв. Видатний державний і військовий діяч Росії генерал-ад'ютант П.Д. Кисельов, який розслідував на півдні Росії зловживання у 2-й армії, називав цих чиновників-консерваторів «покидьками» Росії. Найбільшої популярності із середовища місцевих консерваторів набув корпусний генерал І.В. Сабанєєв, який щиро захищав самодержавність Росії та боровся з усіх сил із місцевою революційною «крамолою».

Часті приїзди начальника штабу 2-ї армії графа П.Д. Кисельова у Придністров'я, Бессарабію, Поділля і Херсонщину відроджували надії місцевих лібералів, оскільки

вони знали генерала як рішучого противника кріпацтва, який заявляв про необхідність його скасування і навіть написав про це імператорові записку в 1816 р. Для об'єднання своїх сил і залучення нових однодумців ліберально налаштовані офіцери і місцеве дворянство створювали таємні масонські суспільства – ложі.

Антикріпосницькі настрої російських офіцерів у Придністров'ї

Украй ліве крило опозиції самодержавству становили молоді офіцери, члени таємних товариств, які організували 14 грудня 1825 р. відкритий збройний виступ проти самодержавства. Молоді «декабристи», нетерплячі, чисті душею і мужні серцем вільнодумці були виховані на ідеях французьких просвітителів XVIII ст. Із захопленням сприйнявши плани Олександра I щодо корінного перетворення Росії на шляху до свободи і справедливості, вони були гірко розчаровані в «реформаторі на троні», бачачи його нерішучість і небажання оновлювати політичну систему країни під тиском консерваторів і кріпосників. Більшість декабристів брали участь у Вітчизняній війні 1812 р. і закордонних походах російської армії 1813–1815 рр. Вони були переконані, що головна перешкода для подальшого розвитку країни полягає у кріпосній неволі селян і самодержавній формі правління, які слід безповоротно і рішуче ліквідувати.

У середовищі гвардійських офіцерів виникають дружні гуртки однодумців, які послужили потім основою для виникнення таємних революційних товариств. Перше таке товариство – «Орден російських лицарів» – у 1814 р. створив генерал-майор М.Ф. Орлов, який розробляв плани революційних перетворень у Росії, знищення кріпацтва й обмеження самодержавства конституцією. Будучи командиром 16-ї піхотної дивізії в Кишиневі, що входила до складу 6-го корпусу зі штабом у Тирасполі, Орлов, який тісно взаємодіяв із членами «Союзу порятунку», а потім і «Союзу благоденства», очолив місцеву організацію декабристів, пов'язану з Південним товариством. Декабристи розробили свій статут («Зелену книгу») і програму дій, яка передбачала поширення в суспільстві ідей соціально-політичної перебудови та відновлення Росії. До цієї організації входив створений у Придністров'ї осередок «Дружнього союзу», в який входили майор В.Ф. Раєвський, командир полку А.Г. Непенін, капітан К.О. Охотніков та ін.

Бажаючи уникнути небезпеки «пугачовщини», декабристи не розраховували залучати до здійснення своїх задумів селян та інші верстви трудового народу. Проте вони вважали важливим формування відповідної громадської думки, займалися благодійною та просвітницькою діяльністю, розширювали коло однодумців. Великим другом південних декабристів став О.С. Пушкін, опальний поет, засланий у Бессарабію подалі від Петербурга і Москви. Але саме тут, на півдні Росії, поет увійшов у коло талановитих, прогресивних і мужніх людей, близьких йому за поглядами і духом.

Декабристи Тирасполя і Кишинева довіряли О.С. Пушкіну, цінували, поважали і щиро любили його.

Придністровські декабристи

З історією нашого краю пов'язані імена багатьох знаменитих революціонерів дворян. Особливу популярність здобув Володимир Федосійович Раєвський (1795–1872), поет, учасник війни 1812 р., який увійшов в історію як «перший декабрист». Закінчивши Московський університетський шляхетний пансіон, де навчався разом із майбутніми письменниками М.І. Тургенєвим і О.С. Грибоєдовим, В.Ф. Раєвський хоробро бився на фронтах Вітчизняної війни. За хоробрість у Бородінській битві він був нагороджений золотою шпагою. Потім, проходячи службу в Кам'янець-Подільському і в Бессарабії, Раєвський став членом таємного офіцерського гуртка, був прийнятий до Союзу благоденства. Призначений генералом М.Ф. Орловим начальником шкіл для навчання нижніх чинів, він всі сили віддає освіті солдатів, навчає їх грамоти й одночасно пропагує ідеї свободи, рівності, братерства. Ця його бурхлива діяльність не залишилася непоміченою завзятими службістами, захисниками непорушності самодержавства. За наказом генерала Сабанєєва в 1822 р. Раєвського заарештували, і він чотири роки провів в одиночній камері у Тираспольській фортеці «за підбурювання до вільнодумства». Після невдалого повстання на Сенатській площі Раєвський був позбавлений дворянства, а також усіх звань, нагород і відправлений у сибірське заслання.

У Тирасполі під жорна судової системи потрапив у 1826 р. й інший декабрист – Євдоким Омелянович Лачинов, поручик, старший ад'ютант у генеральному штабі Головної квартири 2-ї армії, дипломат, нагороджений перським орденом Лева і Сонця, літератор, член Південного товариства декабристів. За вироком військового суду він був позбавлений усіх прав і розжалуваний у рядові, але дослужився згодом до офіцерського чину і потім звільнений у відставку. Разом із Лачиновим у Тирасполі судили полковника Е.В. фон Руге, члена Союзу благоденства, якого також утримували в казематах Тираспольської фортеці.

Тираспольська фортеця стала катівнями і для князя Олександра Петровича Барятинського (1798–1844), штаб-ротмістра гусарського полку, члена Південного товариства декабристів, ад'ютанта головнокомандувача 2-ї армії графа П.Х. Вітгенштейна. Він був на чолі Тульчинської управи Південного таємного товариства, вів переговори в Петербурзі про злиття Південного і Північного товариств, був близьким другом страченого декабриста П.І. Пестеля. Відряджений у Тирасполь, Барятинський намірювався звільнити В.Ф. Раєвського, який знемагав за ґратами, але, схоплений у Тирасполі за наказом Сабанєєва, був засуджений до смертної кари, заміненої потім вічною каторгою в Нерчинських рудниках із позбавленням усіх чинів і дворянства. Князь Барятинський втягнув у декабристське таємне товариство інженера-

полковника П.І. Фаленберга, який тоді часто бував на Дністрі як військовий топограф, а після розгрому повстання був засланий на довічне поселення в село Шушенське Красноярського повіту.

Одночасно з О.П. Барятинським у Тираспольську фортецю був ув'язнений командир 32-го єгерського полку 16-ї дивізії М.Ф. Орлова полковник Андрій Гаврилович Непенін (1787–1845), член Союзу благоденства з 1819 р. За словами В.Ф. Раєвського, Непенін – це «хоробрий бойовий офіцер, чесний, відвертий і безтурботний як всі тодішні військові люди». У Тирасполі Непенін був заарештований за звинуваченням «у слабкому нагляді» за своїм підлеглим Раєвським. Ув'язнений у Петропавлівську фортецю, він був за розпорядженням Миколи I засланий у Тульчинський повіт під таємний нагляд поліції.

Одним із найбільш відомих декабристів, які відіграли значну роль в історії Придністров'я, був Олексій Петрович Юшневський, російський офіцер, дипломат, дійсний статський радник, член Союзу благоденства, керівник Південного товариства декабристів. Його батько Петро Христофорович служив у російській армії, потім був начальником Дубоссарського митного округу і в 1810 р. придбав у Подільській губернії маєток Хрустова, який перейшов у спадок О.П. Юшневському і його братам. Перебуваючи на дипломатичній службі у штабі 2-ої армії, Юшневський займався влаштуванням болгарських переселенців, захищаючи їх від сваволі місцевих поміщиків і байдужості центральної влади. Як один із керівників Південного товариства, друг і соратник Пестеля, Юшневський був діяльним прихильником встановлення в Росії республіки, не зупиняючись для цього навіть перед необхідністю ліквідації царя і його родини. Заарештований у Тульчині за день до повстання на Сенатській площі в Петербурзі, О.П. Юшневський був засуджений до смертної кари, заміненої згодом вічною каторгою в Читинському острозі та каторжними роботами. Дружина Юшневського, Марія Казимирівна, домоглася дозволу вирушити до чоловіка в Сибір. Подружжя жило в Іркутській губернії, користуючись по своїй доброті, освіченості й інтелігентності незаперечним авторитетом у селянському суспільстві. Село Хрустова перейшло після засудження Олексія його молодшим братам, один із яких, Семен Юшневський, також належав до таємної організації декабристів. Після відбуття терміну в Петропавлівській фортеці Семен оселився в с. Хрустова Ольгопільського повіту Подільської губернії під таємним наглядом поліції. У 30-і рр. XIX ст. він став Ольгопільським повітовим предводителем дворянства, займався поширенням освіти і народним просвітництвом.

Розгром кишинівської організації декабристів ще до повстання на Сенатській площі не знищив до кінця антикріпосницьких настроїв у місцевому суспільстві. У 1822 р. у краї діяли кілька таємних організацій – «Товариство незалежних» і «Гурток вільнодумців», серед членів яких були уродженці Придністров'я Г. Радулов зі с. Глине Тираспольського повіту, син бендерського міщанина В. Сухачов та ін. Проте із середини 20-х рр. XIX ст. революційна діяльність почала згасати, але продовжува-

ла ще впливати на уми і серця людей, забезпечуючи в умовах миколаївської реакції зародження нових поколінь російських вільнодумців.

Проникнення революційних ідей у Придністров'ї на різночинному етапі

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX століття в активне політичне життя Росії вступає молодь із непривілейованих верств – вихідці із середовища міщанства, дрібного чиновництва і духовенства, купецтва, селянства, – об'єднані поняттям «різночинці». Їхні ідеї поширювалися по всій імперії, в революційно-демократичний рух втягувалася й інтелігенція Придністровського краю, поготів, що регіон став важливим пунктом транспортування з-за кордону видань Вільної російської друкарні в Лондоні, заснованої Герценом, а також брошур, прокламацій, листівок, газет та іншої нелегальної революційної літератури, що перевозилася народниками в Росію.

Місцеві жителі не тільки читали ці видання, а й направляли в їхні редакції свої кореспонденції. На сторінках герценовського «Дзвону» повідомлялося про зловживання поміщиків Тираспольського повіту, про резонанс публікацій революційної преси серед жителів регіону. Багато відомих діячів народницького руху були вихідцями із Придністров'я, так чи інакше були пов'язані з нашим краєм. П. Леонард, А. Негрескул, В. Солимовський, брати Охамови брали участь у масових виступах студентства Петербурга, Москви, Харкова та інших центрів Росії в 60-ті роки XIX ст.

Тоді ж став на шлях повалення самодержавства Каспар-Михайло Турський, який народився поблизу Тирасполя в 1847 р. У 20-річному віці його, студента Харківського університету, заарештували і як «політично неблагонадійного» вислали під нагляд поліції в Архангельську губернію. Через Стамбул він утік до Швейцарії, а потім у Францію, де під час франко-пруської війни 1870-1871 рр. зі зброєю в руках воював у складі польського легіону в армії Джузеппе Гарібальді. Турський став учасником і захисником Паризької Комуни. За кордоном співпрацював з багатьма російськими народниками, видавав і редагував анархістський журнал «Набат», газету «Свобода», створив групу «Російських якобінців» і «Слов'янський кружок», а потім Турський став членом революційного «Товариства народного визволення».

У 70-80-і рр. XIX століття в різних народницьких організаціях і гуртках Петербурга, Москви, Одеси, Києва й інших російських центрів активно працювали десятки вихідців із Придністров'я. Відомий уродженець Дубоссар, студент Новоросійського університету, який увійшов до складу Київського гуртка «бунтарів», В. Костюрін, виходець із Херсонщини студент Цюріхського університету і соратник М.О. Бакуніна С. Урсаті, уродженець Придністров'я, член Виконавчого комітету «народної волі» Г. Романенко, а також Я. Гуковський, П. Долинський, В. Трощанський, А. Урсаті й ін.

Ніхто з народників не розглядав робітничий клас, що зароджувався, як могутню соціальну силу, здатну повалити ненависний їм лад. Тим часом промислові,

аграрні, транспортні, будівельні робочі не тільки організовувалися в суспільстві унаслідок його об'єктивного буржуазного розвитку, а й виразно заявляли про себе. У червні 1871 р. на будівництві Тираспольсько-Кишинівської залізниці спалахнув перший в історії краю пролетарський страйк, коли кілька сотень робітників припинили працювати і змусили підрядника змінити умови праці на користь страйкуючих. Поліція заарештувала «призвідників», а генерал-губернатор з подивом зауважив, що страйки – «явище абсолютно нове, яке досі не проявлялося в середовищі нашого робочого населення».

Аналогічні страйки відбулися на будівництві залізничних ліній Кишинів–Ясси, Кишинів–Корнешти й інших шляхів. Коли у 1875 р. в Одесі був утворений «Південноросійський союз робітників», його відділення почали підпільну роботу серед залізничників Кишинева, Бендер і Оргіїва. Начальник місцевого жандармського управління змушений був визнати, що залізні дороги стали «кублом соціалістів».

Народницькі гуртки у Придністров'ї

Перша спроба залучити місцеве населення в революційну діяльність на різночинному етапі була зроблена відомим російським народником і авантюристом С. Нечаєвим у 1869 р. Намагаючись налагодити шляхи нелегального переправлення революційної літератури з Південно-Східної Європи в Бессарабію, Придністров'я і потім по всій країні, він разом зі своїми однодумцями М. Шевельовим, М. Меледіним, М. Собещанським і болгарським поетом і революціонером-демократом Христо Ботевим створює на півдні Бессарабії та в Придністров'ї (у Григоріополі) ряд опорних таємних пунктів. Його довірені люди повинні були займатися переправленням революціонерів у Росію і за кордон, транспортуванням заборонених видань, влаштуванням революційної друкарні. Однак необережність і політичні афери Нечаєва погубили справу – він був заарештований, а його однодумці та помічники були покарані.

У 60-х рр. XIX ст. розгортається революційне «польське бродіння», вищим проявом якого стало повстання 1863-1864 рр. У даного національно-визвольного руху і російської революційної демократії був спільний ворог – царське самодержавство. У 1862 р. ці сили укладають між собою союз. Багато місцевих поляків у Придністров'ї підтримувало тісні зв'язки з революційними організаціями Польщі, переправляли волонтерів і самі бралися за зброю, служили в армії повстанців, збирали кошти, одяг, медикаменти, зброю і все необхідне для потреб повстання. Із цього боку поляки знаходили підтримку і розуміння у придністровців різного етнічного походження – росіян, українців, молдаван та ін. Багато жителів краю піддавалися репресіям за участь у польському повстанні або співчуття йому. Деякі з них були відправлені у заслання, але не зрадили своїм переконанням.

Після розколу в 70-х рр. «Землі і волі» на «Народну волю» і «Чорний переділ», рух народників у краю пожвавішав. Але місцеві народники не брали участь у терорі, не здійснювали на території Придністров'я замахів, убивств і експропріацій, хоча деякі спроби такого роду траплялися. У 1880 р. керівник кишинівського гуртка залізничних робітників Федір Деніш приїжджав у Тирасполь, щоб на місці вивчити можливість пограбування поштового вагона на перегоні Тирасполь-Новосавицька й у такий спосіб забезпечити фінансовими засобами майбутній замах на Олександра II. Не вдалося місцевим народникам зробити підкоп під будівлю відділення державного банку для експропріації грошей на революційні потреби. Останньою акцією керував один із найбільш діяльних російських терористів-народників А.І. Желябов. Після вбивства в Петербурзі 1 березня 1881 р. російського царя народницький рух у Придністров'ї увійшов, як і у всій країні, у смугу глибокої кризи, поступово затухаючи й ослаблюючись, а потім і зовсім зійшов нанівець.

Ліберали і земці

Політичний та ідейний крах народників і повний провал їхніх надій на те, що з убивством царя у країні спалахне селянська революція, а потім сам по собі встановиться соціалізм на основі справедливих засад сільської общини, призвели до того, що велика частина народників відмовилася від методів революційного терору, що не виправдав себе, і перейшла на позиції лібералізму.

Головною ідеєю лібералів стала «теорія малих справ» – відкриття народних шкіл і училищ, турбота про матеріальний добробут незаможних верств населення, полегшення отримання кредитів селянами, розповсюдження передових методів ведення сільського господарства тощо. По суті своїй цими ж питаннями займалося і місцеве земство. Тому в 90-і рр. у Придністров'ї народницьких самостійних організацій не виникало, а ліберали діяли цілком легально в земських установах. Їхні зусилля, звичайно ж, не могли радикально вплинути на стан економіки або докорінно змінити на краще становище основної маси населення.

Проте ліберали сприяли пожвавленню економічного та культурного прогресу краю, будівництву доріг, розвиткові та покращенню сільськогосподарського виробництва, поширенню освіти й охорони здоров'я. Тираспольське земство активно боролося з голодом, відкрило в Тирасполі громадську земську лікарню, вивчало статистичні показники розвитку краю, пропонувало шляхи його прискорення. Один із найбільш відомих народницьких публіцистів 80-х рр., який займався вивченням селянського питання в Бессарабії та Придністров'ї, Д.Д. Суручан, описуючи важке життя селян, їхнє обезземелення, залежність від поміщиків і держави, бачив вихід із цього плачевного стану у зміцненні селянської общини і забороні переходу селянських наділів з одних рук в інші, щоб не допускати проникнення в общинне середовище капіталізму. Такої приблизно думки дотримувалися В. Крічний, Н. Биховський та інші народницькі публіцисти 80–90-х рр. XIX ст.

До ліберальних дворян належали видатні вчені, літератори, чиновники, які працювали за межами краю: історик О. Накко, колишній офіцер, професор Новоросійського університету і його дружина письменниця О. Накко, переконана прихильниця емансипації та жіночої рівноправності, а також П. Сирку, О. Яцимірський, О. Кочубинський та інші придністровці, які працювали в Петербурзі й Одесі.

Однак загалом ліберальний табір у Придністров'ї не був добре організований і не мав у своєму розпорядженні вагомі матеріальні засоби і духовний авторитет. Навіть у земстві, яке було основним полем протиборства, консерватори в більшості випадків легко ламали опір лібералів і проводили потрібні їм рішення. Царський уряд, із побоюванням спостерігаючи прояви «лівизни» серед лібералів деяких земств, посилював права дворян і зменшував кількість демократичних елементів у їхній роботі. Із цього боку Тираспольське земство відрізнялося, як і Бессарабське, твердістю свого реакційного консерватизму й умінням протистояти будь-якому ліберальному «вільнодумству».

Придністров'я і визвольна боротьба народів Балкан

Географічне розташування краю поблизу кордонів імперії на балканському напрямку створювало умови підвищеного впливу зовнішніх факторів на життя придністровців. Вони виявлялися у напливі в певні періоди історії великої кількості переселенців на землі Придністров'я. Криза Османської імперії супроводжувалася посиленням боротьби поневолених турками народів за своє звільнення.

У роки грецької національно-визвольної революції (етерії) початку 20-х рр. XIX ст. і Кримської війни 1853–1856 рр. жителі Придністров'я були задіяні на ремонті та будівництві доріг, мостів, переправ, усіляких військових споруд і укріплень. Вони повинні були брати участь у постачанні в армію продовольства і фуражу, коней і робочої худоби і підвід, транспортувати різні військові вантажі. Багато жителів краю вступали в російську армію добровольцями (волонтерами), а в Бендерах були розквартировані частини московського народного ополчення.

Таку ж транзитну роль виконувало Придністров'я влітку 1875 р. під час великого народного повстання в Боснії та Герцеговині. Через Придністров'я таємно переправлялися в район повстання добровольці з Росії. Такі ж потоки йшли з Росії в період сербсько-чорногорсько-турецької війни. Придністровці брали біженців і добровольців, забезпечували їх житлом, харчуванням, одягом, зброєю, грошовими коштами. У цій справі особливу активність проявляли парканці, бендерчани, тираспольчани. Багато з них йшли разом з волонтерами битися проти турецьких гнобителів за звільнення братніх народів.

У період російсько-турецької війни 1877–1878 рр. у російську армію були призвані тисячі придністровців. На Дністрі, в Подільській і Херсонській губерніях розташувалися перед початком війни частини діючої армії Росії. Резервні війська,

що прямували в місця військових дій, також розміщувалися в регіоні. У Бендерах, у Тирасполі, у багатьох монастирях Бессарабії та Придністров'я розгорталися лазарети, в яких працювали місцеві жителі, доглядаючи за пораненими, збираючи для них одяг, продовольство, перев'язувальні матеріали, грошові кошти. Придністровці охоче вступали у відділення Червоного Хреста, ставали сестрами і братами милосердя, виходжуючи постраждалих у бою воїнів.

У березні 1877 р. у краю почалося формування болгарського ополчення, яке стало пізніше основною національною армією Болгарії. Під керівництвом генерала М.Г. Столєтова цей рух швидко набирав силу, поповнюючись за рахунок місцевих придністровських жителів, а також за рахунок болгар, які приходили з-за Дунаю і тих, хто служив у російській армії або брав участь у сербсько-чорногорсько-турецькій війні. Серед добровольців були не тільки болгари, а й росіяни, українці, молдавани.

Звільненням Болгарії від турецького ярма в 1878 р. завершилася остання російсько-турецька війна XIX ст. Аж до початку Першої світової війни 1914 р. територія Придністров'я жодного разу не ставала ні ареною бойових битв, ні прифронтовою зоною, ні тилом діючої армії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:

– масонські ложі
– етерія
– земство
– ліберали
– консерватори
– волонтери
– експропріація

1. Які особливості характеризували політичне і соціально-культурне життя Придністров'я?
2. Вихідцями з якого соціального середовища були придністровські консерватори? До чого прагнули і на що сподівалися ліберальні кола суспільства?
3. Яке таємне товариство утворилося в Кишиневі? Хто його очолював? Які цілі переслідували змовники? Чому ці суспільства були таємними?
4*. Що пов'язувало О.С. Пушкіна з декабристами? Кого із придністровських декабристів ви знаєте? Розкажіть про них.
5. Дайте визначення поняттю «різночинці». Який внесок у розвиток загального руху вніс наш земляк К.-М. Турський? Кого ще з різночинців Придністров'я ви можете назвати?

6. Чому народники бачили основну силу, здатну піднятися на боротьбу із самодержавством, у селянах і не усвідомлювали соціальну роль робітничого класу?
7. У чому суть революційної тактики «нечаєвців»? Де у Придністров'ї розташовувалися їхні опорні пункти?
8. Як ви розумієте вираз «польське бродіння»? Проти кого був спрямований національно-визвольний рух поляків? Чи здійснювалися терористичні акти проти представників влади у Придністров'ї?
9. У чому полягала головна ідея лібералів? Яких позицій вони дотримувалися стосовно селянської общини? До чого призводила їхня активна діяльність?
10. Оцініть участь придністровців у визвольній боротьбі народів Балкан.

§ 30. ОСВІТА, НАУКА, КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ У ПРИДНІСТРОВ'Ї В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Народна освіта і просвіта у краї

На початку 90-х рр. XVIII століття у краї не існувало жодного навчального закладу. Згідно з правилами народної просвіти, затвердженими Олександром I у 1803 р., «для моральної освіти громадян відповідно до обов'язків і користі кожного стану» у країні вводилося чотири роди навчальних закладів: парафіяльні, повітові, губернські (або гімназії), університети. До того ж у кожному повітовому місті за законом повинно було відкритися бодай одне училище.

Відповідно до цих вимог 1 серпня 1812 р. повітове училище з нижчим відділенням було засноване в Тирасполі; 11 березня 1816 р. відкрите двокласне парафіяльне училище у Григоріополі; у 1821 р. стало діяти парафіяльне училище в Дубоссарах. Крім цих казенних навчальних закладів для дворянських дітей почали працювати приватні чоловічі та жіночі пансіони. Перший такий навчальний заклад для дівчаток з викладанням рукоділля та французької мови був відкритий у Бендерах у 1842 р. Тоді ж, у 40–50-і рр. XIX ст., священники Російської православної церкви стали відкривати в містах і великих селах церковно-парафіяльні школи, в яких могли навчитися грамоти та лічби діти з непривілейованих станів. Навчання велося молдавською і російською мовами, а в останні десятиліття XIX ст. – тільки російською. У містах і містечках у синагогах відкривалися єврейські початкові школи для навчання хлопчиків основам юдаїзму. У деяких населених пунктах Придністров'я нижчі навчальні заклади відкривалися у католицьких костьолах, а в німецьких колоніях – у лютеранських кірхах.

Однак середніх навчальних закладів довгий час у Придністров'ї не було. Перші гімназії стали засновуватися лише в 70-і рр. XIX ст.; перша з них – жіноча гімназія

в Бендерах – у 1876 р. У травні 1889 р. в Тирасполі відкриваються чотирикласні чоловічі прогімназії, а потім, у лютому 1893 р., – і жіноча прогімназія, яка через кілька років була перетворена в гімназію. У червні 1904 р. в Тирасполі почало працювати реальне шестикласне училище із сьомим додатковим класом і комерційним відділенням. Вступати до вузів випускники цієї гімназії отримали можливість після включення в її програму навчання латинської та грецької мов. Реальне училище з 1905 р. діяло і в Бендерах, а незадовго до початку Першої світової війни тут відкрилися ще два середні жіночі навчальні заклади.

Загалом для основної маси найбіднішого населення освіта в силу її станового характеру була недоступною. Вступали до вузів практично тільки діти заможних батьків. Початкові школи в умовах всієї їхньої різноманітності та численності забезпечували потребу найбідніших верств лише для однієї п'ятої їхньої частини. У земських, церковно-парафіяльних, казенних двокласних та інших нижчих школах і училищах грамоти навчалося не більше 20 % дітей шкільного віку. Четверо з п'яти дітей цієї категорії не мали доступу до навчання грамоти і лічби.

Розвиток наукових досліджень

Незважаючи на штучно стримувані темпи розвитку народної просвіти, Придністров'я вперше у своїй історії в XIX ст. переживало період зародження наукових досліджень, які благотворно впливали на економічне та соціальне життя населення, на поширення нових знань, технологій, навичок, ідей. Включення придністровського суспільства в систему соціального, політичного і культурного життя Росії визначило розвиток освіти і науки, оскільки російська наука в XIX ст. не тільки не відставала від західноєвропейської, але навіть випереджала її в ряді областей.

Уже в середовищі перших декабристів, які проживали у Придністров'ї, виділяються світлі голови, які опікувалися просвітою народу, пропагандою наукових знань про навколишній світ і пізнанням його. Багато сил вклав в організацію ланкастерської системи взаємного навчання В.Ф. Раєвський. Інший декабрист, член Південного суспільства, уродженець Подільської губернії О.О. Корнилович, займався топографією, статистикою, географією та історією, написав докладну записку про перспективи освоєння краю, видав альманах «Русская старина» будучи членом літературного гуртка «Вільне суспільство любителів російської словесності». Жорстока розправа перервала не тільки політичну діяльність декабристів, а й поклала кінець їхнім науковим дослідженням, літературній творчості, просвітницькій роботі.

Проте у 1828 р. в Одесі було засноване Товариство сільського господарства Південної Росії, яке об'єднало кращі наукові уми країни. Своїм походженням, роботою і науковою діяльністю були пов'язані з Придністров'ям О.О. Бичихін, А.І. Гросул-Толстой, І.М. Красильщик, А.О. Скальковський, М.В. Неручев, О.І. Погибко, І.К. Тардан та ін. Члени цього суспільства упродовж багатьох десятиліть вивчали природні

багатства Придністров'я, його клімат, рослинність, ґрунти, шукали оптимальні умови та способи ведення сільського господарства, боролися з посухою і сільськогосподарськими шкідниками. Вони займалися лісорозведенням, розвитком виноградарства і плодівництва, вирощуванням найкращих сортів пшениці, а видаваний товариством журнал «Записки» упродовж майже століття був енциклопедією сільськогосподарських знань для Придністров'я і всього Північного Причорномор'я.

Велику роль у вивченні ґрунтів нашого краю відіграв основоположник ґрунтознавства як науки і засновник фізичної географії російський учений В.В. Докучаєв, який встановив класифікацію, походження і властивості п'яти видів ґрунтів території краю. Його ідеї розробляли і розвивали місцеві дослідники Л.С. Берг, М.К. Могилянський, О.Г. Набоких, М.О. Дімо та ін. У зв'язку з появою в Європі найнебезпечнішого виноградного шкідника – філоксери – в 1881 р. під головуванням академіка О.О. Ковалевського була створена філоксерна комісія, яка повинна була захистити виноградники Новоросії. Плантації Тираспольського, Оргіївського, Сороцького повітів Бессарабії, а також Подільської губернії дослідив і захищав О.І. Погибко – основоположник і перший організатор меліорації у Придністров'ї. Під його керівництвом працювали і боролися з філоксерою відомі біологи, вихованці Новоросійського університету Є.Л. Рекало, І.М. Красильщик, О.А. Околович. Учені стали упорядковувати береги Дністра, створювати осередки плавневого садівництва й овочівництва у Придністров'ї, вивчати метеорологічні умови, спираючись на допомогу таких видатних російських учених, як І.І. Мечников, О.О. Ковалевський, М.М. Коцюбинський.

Понад сто робіт, присвячених сільськогосподарській статистиці, боротьбі з філоксерою, тютюнництву, виноградарству, клімату у Придністровському регіоні написав найбільший фахівець і практик сільського господарства Півдня Росії М.В. Неручев. Разом з академіками В.Р. Вільямсом, К.А. Тімірязєвим, О.О. Ізмаїльським, О.М. Енгельгардтом та іншими вченими він закладав наукові основи агрономії та землеробства в Росії.

Учень і друг великого російського вченого І.І. Мечникова доктор природних наук І.М. Красильщик стояв біля витоків ентомологічних досліджень у краї. Заснувавши та очоливши біоентомологічну станцію, він винайшов ефективні способи знищення сарани, розробив біологічні методи боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур. У розвиток біології великий внесок зробив магістр зоології О.Ф. Стуарт, найбільш широкі та повні відомості про виноградарство та виноробство у краї містяться у працях М.К. Могилянського, М. Баллас, О.І. Погибка, Т.І. Осадчого, флору і фауну Придністровських земель досконально і глибоко вивчали М.Л. Окіншевич, Й.К. Пачоський, Л.С. Берг, широкі геологічні дослідження Придністров'я проводили наприкінці XIX – початку XX ст. І.Ф. Синцов, Ф.С. Поручик, М.І. Андрусов, М.О. Соколов та ін.

Визначну роль у розвитку сільськогосподарської науки й агротехніки відіграла Плотянська дослідна станція, яка об'єднувала вчених-ентузіастів, що проводили різноманітні дослідження в області закономірностей росту культурних рослин, у вивченні систем обробки ґрунту, ефективності органічних і мінеральних добрив, у насінництві. Місцеві землевласники і заможні селяни проявляли велику зацікавленість до результатів роботи вчених. На станції упродовж майже двох десятиліть працювали блискучі вчені, відомі далеко за межами Росії, – О.О. Бичихін, Ф.Б. Яновчик, С.Г. Моргенштерн, П.Ф. Бараков, Б.М. Вельбель, О.Г. Карабетов та ін.

Уродженці Придністров'я – видатні вчені та діячі культури

Розвиток наукових досліджень у Придністров'ї, залучення місцевих жителів тим чи іншим чином у вивчення й експлуатацію його природних багатств, тісні зв'язки краю із представниками загальноросійських наукових кіл сприяли створенню певного середовища, в якому народжувалася і виховувалася, долучаючись до дослідницької та творчої діяльності, придністровська наукова еліта. Не випадково Придністров'я стає батьківщиною багатьох відомих діячів світової науки і культури.

У Тирасполі народився Лев Олександрович Тарасевич (1868–1927), видатний російський мікробіолог, бактеріолог, найбільший організатор охорони здоров'я та медичної науки, гуманіст, громадський діяч, педагог і оратор. Дворянин за походженням, він закінчив із золотою медаллю Кишинівську гімназію, а потім – Імператорський Новоросійський університет в Одесі та Військово-медичну академію в Петербурзі. На початку XX ст. він працював у лабораторії Мечникова в паризькому Інституті Пастера і був улюбленим учнем видатного вченого. Там же Тарасевич захистив докторську дисертацію. Згодом він став професором, академіком Всеукраїнської академії наук. Його роботи, наукова і організаційна діяльність значно сприяли припиненню епідемій туберкульозу, холери, черевного тифу, малярії, дизентерії та багатьох інших хвороб.

Тирасполь – батьківщина й іншого видатного вченого Миколи Дмитровича Зелінського (1861–1953), Академіка АН СРСР, Героя соціалістичної праці, лауреата Сталінської та Ленінської премій, знаменитого хіміка-органіка. Закінчивши в Тирасполі повітове дворічне училище достроково, він вступив до Одеської класичної Рішельєвської гімназії; потім навчався в Новоросійському університеті, захистив там магістерську і докторську дисертації. З 1893 р. і до кінця свого життя Зелінський працював у Московському державному університеті професором. Автор понад 600 наукових праць, Зелінський вніс великий вклад у різні галузі хімічної науки. Але найбільшою популярністю користується винайдений ним протигаз. Вважаючи, що не можна наживатися на людських нещастях, Зелінський не став отримувати патент на свій винахід, і Росія передала іншим країнам право виробництва протигазів.

Людяність і гуманізм Зелінського, його світлий розум і безкорисливість врятували від неминучої загибелі десятки тисяч людей у роки Першої світової війни.

Тирасполь став батьківщиною відомого російського математика і механіка Дмитра Миколайовича Зейлігера (1864–1936), заслуженого діяча науки РРФСР. Він закінчив Новоросійський університет, отримав ступінь магістра прикладної механіки, а в 1894 р. у Московському університеті удостоєний ступеня доктора механіки. Працював професором Казанського університету, але із плином часу був звільнений за неблагонадійні погляди, потім викладав у Петроградському університеті. Зейлігер написав багато важливих робіт з теоретичної механіки та геометрії простору.

У Бендерах на вулиці Московській в єврейській родині нотаріуса народився видатний географ і зоолог Лев Семенович Берг (1876–1950), президент Географічного товариства, академік АН СРСР, лауреат Сталінської премії, автор основоположних робіт з теорії еволюції, географії, іхтіології. Закінчивши із золотою медаллю Кишинівську гімназію, Берг вступив до Московського університету, його дипломна робота з ембріології риб була нагороджена в 1899 р. золотою медаллю. На цей час він вже видав свою першу друковану роботу «Колекція риб Бессарабської губернії». Рідному краю були присвячені і багато інших із 700 його наукових праць. Мав звання професора Московського сільськогосподарського інституту, Петроградського, а потім Ленінградського університетів. Берг був видатним російським ученим-енциклопедистом, роботи якого збагатили вітчизняну іхтіологію, теорію еволюції та інші науки.

У Бендерах народився академік Костянтин Каетанович Гедройц (1872–1932), академік АН СРСР, відомий російський ґрунтознавець-агрохімік, основоположник колоїдної хімії ґрунтів. Виходець із литовського князівського роду Гедройців, він закінчив Київський кадетський корпус, потім – Лісовий інститут і фізико-математичний факультет університету в Санкт-Петербурзі. Довгий час працював у Ґрунтовому інституті АН СРСР професором і завідувачем кафедри Лісового інституту. Гедройц був президентом Міжнародної асоціації ґрунтознавців, членом-кореспондентом Чехословацької землеробської академії. За свої роботи у галузі ґрунтознавства й агрохімії був удостоєний за радянських часів Ленінської премії.

Ще один відомий учений, що народився в Бендерах, – академік Євген Костянтинович Федоров (1910–1981), видатний геофізик, начальник Гідрометеослужби СРСР, віце-президент Всесвітньої метеорологічної асоціації. Закінчивши школу в Нижньому Новгороді та Ленінградський державний університет, він працював науковим співробітником на полярних станціях і в числі перших був нагороджений званням Героя Радянського Союзу. Великий учений і організатор науки, Федоров був директором Інституту прикладної геофізики, головним ученим секретарем Президії АН СРСР, заступником голови Радянського комітету захисту миру, членом Президії Всесвітньої Ради миру.

У маленькому хуторі біля придністровського міста Дубоссари народився майбутній професор Микола Васильович Скліфосовський (1836–1904), директор Імператорського клінічного інституту великої княгині Олени Павлівни в Петербурзі, відомий учений-медик, автор праць із військово-польової хірургії. Закінчивши Одеську гімназію і медичний факультет Московського університету, він отримав у Харкові ступінь доктора медицини, працював у клініках Німеччини, Франції, Англії. Праці цього видатного вченого і гуманіста збагатили вітчизняну і світову медицину, а розроблені ним методи лікування поранених врятували десятки тисяч людських життів.

У XIX – на початку XX ст. Придністровська земля була батьківщиною не тільки відомих учених, лікарів, мандрівників, але й діячів культури світового значення. У Тирасполі в 1881 р. в родині військового фельдшера з’явився на світ самобутній російський художник М.Ф. Ларіонов, один із лідерів російського авангарду, творець художнього напряму «лучизм». У Тирасполі в 1869 р. народилися відомий болгарський письменник Г.П. Стаматов і український живописець, Заслужений діяч мистецтв УРСР Ю.Р. Бершадський, а в 1887 р. – знаменитий український актор, Народний артист СРСР Ю.В. Шумський.

Село Вихватинці Подільської губернії – батьківщина великого російського музиканта А.Г. Рубінштейна (1829 р.), засновника першої консерваторії в Петербурзі, одного з найвидатніших представників фортепіанного виконавства всіх часів. У містечку Рашків у 1907 р. народився відомий єврейський письменник і драматург Х.А. Зільберман, а в с. Северинівка в 1905 р. – знаменитий радянський письменник, генерал-майор, Герой Радянського Союзу П.П. Вершигора. Виходець із с. Броштяни Рибницького району молдавський актор, Народний артист СРСР К.А. Штірбу (1915 р.), а із с. Кошниця – молдавський поет, драматург і фольклорист Л.Ю. Корняну (1909 р.), який працював у кіно разом з відомими радянськими кінорежисерами М. Хуцієвим і Л. Гайдаєм. У с. Окни Подільської губернії в 1867 р. народився російський історик, соціолог, письменник і журналіст Й.М. Бікерман, який виступав у Берліні та Парижі під егідою антибільшовицького і антирадянського «Патріотичного союзу російських євреїв за кордоном».

Великий внесок у розвиток світової культури зробило і придністровське місто Бендери, яке перебувало в ті часи у складі Бессарабії. У 1895 р. тут у заможній єврейській родині народився ізраїльський хореограф, балетмейстер, художник, режисер і продюсер Барух Агадаті (Борис Львович Каушанський), піонер ізраїльського кінематографу; в 1912 р. – Зрубавел Гілад, ізраїльський поет; у 1882 р. – російський письменник, філолог і перекладач Т.А. Глікман. Уродженцями міста Бендери були ізраїльська дитяча письменниця і поетеса Р.П. Давидович (1908 р.); французький живописець і графік І.Г. Карська (1905 р.); американський хореограф і продюсер Леон Леонідов (1895 р.), засновник балетної компанії «Російська хата»; єврейський поет Шика Монік

(1909 р.); виходець із польської католицької сім'ї в Бендерах Єжи Нейман (1894 р.), американський математик і статистик; єврейська письменниця і поетеса Зіна Рабинович (1895 р.); російський письменник-фантаст Я.М. Окунєв (1882 р.), зачинатель наукової фантастики в СРСР; єврейський публіцист і лексикограф Лейбл Тойбіш (1863 р.); український письменник Ґео Шкурупій (1903 р.), представник панфутуризму в літературі, а також багато інших чудових людей, чия творчість збагатила світове мистецтво, живопис, літературу, музику, світову культуру загалом.

Більшість із цих видатних представників науки і культури творили вже в XX ст. Але народжені на землі Придністров'я, всі вони тією чи іншою мірою були продуктом як російської духовної та культурної атмосфери, так і того особливого багатонаціонального і багатомовного полікультурного духу Придністров'я, який історично склався і царював тут у XIX – на початку XX ст.

Православ'я та інші конфесії у краї

Духовне життя придністровців після приєднання краю до Росії продовжувало і в XIX ст. нагадувати строкату мозаїку у зв'язку з етнічним і релігійним різноманіттям народів, що заселяли ці землі. Люди, які освоювали Придністров'я, несли сюди сімейні й етнічні звичаї, побутові традиції та релігійні вірування своїх предків, трудові навички і досвід. Але ця мозаїчна картина в кінці XVIII ст. перетворилася докорінно, а потім продовжувала змінюватися упродовж XIX ст., але більш спокійно, еволюційно.

Передусім, з виселенням із берегів Дністра турків і татар мусульманське засилля в Бендерах і нижньому Придністров'ї фактично було ліквідоване. У північних районах Придністров'я різко обмежився вплив католиків, припинилось обмеження православ'я і тиск на нього. Проте багато поляків, що мешкали тут, дотримувалися католицтва, тому кількість їхніх храмів не зменшилася; з'являлися навіть нові костели та кірхи. У містах і містечках відкривалися також синагоги, вірменські церкви григоріанського віросповідання, молитовні будинки баптистів, старообрядницькі храми, лютеранські церкви.

Росія була православною державою, і православ'я у Придністров'ї після приєднання краю до імперії стало панівною релігією. Проте будь-яких утисків щодо інших віросповідань не було. Конфлікти на етнічній або релігійній основі у Придністров'ї XIX ст. були відсутні. Навпаки, спільне життя представників різних етносів і вірувань створювало упродовж багатьох десятиліть почуття віротерпимості та толерантності. Цьому сприяли і шлюби між людьми різних національностей і конфесій, які були не рідкістю, хоча релігійно-етнічні общини прагнули довше зберігати свою замкнутість і відособленість.

Відбулися зміни і в самій православній вірі. Якщо у XVIII ст. богослужіння у храмах могло вестися грецькою, молдавською та церковнослов'янською мовами, то

в XIX ст. відбувається уніфікація церковних служб, і вони переводяться винятково на одну церковнослов'янську мову. Спочатку православні храми Придністров'я підпорядковувалися Катеринославській, Херсонській і Таврійській єпархіям, а після 1812 р. вони увійшли до Кишинівської єпархії, якою керував близько десяти років відомий просвітитель і церковний діяч митрополит Гавриїл Бенулеску-Бодоні.

Заснування Ново-Нямецького монастиря у Придністров'ї

М'який, віротерпимий, толерантний характер жителів Придністров'я завжди вабив сюди людей, гнаних за свої переконання, за віру, національність або мову. Тут шукали притулок ті, хто страждав від релігійних воєн та міжетнічних конфліктів, політичних репресій влади, хто шукав свободи і терпимості. У Середні віки до Дністра з півночі та заходу бігли від переслідувань галицькі вигонці, богомили, гусити і таборити, згодом тут селилися прибулі зі сходу противники никоновських реформ старовіри, інокентіївці, козаки скасованої Запорізької Січі. У XIX ст. ця привабливість Придністров'я для втікачів від свавілля і несправедливостей зберігалася. Наочним і переконливим свідченням того є зведення в декількох кілометрах від Бендер і Тирасполя у с. Кіцкани Свято-Вознесенського Ново-Нямецького монастиря, заснованого православними ченцями, які втекли з Румунії.

У середині XIX ст. після об'єднання Молдавії та Волощини в єдину Румунську державу уряд цієї щойно утвореної країни оголосив про підпорядкування Молдавської Православної церкви світській владі, грубо знехтувавши монастирським уставом духовного подвижника Паїсія, а також усіма канонами і традиціями православ'я. Для передачі у власність держави всієї церковної та монастирської власності в Лавру прибула спеціальна урядова комісія, названа монахами «розбійницькою». «Турки виявилися кращими ніж християни-комісари, вольтер'янці, кальвіністи, лютерани, які пограбували Нямецький монастир та інші монастирі, позбавивши їх майна», – говорили ченці. Румунські міністри заборонили вчинення служб слов'янською мовою, а також відправлення богослужіння на честь російських святих і навіть згадку про них. Румунські жандарми вилучили всі богослужбові книги церковнослов'янською мовою, а монастирська друкарня з кириличним шрифтом була знищена.

Уся писемність Румунії була переведена в 1862 р. на латинський шрифт, а єросхимонах Андроник й інші ченці, що посміли чинити опір нечуваному святотатству і безчинствам румунських політиків і жандармів, були звинувачені в «русофільстві». Цей політичний акт у тогочасній Румунії був серйозним і обіцяв небезпечні наслідки. Але ченці і не думали підкорятися нечестивим адміністраторам і поліцаям.

На допомогу архімандритові Андронику й іншим монахам, що втекли від безчинств і богохульства румунської влади, приходить уряд Росії. У 1864 р. був затверджений проект заснування на землях Кіцкан і Копанки Свято-Ново-Нямецького Вознесенського суспільного монастиря, який і прийняв естафету духовності та праведності, став справжнім спадкоємцем православних цінностей Святого Паїсія.

У цей монастир монахи з ризиком для себе доставили врятовані ними тисячі та тисячі безцінних скарбів-реліквій, рукописних книг, документів церковнослов'янською, молдавською, грецькою та російською мовами, які могли бути знищені владою антиросійськи налаштованої Румунії. Засновниками монастиря стали о. Феофан і о. Андроник, які й нині покояться у святій землі. Так Придністров'я врятувало від розгрому і безчинств румунських богохульників спадщину преподобного старця Паїсія Величковського, його учнів і послідовників.

У тому, що рятівником святинь православної духовності, священних для всіх істинних вірян росіян, українців і молдаван, стало саме Придністров'я, багато сучасників вбачають не просто історичну закономірність, але і явний, зрозумілий усім знак, результат промислу Божого. Придністров'я було раніше, залишається тепер і буде завжди оплотом російської православної духовності, притулком для несправедливо гнаних і принижених.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Колонка ерудита:
- синагога
- костел
- кірха
- ланкастерська система
- іхтіологія

1*. Який документ поклав початок повсюдного розвитку початкової та середньої освіти у Придністров'ї? Перелічіть типи навчальних закладів, що відкрилися в Росії на початку XIX ст. Назвіть перші училища і гімназії Придністров'я.

2. Заповніть таблицю «Розвиток науки й ідей освіти у Придністров'ї в XIX ст.»:

Учені, дослідники	Галузь науки (досліджень)	Основні досягнення	Історичне значення

3. Обґрунтуйте вплив релігійних поглядів на розвиток соціальних відносин у краї. Як ви розумієте сенс фрази «уніфікація церковних служб»?
4. Коли був заснований Свято-Вознесенський Ново-Нямецький монастир? Яких труднощів зазнала Православна церква після об'єднання Молдавії та Волощини?
5. Чи можна назвати подвигом порятунок монахами церковних книг, рукописів, документів? Поясніть свою позицію.
6. Дайте загальну оцінку внеску наших співвітчизників у розвиток науки і культури Придністров'я в XIX ст. Як ви поясните появу в нашому краї у XIX ст. цілої плеяди блискучих діячів науки і мистецтва, що збагатили світову культуру?

ДАТИ І ПОДІЇ

300 тис. років тому – Пітекантропи заселяють південь Європи і береги Дністра.

80–40 тис. років до н. е. – На берегах Дністра розташовуються стоянки давніх людей (неандертальців) біля с. Наславча і с. Атаки на Правобережжі.

40–30 тис. років до н. е. – Неандертальців змінюють кроманьйонці (Homo sapiens – сучасний тип людей).

VI тис. до н. е. – Неолітична революція.

VII–VI тис. до н. е. – Формується особливий тип господарства – «буго-дністровська культура».

Початок IV тис. до н. е. – «Трипільці» освоюють береги Дністра.

Перша половина III тис. до н. е. – Занепад трипільської культури.

Друга половина III тис. до н. е. – На берегах Дністра від Сорок до Дубоссар і гирла р. Реут проживають племена вихватинської локальної групи.

XXVI–XXIII ст. до н. е. – Розпад первіснообщинного ладу у Придністров'ї в період переходу до епохи бронзи.

Середина III тис. до н. е. – Масова міграція у Придністровський край скотарських племен, які прийшли зі сходу по степах Північного Причорномор'я.

Кінець III – початок II тис. до н. е. – Землеробські племена остаточно витіснені скотарями, трипільська культура практично знищена.

Кінець XVII – XV ст. до н. е. – Заселення Придністровського регіону племенами культури багатоваликової кераміки, які змінили представників катакомбної культури.

XIII ст. до н. е. – Відбувається зміна археологічних культур та їхніх носіїв у Подністров'ї. Сабатинівська культура, потім її змінює білозерська культура.

I тис. до н. е. – Поширення культури кіммерійських племен.

VIII ст. до н. е. – Початок залізного віку у Придністров'ї.

VIII–VII ст. до н. е. – Кіммерійці стають найбільш численним і могутнім народом у Північному Причорномор'ї.

VII–IV ст. до н. е. – На землях на схід від Дністра в Північному Причорномор'ї панують племена скіфів.

VI ст. до н. е. – Заснування грецького поліса Тіра вихідцями з найбільшого торгово-ремісничого центру еллінського світу Мілети.

Перша половина VI ст. до н. е. – Заснування Ольвії.

V–III ст. до н. е. – Епоха розквіту Ольвії.

V–IV ст. до н. е. – Скіфи і фракійці, які займали території на захід від Дністра в Карпатах і на Балканах, знаходяться в постійному військовому конфлікті між собою.

IV–III ст. до н. е. – Тіра досягає найбільшого розквіту.

IV–II ст. до н. е. – Розселення у Придністров'ї сарматів – іраномовних кочових племен на території від Іртиша до Дунаю.

II ст. до н. е. – Скіфський цар Скілур остаточно підпорядкував Ольвію.

55 р. до н. е. – Похід на грецькі поліси гетського вождя Буребісти.

Середина I ст. н. е. – На просторі від Дніпра до Дністра займає панівне положення сильний племінний союз сарматських племен роксоланів і аорсів.

80-і рр. I ст. н. е. – Фракійці під командуванням Децебала в союзі з іншими варварськими племенами воюють з римлянами.

105 р. – Даки і гети разом зі своїми союзниками нападають на римлян.

107 р. – На завойованій території на північ від Дунаю римляни створюють нову провінцію – Дакію.

Середина II ст. н. е. – В Ольвію введений римський гарнізон, унаслідок місто долучають у провінцію Мезія.

III ст. – Вторгнення готів до Північного Причорномор'я.

271 р. – Імператор Авреліан виводить із провінції Дакія усіх громадян Римської імперії.

IV ст. – Ольвія повністю припиняє своє існування.

Середина IV ст. – У готському середовищі починає поширюватися християнське вчення.

375 р. – Кочівники-гуни досягають берегів Дністра.

V ст. – Спустошення Придністров'я гунами і відсутність будь-яких свідчень проживання тут постійного населення.

VI–VII ст. – Заселення Придністровських земель слов'янами.

VI ст. – Між Карпатами і Балтикою починається рух склавинів на південь і південний захід.

VII ст. – Друга хвиля заселення Дністровсько-Карпатського регіону, що почалася після розгрому аварами антського племінного союзу.

Останні десятиліття VII ст. – Із степів Східного Приазов'я в пониззя Пруту та Серету приходять протоболгарські племена оногурів під проводом хана Аспаруха і розселяються між Дунаєм, Дністром і Чорним морем.

679 р. – Протоболгари переходять Дунай і засновують на Балканах Перше Болгарське царство (681–1018 рр.).

VIII–IX ст. – На нижній Дністер із-за Дунаю з території Першого Болгарського царства приходять південні слов'яни – носії матеріальної культури, характерної для Північносхідної Болгарії, де формувалася південнослов'янська болгарська народність.

Перші десятиліття IX ст. – Болгари звільняють слов'янські землі від слабшаючого хазарського халіфату на території від Дністра до Дніпра.

30-і рр. IX ст. – Придністровські землі стають частиною угорського союзу племен Хетмадяр.

896 р. – Угорці під керівництвом князя Арпада залишають південноруські степи і йдуть у Паннонію, де засновують Угорське королівство.

900 р. – Печеніги займають Придністров'я і доходять до Дунаю.

940 р. – Середню течію Дністра заселяють уличі, які стримують натиск печенігів.

Перша половина X ст. – На землях тиверців у північній частині Пруто-Дністровського межиріччя київські князі будують укріплені городища.

Середина X ст. – Придністров'я стає частиною Київської Русі.

Середина X ст. – Посилюються процеси оформлення класів феодального суспільства у слов'ян Дністровсько-Карпато-Дунайського регіону.

60-і рр. X ст. – Перемога Святослава Ігоровича над Хазарією. Кордони Київської Русі в безпеці.

988 р. – Офіційне прийняття християнства на Русі.

Кінець X ст. – Частина печенізьких орд йде із Придністров'я за Карпати в Паннонію.

XI ст. – Половці змішуються з печенігами, і влада в Північному Причорномор'ї переходить у руки половців.

1048 р. – Під тиском торків печеніги йдуть за Дунай у пошуках захисту від ворогів у межах Візантійської імперії.

XII ст. – Частина карпатських волохів переселяється на схід від Карпат.

1132 р. – Придністровські землі входять у межі Галицького князівства.

Друга половина XII ст. – Орда «диких половців» йде на нижній Дунай. Виникає нове об'єднання племен «Чорна куманія».

Кінець XII ст. – Нижня частина Дністра стає хозаро-болгарським кордоном, племена полян, що розташовувалися на захід від Дніпра і на південь від р. Кодима, опиняються під владою тюркомовних хозарських племен.

XII–XIII ст. – Східні волохи зі слов'янами поступово заселяють землі на схід від Карпат до Серету, а потім і до Пруту.

XII–XIV ст. – Східні волохи і східні слов'яни, асимілюючись, змішуючись один з одним, поступово формують новий етнос. За назвою річки Молдова вони стали називати себе молдаванами.

XIII ст. – Місто Білгород на Дністрі захоплене монголо-татарами. Воно отримує назву Ак-Лібо.

1223 р. – Участь галицьких вигонців із Дністра в битві на Калці.

1241–1242 рр. – Походи військ золотоординського хана Батия через Дністровсько-Карпатські землі.

1243 р. – Заснування Золотої Орди. Початок монголо-татарського панування в Придністров'ї як Подільському улусі.

1254 р. – Монгольський воєначальник баскак Куремса приводить у Придністров'я з Дніпра свою орду.

1257 р. – Правитель Південно-Західної Русі Данило Романович звільняє всі міста від підпорядкування ординцям, зокрема і Київ.

Середина 60-х рр. XIII ст. – Землі на захід від Дністра опиняються у владі золотоординського темника Ногая.

Кінець 60-х рр. XIII ст. – Ногай оголошує себе незалежним від хана і веде свою орду з Північного Кавказу спочатку в Придністров'я, де на нижньому Дністрі була його ставка, а потім – на захід, у пониззя Дунаю.

1276 р. – Князь Володимир будує поблизу лівого берега Дністра м. Кам’янець.

Останні десятиліття XIII ст. – Усі жителі басейну річок Дністер і Південний Буг виплачують ординцям данину, перервавши усілякі обов’язкові відносини з Галичем.

XIV ст. – Створення Галицької православної митрополії, що знаходилася в Пониззях Дністра – Білгороді.

Початок XIV ст. – Територія Пониззя залучена до складу окремого улусу Золотої Орди – Поділля.

Перша половина XIV ст. – Ослаблення монголо-татарського ярма у Придністров’ї.

Середина XIV ст. – Подільська орда відділяється від Золотої Орди внаслідок загального ослаблення монголо-татарської держави.

Кінець 40-х – початок 50-х рр. XIV ст. – Польський король Казимир III Великий захоплює Галицьку Русь.

1351 р. – Подільські татари укладають союз із Ольгердом, за яким князь визнає за ними законність їхньої влади в Поділлі.

1359 р. – Молдавани, звільнившись від влади угорського короля, утворюють незалежну державу – Молдавське князівство, кордони якого простягаються між Карпатами і Серетом, потім – на схід до Пруту, а в останні десятиліття XIV ст. – і до Дністра.

1362 р. – Русько-литовське військо здобуває рішучу перемогу на берегах Синюхи, вигнавши татар із Буго-Дністровського межиріччя. Входження Придністровського регіону до складу Великого князівства Литовського і Руського.

Середина 60-х рр. XIV ст. – Поява русько-литовських полків на території Придністров’я, які гарантують безпеку руського населення і незалежність його від монголо-татар.

1374 р. – Брати Коріятовичі надають м. Кам’янець «магдебурзьке право».

1385 р. – Ухвалення Кревської унії, за якою Польща і Литва вступають на шлях об’єднання. Початок окатоличення придністровського населення.

1386 р. – Подільський князь приносить присягу вірності під скіпетром короля Владислава Ягайла.

1395 р., червень – Король Ягайло передає дністровську частину Поділля польському магнатові Спиткові Мельштинському.

1404 р. – Ягайло і Вітовт приводять свої війська на Дністер.

1410–1430 рр. – Правління Вітовта.

1410 р. – Король Владислав Ягайло продає великому князю Вітовту західну частину Поділля, що прилягала до Дністра.

1431 р. – Між Литвою і Польщею починається вперта і запекла війна за подільські міста.

1432 р. – Сигізмунд Кейстутович передає Польщі Придністров’я, західну частину Поділля.

Перша половина XV ст. – Золота Орда припиняє своє існування як єдине ціле.

Середина XV ст. – Східне Поділля переходить у володіння київським князям.

1463 р. – Кам'янець і Лівобережне Придністров'я стають важливим прикордонним форпостом Польщі, який переховував шляхтичів під час набігів кочівників або козацьких повстань.

1478 р. – Хан Менґлі Ґерай стає васалом турецького султана, а Крим починає війни з поляками за Поділля.

1489 р. – Польсько-Литовський уряд підписує мирний договір, за яким Туреччина і кримчаки залишали за собою всі землі в Північному Причорномор'ї до Дністра.

1497 р. – Штефан III Великий (1457–1504) після перемоги над польським королем займає ту частину Придністров'я, яка була підпорядкована Польщі, знищуючи її населення.

XV–XVI ст. – У Придністров'ї та інших районах Речі Посполитої починається консолідація козаків – історичних спадкоємців бродників і вигонців часів Давньоруської держави і Галицького князівства.

1506 р. – Кримський хан Менґлі Ґерай у своєму урочистому маніфесті оголошує Російсько-Литовську державу і Південну Русь своїм родовим володінням.

1536 р. – Турецький султан Сулейман Величний наводить свої полчища на берег Дністра, де на місці давнього слов'янського укріплення Тягінякач зводить Бендерську фортецю.

1558 р. – Кримчаки руйнують більшість населених місць у Придністров'ї.

Початок 60-х рр. XVI ст. – Князь Дм. Вишневецький з військом робить далекі переходи із Запоріжжя на Очаків, Тягинь (Бендери), Білгород.

1563 р. – Дм. Вишневецький веде козаків на столицю Молдавського князівства з метою захопити трон і позбавити країну від ярма турків.

1566 р. – Землі на лівому березі Дністра входять до складу Брацлавського воєводства.

1566 р. – Остаточний поділ придністровського населення на польські стани відповідно до статусу Сейму, який оформив єдиний шляхетський стан і узаконив новий розподіл країни на повіти.

1569 р., 28 червня – Підписання Люблінської унії, за якою був завершений процес об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського. Придністров'я стало частиною Речі Посполитої.

1575 р. – За наказом султана Мурада III орди татар із Криму нападають на Поділля та Придністров'я.

1578 р. – Іван Підкова з козаками переходить на лівий берег Дністра в районі м. Сороки.

1578 р. – Козацький гетьман Петро Мітла намагається скинути з трону турецького ставленика.

1595 р. – Виникло м. Могилів-на-Дністрі (нинішній Могилів-Подільський Вінницької області України).

1617 р. – Турецька армія тримає в облозі Рашків, але взяти його не може.

20–30-і рр. XVII ст. – Козаки південно-східної України вступають у нерівну боротьбу проти польської шляхти за національне визволення.

1645 р. – Могилів-на-Дністрі спалений, щоб позбавити козаків плацдарму для походів до Польщі.

1648 р. – Початок визвольної війни українців проти католицької Польщі, в якій активну участь бере придністровське козацтво.

1648 р., початок літа – Прихід армії Єремії Вишневецького на Поділля.

1648 р., 8 серпня – Підписання Зборівського мирного договору.

1648–1654 рр. – Визвольна війна, в якій важливе стратегічне положення займають Придністровські землі.

1649 р., листопад – Селяни і козаки Брацлавщини піднімають повстання проти польських феодалів.

1651 р., 28 вересня – Підписання біля Білої Церкви мирного договору.

1652 р., травень – Битва під горою Батіг. Польські війська зазнають поразки і покидають Придністров'я.

1653 р., 1 жовтня – Земський собор у Московській Русі ухвалює рішення про возз'єднання України та Білорусії з Росією.

1654 р., 8 січня – У Переяславському засіданні Ради беруть участь придністровці – представники Брацлавського козачого полку.

1654 р., лютий – Поляки зосереджують біля Дністра свої головні сили, щоб від Кам'янця-Подільського вдарити по головній козацькій резиденції регіону – Брацлаву.

1655 р., березень – Поляки покидають Поділля.

1655 р., квітень – Брацлавський полковник Зеленський звільняє Шаргород, знімає облогу з Рашкова і виганяє поляків із Брацлава.

1660 р., 17 жовтня – Підписання Слободищенського трактату.

1664 р. – У Придністров'ї спалахує нове повстання проти польського засилля.

1667 р., 30 січня – Польща і Росія підписують Андрусівське перемир'я терміном на 13 з половиною років, що ознаменувало закінчення російсько-польської війни.

1672 р., 18 жовтня – Підписання Бучацького мирного договору, за умовами якого Османській імперії передається все Поділля із Придністров'ям, частина Волині та Полісся.

1684–1685 рр. – Створення Брацлавського й інших козацьких полків.

1685 р. – Сейм офіційно дозволяє козакам заселяти землі Придністров'я і Побужжя.

1693, 1710–1711 рр. – Дмитро Кантемир – господар Молдавії.

1699 р. – Відвоювання Польщею Придністров'я в Османської імперії.

XVIII ст. – У Нижньому Придністров'ї, у так званій Ханській Україні, проживають кочові татари і турецькі загони.

Початок XVIII ст. – У Придністров'ї відновлюються старі та з'являються нові населені пункти – Борщі, Бутучени, Вихватинці, Гармацьке, Гидирим, Грушеве, Домниця, Дубове, Зозуляни, Кам'янка, Михайлівка, Великий Молокиш, Малий Молокиш, Подойма, Строїнці, Цибулівка та ін.

1703 р., лютий – Поляки зуміли придушити козацьке повстання на Поділлі.

1709 р., квітень – Шведський король Карл XII втікає в межі Османської імперії та розбиває свій табір неподалік від Бендерської фортеці.

1711 р. – Перша згадка про села Спея, Тея та ін.

1711 р., 3(13) квітня – Підписання Д. Кантемиром і Петром I Луцького договору, за яким Молдавія, зберігаючи автономію, переходить під російський протекторат і захист.

1711 р., травень – Армія під командуванням генерал-фельдмаршала Б.П. Шереметєва виходить на Дністер у районі м. Сороки.

1711 р., 30 червня – Петро I із Ясс направляє свої війська до Пруту.

1711 р., 8 липня – Битва в районі с. Станілешти.

1711 р., 12 липня – Підписання мирного договору біля с. Вадул-Хушілор, за яким Росія повертає Туреччині Азов, кілька фортець на Дону й укріплення на Дніпрі.

1711–1812 рр. – Турецько-фанаріотський режим у Молдавії.

1735–1739 рр. – Російсько-турецька війна.

1737 р., червень – Росіяни штурмом беруть Очаків.

1739 р., травень – Російська армія фельдмаршала Мініха виходить до берега Дністра на кордоні з Молдавією.

1739 р., 18 вересня – У Белграді укладають мирний договір, за умовами якого Росія повинна вивести свої війська з території Дунайських князівств.

1741 р. – Перша згадка про села Коржеве і Малаєшти.

Середина XVIII ст. – Російські війська громлять гайдамацькі сили.

60-і рр. XVIII ст. – З новою силою спалахує гайдамацький рух під назвою «Коліївщина».

1768 р. – Перша згадка про села Дубове, Дороцьке, Дойбани, Пирита, Погребя.

1768–1774 рр. – Російсько-турецька війна.

1768 р., літо – Коліївщина зазнає поразки від царських військ.

1769 р. – Перша згадка про с. Коротне.

1769 р., січень – Війська кримського хана Кирим-Ґерая вторгаються на Україну.

1769 р., вересень – Російська армія переходить Дністер і вступає в Хотин. Волонтери разом із російськими військами займають Ясси, а в листопаді – Бухарест.

1770 р. – Буджацька і Єдисанська орди приносять присягу Росії.

1770 р. – Штурм Бендерської фортеці.

1770 р., червень-липень – Битви біля Рябої Могили і на р. Ларга.

1770 р., 21 липня – Перша армія Рум'янцева розбиває головні сили османів під командуванням великого візира Халі-паші на р. Кагул.

1773 р. – Перша згадка про с. Делакеу.

1774 р. – Перша згадка про села Гояни, Моловата.

1774 р., 10 липня – Підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору, за яким Росія отримує вільний вихід у Чорне море.

1783 р. – Територія Ханської України отримує незалежність від Стамбула.

1787 р. – У військо вірних козаків вступає 12 тис. чоловік.

1787–1791 рр. – Російсько-турецька війна.

1788 р. – Селище Кучургани визначене для розселення бунтівних козаків.

1788 р., травень-червень – Перші бої, у яких беруть участь чорноморці.

1789 р., літо – Чорноморці розселяються у Придністров'ї на території від Бендер до Ягорлику.

1789 р., серпень – Генеральна битва біля містечка Ставучани недалеко від Хотину.

1789 р., вересень – Чорноморці у складі військ генерал-майора де Рібаса беруть участь у штурмі хаджибейського замку і в боях з очищення від турків території майбутньої Одеси. Взяття Аккермана і Кілії.

1789 р., листопад – Бендерський паша здає Бендерську фортецю без бою.

1790 р. – Козачий підрозділ Кіш вірних козаків перейменовано в Чорноморське козацьке військо.

1790 р. – Перша згадка про с. Лунга.

1791 р., 29 грудня – Підписання Ясського мирного договору, приєднання до Росії Нижнього Придністров'я.

1792 р. – Заснування м. Тирасполь.

1792 р. – На місці Чорної слободи засновано м. Григоріополь.

1793 р., січень – Петербурзька конвенція, за якою Росія забирає в Речі Посполитої частину Білорусії та України, зокрема і Буго-Дністровське межиріччя вище річок Ягорлик і Кодима.

1795 р. – Статусу міста набуває с. Дубоссари.

1795 р. – Північна зона Придністров'я стає частиною Подільської губернії, її Балтського, Ольгопільського і Ямпільського повітів.

1806 р. – Тираспольський повіт включений до складу Херсонської губернії.

1812 р. – Православні храми Придністров'я входять до складу Кишинівської єпархії.

1812 р., 1 серпня – У Тирасполі засноване повітове училище з нижчим відділенням.

1816 р., 11 березня – У Григоріополі відкривається двокласне парафіяльне училище.

1818 р, квітень – Придністров'я відвідує цар Олександр І.

20-і рр. XIX ст. – Закладення в Кам'янці перших терасованих виноградників із кращими в Західній Європі рейнськими і бургундськими сортами.

1821 р. – У Дубоссарах починає діяти парафіяльне училище.

1822 р. – Створення таємних організацій у краї – «Товариства незалежних» і «Кружка вільнодумців».

1822 р., 6 лютого – Арешт декабриста В.Ф. Раєвського й ув'язнення його в Тираспольську фортецю до 1826 р.

1828 р., травень – Придністров'я відвідує цар Микола I.

Кінець 20-х рр. XIX ст. – У сільському господарстві Придністров'я остаточно утверджується зерновий напрямок, а в безпосередній близькості до Дністра – інтенсивне землеробство, виноградарство, садівництво, городництво, тютюнництво.

1842 р. – У Бендерах відкривається жіночий пансіонат з викладанням рукоділля і французької мови.

40–50-і рр. XIX ст. – Придністров'я перетворюється в одного з головних постачальників товарного хліба на одеський ринок.

40–50-і рр. XIX ст. – Відкриття церковно-парафіяльних шкіл у містах і великих селах.

Середина XIX ст. – У Тирасполі, Дубоссарах і Григоріополі починають функціонувати заводи з обробки шкір.

1860, 1877 рр. – Придністров'я відвідує цар Олександр II.

1861 р., 19 лютого – Скасування кріпосного права в Росії, зокрема в Лівобережному Придністров'ї.

«Положення від 1 січня 1864 р.» – Введення земських установ.

1864 р., 13 січня – Відкриття Свято-Вознесенського Ново-Нямецького монастиря в Кіцканах.

1869 р., грудень – Відкриття окружного суду – першої судової інстанції для Придністровського краю.

70-і рр. XIX ст. – Відкриття курорту в Кам'янці.

1870 р., 16 червня – Міська реформа.

1871 р. – У Тирасполі, Дубоссарах, Григоріополі вводяться міські думи та їхні виконавчі органи – міські управи на чолі з головою.

1871 р., червень – На будові Тираспольсько-Кишинівської залізниці спалахує перший в історії краю пролетарський страйк.

1876 р. – У Бендерах заснована перша жіноча гімназія.

1877–1878 рр. – Російсько-турецька війна.

1877 р., березень – У краю починається формування болгарського ополчення, яке пізніше стає основною національною армією Болгарії.

1889 р., травень – У Тирасполі відкриваються чотирикласні чоловічі прогімназії.

90-і рр. XIX ст. – У Придністров'ї створюється мережа парових млинів, борошномельна промисловість стає провідною і найбільш розвиненою галуззю промисловості.

1893 р., лютий – У Тирасполі відкривається жіноча прогімназія.

1899 р. – У Рибниці побудований цукровий завод.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Анафема (від грец. *anathema*) – у християнстві церковне прокляття, відлучення від церкви, відкидання суспільством вірян.

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – віра в духів (душу) як у причину життя і явищ природи; нижчий щабель релігійного розвитку, що виражається в одухотворенні явищ природи.

Антагонізм – непримиренне протиріччя, що характеризується гострою боротьбою протилежних сил, тенденцій.

Анти – назва східнослов'янських племен, що проживали в межиріччі Дністра і Дніпра, яка застосовувалося візантійськими письменниками в VI–VII ст.

Артефакт – об'єкт, який піддавався впливу людини і був виявлений під час археологічних розкопок або одиничної, іноді випадкової, події.

Архаїчний (від д.-грец. *ἀρχαῖος* – давній) – властивий старовині, існуючий у далекому минулому.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – процес видозміни, уподібнення себе, злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, звичаїв та ін.

Бронзовий вік (III–II тис. до н. е.) – епоха, в якій відбулося освоєння людьми міді й олова, початок металургії бронзи.

Венеди – найменування західнослов'янських племен, що розселилися по берегах Вісли й узбережжю Балтійського моря, яке зустрічається в античних авторів у I ст. н. е.

Вердикт (від лат. *vere dictum* – істинно сказане) – юридичний термін, що означає вирок або рішення присяжних у суді щодо питань, поставлених перед ними, включно з вироком або рішенням про винність підсудного.

Військова демократія – форма організації влади на етапі переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства і держави. Повноправними членами суспільства вважалися тільки дорослі, здорові озброєні чоловіки, які вирішували основні питання на народних зборах.

Гайдук (від угор. *hajduk* – погонич) – у південних слов'ян, молдаван, волохів, венгрів борець за народну свободу проти турецького панування, повстанець-партизан; воїн, вояк.

Демарш (від франц. *demarche* – виступ) – протест, прохання чи застереження з будь-якого питання, адресовані урядом або відомством закордонних справ однієї держави іншій державі. Може бути виражений у ноті, меморандумі, заяві.

Диференціація (від лат. *differentia* – відмінність) – поділ, розчленування цілого на частини.

Експансія – політика, спрямована на економічне і політичне підпорядкування інших країн, на розширення сфер впливу, на захоплення чужих територій, здійснювана насильницькими чи будь-якими іншими засобами.

Експропріація (від лат. *expropriatio* – позбавлення власності) – примусове вилучення рухомого або нерухомого майна, яке проводиться державними органами або приватними особами (безоплатна експропріація – конфіскація; оплачувана – реквізиція).

Емансипація (від лат. *emancipatio*) – звільнення від залежності, підпорядкованості, гноблення, забобонів. Емансипація жінок – надання їм рівноправності з чоловіками в суспільному, трудовому та сімейному житті.

Еміграція (від лат. *emigro* – виселяюсь) – переселення з однієї країни в іншу з економічних, політичних, особистих обставин.

Залізний вік – епоха первісної історії людства, за часів якої розповсюджується металургія заліза і виготовлення залізних знарядь (I тис. до н. е. – VII ст. до н. е.).

Ієрархія (від грец. *hierarchia,* від *hieros* – священний і *archo* – керую) – розташування частин цілого в порядку від вищого до нижчого; порядок підпорядкування нижчих (чинів, звань, посад та ін.) вищим за точно визначеними ступенями, градацією.

Катаклізми (від грец. *κατακλυσμός* – повінь, потоп) – раптовий, руйнівний переворот у природі, суспільстві; катастрофа.

Коаліція (від пізньолат. *coalitio* – союз) – тимчасовий військово-політичний союз двох або кількох держав, укладений для спільних дій проти будь-якої держави або групи держав.

Конгломерат (від лат. *conglomerates* – накопичений, зібраний) – скупчення окремих частин в одному цілому за умови збереження властивостей кожного з них.

Консолідація (від лат. *consolido* – зміцнюю) – укріплення, зміцнення чогонебудь; об’єднання, згуртування окремих осіб, груп, організацій для посилення боротьби за спільні цілі.

Конфедерація (від лат. *confoed* – *eratio* – союз) – 1. Союз, об’єднання будь-яких організацій, груп, індивідів. 2. Форма державного устрою, яка являє собою об’єднання суверенних держав. Характеризується великою самостійністю її складових у порівнянні з федерацією: відсутністю загальносоюзного громадянства, центральної законодавчої влади.

Конфесійний (від лат. *confessionalis* – визнання, сповідування) – той, що належить до віросповідання.

Кон’юнктура (від лат. *conjungo* – пов’язую, з’єдную) – безліч подій, які відбуваються у якійсь галузі людської діяльності та характеризують її в певний період часу; збіг обставин.

Ксьондз (від польск. *ksiadz*) – польський католицький священник. Здавна цим словом називався у поляків вождь, воєвода, взагалі представник племені. До XVI ст. слово *ksiadz* позначало і князя, і ксьондза.

Ланкастерська система навчання – метод взаємного навчання, коли старші учні під керівництвом учителя навчають молодших.

Лен – земельне володіння, що надається феодалом-землевласником васалові на умовах виконання певних зобов’язань.

Матріархат – форма організації суспільства, в якому провідна роль належить жінкам. Характерний для кам’яного і мідного віків.

Мезоліт – середній кам’яний вік (XII–X тис. до н. е.), період між палеолітом і неолітом.

Метрополія – місто-держава (поліс) стосовно створених ним поселень (колоній) на території інших країн.

Меценат (від імені римлянина Гая Цільнія Мецената) – особа, яка сприяє на безоплатній основі розвиткові науки і мистецтва і надає їм матеріальну допомогу з особистих коштів.

Мідний вік (енеоліт, халколіт) – поява мідних знарядь, хоча переважали кам’яні (VI–III тис. до н. е.).

Неоліт – новий кам’яний вік (X–VI тис. до н. е.), остання стадія кам’яного віку.

Неолітична революція (від лат. *neolitic revolutio*n) – революційний переворот у виробництві, який відбувся у пізньопервісному суспільстві, який пов’язаний з переходом від привласнюючого до виробничого господарства і створив передумови для формування ранньокласового суспільства.

Опозиція (від лат. *oppositio* – протиставлення) – організована злочинна група осіб (зазвичай утворює меншість) усередині суспільства, партії, організації, незгідна з політикою, рішеннями керівного органу (або більшості), яка здійснює протидію, опір, протиставлення своїх поглядів, своєї політики.

Палеоліт – давній кам’яний вік. Почався близько 2,5 млн років тому, закінчився 12 тис. років тому. Ділиться на періоди: нижній, середній, верхній.

Пасіонарна енергія (від лат. *passio* – пристрасть) – внутрішня енергетика етносу, бажання і здатність більшості членів суспільства до активного культурного, політичного і геополітичного творення.

Патріархат (букв. влада батька) – форма соціальної організації, за якої чоловік стає основним носієм політичної влади і здійснює контроль над власністю. Чоловік стає головою сім’ї та суспільства, поставивши жінок і дітей у підлегле становище. Характерний для залізного віку.

Пашалик (тур.) – у колишній султанській Туреччині провінція, область, якою правив намісник султана – паша.

Плацдарм – простір, на якому готується і розгортається військова операція.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця в Польщі та до 1929 р. – на Україні, відповідна району.

Посадник – виборна посадова особа в давньоруському місті-республіці, глава виконавчої влади. Разом із князем завідував питаннями управління і суду, командував військами, керував вічовими зборами і боярською радою, був представником у зовнішніх відносинах.

Романізація – в Римській імперії комплекс культурних, мовних та політико-адміністративних заходів, спрямованих на добровільну або насильницьку асиміляцію варварських народів, що проживали на завойованих Римом територіях, включення цих народів у соціально-економічну і політичну систему рабовласництва, романської мови, культури, права.

Санкція (від лат. *sānctio* – непорушний закон, найсуворіша постанова, закон із зазначенням кари за його порушення) – затвердження вищою інстанцією, дозвіл.

Сейм – назва законодавчих зборів, парламенту в Польщі та деяких інших державах.

Сепаратизм (від лат. *separatus* – окремий) – прагнення відокремитися, відособитися; рух за відділення частини держави і створення нового державного утворення або за надання певній частині країни автономії.

Склавини – назва, яку використовували візантійські автори в V–VII ст. для опису південних слов'ян.

Страйк (від італ. та ісп. *basta* – баста!, досить!, вистачить!) – організоване колективне припинення роботи на фабриці, заводі чи інших підприємствах з метою домогтися від адміністрації або уряду виконання будь-яких вимог.

Тіун – домоуправитель, представник середньої ланки князівської адміністрації в Київській Русі.

Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння, витривалість) – терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв, віросповідання, національності; полягає в усвідомленні та наданні іншим їхнього права жити відповідно до власного світогляду і служити цінностям їхньої самобутньої культури.

Узурпація (від лат. *usurpatio* – оволодіння) – протизаконне захоплення чого-небудь або насильницьке привласнення чужих прав. У сфері політики узурпація – протиправне захоплення урядової влади або привласнення повноважень глави держави шляхом державного перевороту з метою встановлення особистої диктатури.

Унія (від пізньолат. *unio* – єднання) – союз (спільність) держав, очолюваний одним монархом; (церк.; лат. *unio* – з'єднання) – злиття сповідань православного і католицького напрямку.

Факторія (від лат. *factor* – діяч) – торгове поселення, утворене іноземними (найчастіше європейськими) купцями на території іншої держави, колонії або у віддалених районах своєї країни.

Фетиш – об'єкти фетишизму, шанування.

Фетишизм (від порт. *feiticao* – чари) – вид релігійної дії, поклоніння неживим об'єктам, які наділяються магічними властивостями і можливостями.

Шляхта – загальна назва світських феодалів у Польщі та Великому князівстві Литовському, на Україні. У значенні «благородний стан» термін вживається в Росії у першій половині XVIII ст., синонім дворянства.

Юрисдикція (від лат. *jurisdictio* – судочинство, *jus* – право і *dico* – говорю) – право судових і адміністративних органів чинити суд, а також місцевість, на яку це право поширюється.

ЗМІСТ

Учебное издание

Бабилунга Николай Вадимович
Бомешко Борис Григорьевич

ИСТОРИЯ ПРИДНЕСТРОВСКОЙ МОЛДАВСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
10 класс

Учебник для общеобразовательных учреждений
(на украинском языке)

Навчальне видання

Бабілунга Микола Вадимович
Бомешко Борис Григорович

ІСТОРІЯ ПРИДНІСТРОВСЬКОЇ МОЛДАВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
10 клас

Підручник для загальноосвітніх закладів

Переклад з російської на українську мову *О.М. Курилас*

Редактор *Н.Л. Стрецкул*
Комп'ютерна верстка *Н.В. Надькіна*

Підписано до друку 16.04.2021. Формат 70х90/16.
Ум. др. арк. 21,93. Навч.-вид. арк. 17,0. Тираж 80 прим. Замовлення №
ДОЗ ДПО «ІРОіПК», 3300, м. Тирасполь, вул. Каховська, 17.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на ТОВ «Теслайн», 3300, м. Тирасполь, вул. Фурманова, 1.